

«Զօրավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 3(8)**

**HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№3(8)**

ԵՐԵՎԱՆ 2020

Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՒՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուզյան (Թուրքիա, Խստամբուլ),
Եղիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էղիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Համետ Գևորգյան, Հովսեսի
Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՈՆԴՈՆԻ ԵՎ ԼՈԶԱՆԻ ԽՈՐՀՂԱԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՄ (Քննական վերլուծություն)

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հայկական հարց, Լոնդոնի խորհրդաժողով, Լոզանի խորհրդաժողով, Հայկական պատվիրակություններ, Դաշնակիցներ, Սերբ պայմանագիր, Պողոս Նուրբար, Ավետիս Ահարոնյան, Անգլիա, Թուրքիա, Ռուսաստան, Արևմտյան Հայաստան, Հայկական օջախ, Կիլիկիա:

Ա. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՈՆԴՈՆԻ ԽՈՐՀՂԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

Լոնդոնի և Լոզանի խորհրդաժողովներում Հայկական հարցի ընթացքի քննական վերլուծությունը կարևորվում է նրանով, որ դրանցում դիվանագիտական պարտություն կրեց հայ քաղաքական միտքը և այդ հարցը թաղվեց մինչև Խորհրդային Միության անկումը:

Լոնդոնի խորհրդաժողովը բացվում է 1921թ. փետրվարի 21-ին և շարունակվում մինչև մարտի 16-ը: Փաստորեն այն տեղի էր ունենում այն նույն օրերին, երբ Մոսկվայում ընթանում էր ռուս-թուրքական կոնֆերանսը, որը Թուրքիային առավել համարձակ գործելու հնարավորություն էր տալիս: Այս կոնֆերանսի հրավիրման հիմնական դրդապատճառը խորհրդա-թուրքական մերձեցումն էր, որը լրջորեն անհանգստացնում էր Դաշնակիցներին: Այնտեղ հրավիրված էին թուրքական երկու կառավարությունների սուլթանական Կ. Պոլսի և քեմալական Անկարայի կառավարությունների ներկայացուցիչները: Միանգամայն ճիշտ է Ալ. Խատիսյանը, երբ գրում է. «Լոնտոնի խորհրդաժողովը արդինք էր այն դիմադրութեան, զոր Թուրքիա ցույց տուաւ Սեւրի դաշնագրի պայմաններուն ենթարկուելու դէմ»¹: Հասկանալի է, որ այդ դիմադրությունը սակավարդյունք կվերջանար, եթե չիններ Ռուսաստանի աջակցությունը:

Խորհրդաժողովում Անգլիան հույսեր ուներ, որ Թուրքիային կստիպի ճանաչելու Սերբ պայմանագրի գոնե հիմնական դրույթները, իսկ Ֆրանսիան և Իտալիան՝ պարտադրել ընդունելու կապիտույցիաները և

¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու գարգացումը, Բէյրութ, 1968., էջ 337:

ստանալ նոր կոնցեսիաներ, իհարկե դրա դիմաց փոխգիջումներ անելով։ Դրանով նրանք քեմալականներին փորձում էին ներքաշել հակախորհըդդային կոռալիցիայի մեջ, որում չկարողացան հասնել հաջողության։

Լոնդոնի խորհրդաժողովից պատվիրակությունների ակնկալիքները արդեն չէին իրականանալու, քանզի դաշնակիցներն արդեն միակամ չէին և նրանց համար առաջնակարգ խնդիրը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելն էր, որը նոր քաղաքական կուրսի մշակում էր նախատեսում քեմալական Թուրքիայի հետ։ Եվ ահա Լոնդոնի խորհրդաժողովից Դաշնակիցները սկսեցին Արևմտյան Հայաստանի խնդրի կամ Սերբ պայմանագրի թաղման պրոցեսը, որն ավարտվեց Լոգանի խորհրդաժողովով։ Իսկ մարտի 16-ի Մովսէվայի պայմանագրով Հայկական հարցի թարելու առումով Դաշնակիցներին արդեն կանխեց Ռուսաստանը։

Լոնդոնի խորհրդաժողովում Կ. Պոլսի և Անկարայի կառավարությունների ներկայացուցիչներն էրն Օսման Նիզամի փաշան և Բեքիր Սամի բեյը։ Լոնդոն են ժամանում Ավ. Ահարոնյանը, զոր. Հ. Բագրատունին, Մ. Վարանոյանը, Գ. Փաստրմաճյանը, Ս. Արարատյանը, Հ. Մասեհյանը և, բնականաբար, Պողոս Նուբար փաշան։ Բնշպես համոզվում ենք՝ ՀՀ անկումից հետո արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչները միավորվել էին և նրանց նպատակների հիմքում արդեն ընկած էր Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը, քանզի ՀՀ-ն արդեն խորհրդայնացված էր։ Խորհրդաժողովը նախագահում էր Լոյդ Չորջը։ Ավելացնենք նաև, որ այս խորհրդաժողովի գումարման կարևորագույն պատճառներից հանդիսավ Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Բեքիր Սամի բեյի դեռևս փետրվարի 2-ի պահանջը «վերականգնել Երոպայի մեջ 1914թ. Թուրքիոյ սահմանները, վերադարձնել Իզմիրը, Կիլիկիան, իսկ Հայաստանի եւ Քիլիտիստանի վերաբերմամբ արտայայտուեցաւ որոշ կերպով հետեւեալ խօսքերով։

«Մենք կը գտնենք, որ հողային խնդիրներու ուշադիր ուսումնասիրութիւնը, մասնաւորապէս Հայաստանի եւ Քիլիտիստանի վերաբերմամբ, հնարաւորութիւն կու տայ արդարացի լուծում գտնելու էական կետերու մեջ»¹։

Որպեսզի պարզ լինի, որ հայ ներկայացուցիչները այնքան էլ ճիշտ չէին պատկերացնում ստեղծված իրավիճակը, փորձենք վերլուծել փետրվարի 26-ի նիստի ընթացքը, որին մասնակցում էին Ավ. Ահարոնյանը, Պողոս Նուբարը, զոր. Հ. Բագրատունին (1917թ.-ից Ազգային պատվիրակության անդամ) և Լոնդոնում ՀՀ գործերի նախկին հավատարմատար, հայագի Մալքոլմը։ Նիստը նախագահում էր Բերգոնը, որը հետևյալն է հայտարարում։ «Գերազույն խորհուրդը տեղեկացվել է, որ հայկական պատվիրա-

¹ Ալ. Խասիսեան, նշվ. աշխ., էջ 339։

կությունը ցանկանում է Սևրի պայմանագրի վերաբերյալ այժմ վարվող բանակցությունների կապակցությամբ շարադրել իր հայեցակետը: Բոլորին էլ հայտնի են այն դժբախտ իրադարձությունները, որոնք փոփոխեցին իրադրությունը Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսից հետո: Ներկա նիստը հրավիրված է, որպեսզի հայկական պատվիրակությանը հնարավորություն ընձեռվի շարադրելու իր տեսակետը ներկա իրադրության վերաբերյալ: Կոնֆերանսը կունկնդրի պատվիրակությանը և կզեկուցի Գերագույն խորհրդին: Սակայն կոնֆերանսն առաջին հերթին պետք է իմանա երկու բան՝ ո՞վ է հայերի անունից խոսողը և հանուն ում է նա դիմում կոնֆերանսին»¹:

Քերզոնը զիտեր, թե ինչ էր ասում. ՀՀ-ն անկում էր ապրել, որով Ավ. Ահարոնյանի պատվիրակությունը կորցնում էր իր իրավական ուժը: Խորհրադադողվներին մասնակցում են պետությունների ներկայացուցիչները, իսկ Պողոս Նուբարը պետություն չէր ներկայացնում:

Պողոս Նուբարը պատասխանում է, որ ինքը պատերազմի սկզբից ի վեր ներկայացրել է Թուրքիայի հայերին, իսկ ՀՀ ստեղծումից հետո ձևավորված Ավ. Ահարոնյանի պատվիրակության հետ ինքը գործել է համատեղ «հուսալով ապահովել թուրքական և ռուսական Հայաստանի միավորումը: Անկասկած, վերջին իրադարձությունները բարդացրել են կացությունը, բայց դա չի արգելում երկու պատվիրակություններին՝ համատեղելու և շարունակելու իրենց միասնական ջանքերը»²:

Նաև Ավ. Ահարոնյանը խոսելու էին իրենց պատվիրակությունների անունից, բայց որպես նախազահ հանդես էր գալու Պողոս Նուբարը:

Հետաքրքիրն այն է, որ Պողոս Նուբարն իր խոսքում փորձում է այն համոզմունքն առաջ բերել, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի պարտադրումը չպետք է տերություններին ետ պահի թուրքական չորս վիլայեթներն ազատագրելուց:

«Այն փաստը, - շարունակում է նա, - որ Հայաստանին սովետական կարգեր են պարտադրվել, չպետք է ետ պահի տերություններին երկրի մյուս մասերը, այն է՝ թուրքական չորս վիլայեթները ազատագրելուց: Պետք է հիշել անկասկած, որ հայկական հարցը ծագեց Թուրքիայում. Թուրքիայում հայկական ջարդերն էին, որոնք դրդեցին տերություններին ջանալու հայերի ազատագրության համար: Պարտված Թուրքիայի հետ էր և ոչ թե նախկին դաշնակից Ռուսաստանի, որ տերությունները կնքեցին Սևրի պայմանագիրը: Ռուսական Հայաստանը մտցվեց հայկական պետության մեջ այն պատճառով, որ նա դեպքերի բերումով անկախ

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 697 - 698:

² Նույն տերում, էջ 698:

հոչակվեց: Ճիշտ է, անշուշտ, որ չորս վիլայեթներն օկուպացված են քեմալական զորքերի կողմից, բայց դաշնակիցները ձնշում են զործ դնելու տարրեր միջոցներ ունեն, որոնք կարող են օգտագործել Եվակուացումն ապահովելու համար: Պարտադրելիք սանկցիաների թվում ամենից հետո կիրառելին այն տերիտորիաների օկուպացումը շարունակելն է, որոնք այժմ գտնվում են դաշնակիցների ռազմական հսկողության ներքո, բայց որոնք, եթե Թուրքիան իրագործի իր հանձնառությունները, վերջին հաշվով կարող են Եվակուացվել¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Պողոս Նուբարը այս անգամ ստեղծված պայմանների ազդեցության տակ ճիշտ էր արտահայտվում, եթե առանձնացնում էր Արևմտյան Հայաստանի հարցը արդեն խորհրդայնացված ՀՀ-ից և գտնելով, որ Սևրի պայմանագիրը Դաշնակիցներն են ստորագրել Թուրքիայի հետ և ոչ թե Ռուսաստանը: Նա ճիշտ էր նաև՝ գտնելով, որ Հայկական հարցը ծագել էր Թուրքիայում: Բայց նրա այդ հիմնավորումները բավարար չեն՝ նրանց ստիպելու՝ գրավել չորս վիլայեթները: Նա նաև անտեսում էր այն հանգամանքը, որ քեմալականներն այդ վիլայեթները գրավել էին Ռուսաստանի օգնությամբ, որի հետ նրա նախկին դաշնակիցներն ամենակին ցանկություն չունեին ընդհարվելու: Նրանք ավելի շատ ցանկանում էին քեմալականներին իրենց կողմը գրավել և ապա տրամադրել ընդդեմ Ռուսաստանի:

Այնուհետև Պողոս Նուբարը Կիլիկիայում գտնվող ավելի քան 150 000 հայերի անունից խնդրում է Ֆրանսիային, որի ազդեցության գոտում էր Կիլիկիան, «որպեսզի նա չլրի հայ ազգաբնակչությանը, այլ Կիլիկիայի համար ձեռք բերի վարչական ինքնավարության ռեժիմ՝ խառը ժանդարմերիայով»²:

Ավ. Ահարոնյանը նույնպես իր խոսքում պնդում է Սևրի պայմանագրի իրականացման անհրաժեշտության վրա, որով ճանաչվել էր Հայաստանի անկախությունը և որը խորհրդայնացումից շատ չանցած վերականգնվել էր Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ: Ավ. Ահարոնյանը չի սիալվել, ասելով հետևյալը «...Քեմալականների ներխուժումը Հայաստան իրականում ուղղված էր Սևրի պայմանագրի դեմ: Դա ապացուցվում է պարտությունից հետո Հայաստանին պարտադրված առաջին իսկ պայմաններով, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվի Սևրի պայմանագրից: Կային մարդիկ, ովքեր ասում էին, թե քանի որ Ռուսահայաստանը բոլշևիկացել է, այլս կարիք չկա հայկական պետություն ստեղծել: Նրանք մոռանում են, սակայն, որ Թուրքիայի ոչ բոլոր հայերն են բնաջնջվել: Նրանցից մոտ 300 000-ը ապաստան են գտել Կովկասում և սպասում են այն պահին, եթե կկարողանան վերադառնալ

¹ Նույն տեղում, էջ 699:

² Նույն տեղում, էջ 700:

իրենց տները: Պետք է հիշել, սակայն, որ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի երեք վիլայեթներում, համաձայն վերին տեղեկությունների, միայն 96 000 մահմեղականներ են մնում»¹:

Այսպիսով, Ավ. Ահարոնյանն արդեն Պողոս Նուրարի նման դաշնակիցների առջև դնում էր միայն արևմտահայերին առնչվող խնդրի լուծման անհրաժեշտությունը:

Լորդ Քերգոնը ներկայացրած պահանջների լուծման առումով մատնանշում է երեք դժվարություններ՝ ա. բոլշևիզմի հաղթանակը Ռուսաստանում, բ. Մուստաֆա Քեմալի կողմից հայկական տարածքների մեծագույն մասի գրավումը, գ. տերությունների անզոր լինելը՝ մեծ ուժեր ուղարկելու Հայաստանին օգնության համար²:

Սա հաստատում է նաև Ալ. Խատիսյանը, որը գրում է. «Լորտ Քըրգընը մատնանշեց այն դժուարին կացությունը, որուն մեջ կը գտնուեր խորհրդաժողովը Հայաստանի վերաբերմամբ - թուրքերը փաստօրէն գրաւած են բոլոր վիլայեթները, որոնք պետք է անցնեին Հայաստանին, եւ նոյնիսկ Ռուսահայաստանի մեկ մասը. Եւրոպական պետությունները չեն կրնար այնտեղ ուղարկել զորքեր, իսկ ոուսական Հայաստանը թէեւ ազատուած խորհրդային լուծէն, կը գտնուի նոր յարձակմանց սպառնալիքին տակ»³:

Հիշյալ նիստի արձանագրությունից մի հետաքրքիր հանգամանք է պարզվում. փաստորեն Լոնդոն գնացած Նուրար փաշան և Ավ. Ահարոնյանը տեղյակ չեն Վիլսոնի գծած սահմաններից: Դրանում համոզվելու համար բավական է մեջբերել Քերգոնի, դժվարությունները մատնանշելուց հետո, հայկական պատվիրակությանն արված հարցադրումները:

«Այսպիսով, -շարունակում է նա, - օգտակար կլինի իմանալ, թե հայկական պատվիրակությունը որո՞նք է համարում Հայաստանի էական տերիտորիալ սահմանները: Նրանք պետք է հիշեն, որ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը Հայաստանի սահմանների որոշման հարցը վերապահեց պրեզիդենտ Վիլսոնին: Պրեզիդենտ Վիլսոնը գծեց մի սահման, որն ընդգրկում էր մի շարք թուրքական հողամասեր, ինչպես նաև Տրավիզոնի նավահանգիստը: Պարզ է, որ գործնականում խիստ դժվար կլինի նման սահմանագծի հաստատումը: Ուստի լորդ Քերգոնը կամենում է երկու որոշակի հարցեր տալ պատվիրակություններին, այն է՝

1. Որո՞նք են Հայաստանի անհրաժեշտ սահմանները, որոնք խնդրում են երկու պատվիրակությունները:

¹ Նույն տեղում, էջ 700 – 701:

² Նույն տեղում, էջ 702:

³ Ալ. Խատիսյեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 340:

2. Որո՞նք են մարդկային և դրամական այն աղբյուրները, որոնք կկարողանա տրամադրել Հայաստանը՝ իր անկախությունը ձեռք բերելու համար»¹:

Եթե զերծ մնանք զգացմունքայնությունից և հեռու այն կաղապարված մոտեցումներից, որ մեծ տերությունները զոհաբերել են Հայկական հարցը հանուն իրենց քաղաքական շահերի, ապա՝ պետք է ընդունենք, որ այս իրավիճակում այդ հարցը զոհաբերելն ամենախին իրենց շահերից չէր բխում: Եվ Քերզոնի այս հարցադրումներն ամբողջությամբ տրամաբանության մեջ են: Հայ և մասնավորապես արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձալ ընթանում էր սխալ ուղղվ, լուրջ հաշվեկշոի չենթարկելով այն խնդիրը, թե ինչո՞ւ պետք է դաշնակիցները կովեին քեմալականների հետ հանուն հայ ժողովրդի: Եվ այն դեպքում, եթե նրանց ներկայացնող գործիչները զգիտեին, թե ի՞նչ սահմաններ են ուզում: Բնականաբար՝ Սկզբ պայմանագրով նախատեսված: Բայց չէ՝ որ Սկզբ ոչ թե սահմաններ են մատնանշված, այլ՝ իրավական հիմք էր տրվում ԱՄՆ նախազահին՝ գծելու սահմանները հայտնի վիլայեթներով: Իսկ որ նրա նշած սահմաններից, մասնավորապես Տրավիզոնով, ամենախին տեղյակ չեն հայ պատվիրակները, երևում է Պողոս Նուբարի պատասխանից, ըստ որի՝ «այրեգիդենտ Վիլսոնի որոշման մասին հայկական պատվիրակությունը չի տեղեկացվել»:

Այնուհետև Պողոս Նուբարը հայտնում է, որ իրենք երբեք Տրավիզոնի նահանգը չեն պահանջել, քանի որ այնտեղ հայերը մեծամասնություն չեն կազմել, այլ միայն նրա վրայով դեպի ծով ելք, ինչպես նաև պատրաստակամություն է հայտնում հայերի հարմարվելու մասին Վիլսոնի սահմանագծին²:

Փաստորեն, ստացվում է, որ Վիլսոնն իսկապես նախազահի պոստը լրելուց առաջ սերելու է՝ ցույց տալով իր հայասիրությունը և գծելով այնպիսի սահմաններ, որից հայկական պատվիրակություններն անզամ տեղյակ չեն, անտեսելով 1920թ. Լոնդոնի խորհրդաժողովում սահմանային հանձնաժողովի այն տեսակետը, որ «Տրավիզոնը չպետք է ընդգրկվի հայկական տէրիտորիայում», որին համաձայնվել են հայկական երկու պատվիրակությունները³:

Իսկ ինչ վերաբերվում է Կիլիկիայի խնդրին, ապա Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերտելոն հայտնում է. «Ֆրանսիական կառավարությունը չի կարծում, որ հնարավոր կլինի Կիլիկիայի համար հասուն ռեժիմ պահնջել: Երբեմն ոչ մի նման ռեժիմ չի ենթադրվել Սկզբ պայմանագրով»:

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 702:

² Նույն տեղում, էջ 702 – 703:

³ Նույն տեղում, էջ 702:

Նա նույն իսկ վիճարկում է Կիլիկիայում քրիստոնյաների մեծամասնություն կազմելու հարցը՝ հակադրվելով Պողոս Նուբարին¹:

Այսպիսով, փաստորեն Դաշնակիցները ստեղծված նոր քաղաքական իրավիճակում հասկացնում էին, որ չեն պնդելու Սևրի պայմանագրի իրականացման վրա: Իսկ հայ քաղաքական ներկայացուցիչները չեն կամենում հասկանալ, որ նրանց օգնությունն հուսալով ապրելն այլևս անօգուտ ժամանց է, իսկ Սևրի պայմանագրի գործադրությունը Հայաստանի համար՝ քաղաքական ռումանտիզմ:

Հիշյալ ժողովածվում մի հետաքրքիր փաստաթուղթ է գետեղված, որը ցանկանում ենք վերլուծել: Այն անզիջական դիվանագետներ Օսրորնի և Նիքոլսոնի դեռևս Լոնդոնի կոնֆերանսից առաջ, 1921թ. փետրվարի 17-ին, կազմած հուշագիրն է՝ կազմված Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրությունում: Այնտեղ ներկայացված են «խնդիրներ, որոնց առնչությամբ պայմանագրում կարելի կլիներ փոփոխություններ մտցնել», որոնց ներքո, Հայաստանին վերաբերվող բաժնում կարդում ենք.

«Հրաժարվել Վիլսոնի սահմաններից և փոխարինել հետևյալ հոդվածներով.

(ա) «Թուրքիան ճանաչում է Երևանի հայկական հանրապետության անկախությունը նախապատերազմյան ռուսական սահմաններում և հրաժարվում է Կարսի, Ալեքսանդրապոլի և Արդահանի շրջանների նկատմամբ բոլոր պահանջներից ի ճանաչումն այն բանի, որ Հայաստանը հրաժարվում է պահանջներից թուրքական վիլայեթների նկատմամբ»:

(բ) «Թուրքիան ճանաչում է թուրքական տերիտորիայում հայերի ինքնավարության իրավունքը և պարտավորվում է Ազգերի լիգային զիջելու սուվերեն իրավունքները և իրավունք Կիլիկիայում բավարար տերիտորիայի վրա ամփոփելու երկրում գտնվող թուրքահայերին աջակցելու հայ փախստականներին վերադարձին դրսից: Այս տերիտորիան, որը կառավարվելու է հայերի կողմից Լիգայի գերակայության ներքո, տարածվելու է մոտավորապես Մերսին-Տարսուս-Աղանա-Օսմանիե սահմանագիծից մինչև Հաճըն-Զեյթուն-Մարաշ սահմանագիծը, այն շրջանակներում, որը որոշվելու է Ազգերի Լիգայի նշանակված հանձնաժողավի կողմից և ներառելու է Թուրքիայի և Հայաստանի ներկայացուցիչներին»:

(գ) «Թուրքիան պարտավորվում է դյուրացնել Թուրքիայի մյուս մասերից բոլոր հայերի տեղափոխումն այս տերիտորիան, ովքեր կցանկանան գնալ այնտեղ, ինչպես նաև օգնել բոլոր թուրքերին, ովքեր կկամենան հեռանալ այս տերիտորիայից և հաստատվել Թուրքիայի այլ վայրերում»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 703 – 704:

² Նույն տեղում, էջ 696:

Այսպիսով, այս նախագծով, որը կյանքի չկոչվեց, Անգլիան նախատեսում էր Թուրքիային պարտադրել 1914թ. սահմանները, որի դիմաց Հայաստանը պետք է հրաժարվեր Սևրի պայմանագրով նախատեսված վիլայեթների պահանջից և փաստորեն նախատեսվում էր ստեղծել այն օջախը, որը հետո մերժվեց Լոզանի խորհրդաժողովում: Իսկ արևմտահայության քաղաքական պահանջները ներկայացնողները շարունակում էին Սևրի նախատեսած սահմաններով Արևմտյան Հայաստան՝ Դաշնակիցների օգնությամբ, վերջիններիս այդ պայմանագրից փաստացի հրաժարվելու գործընթացի պայմաններում:

Դաշնակիցներին կաշկանդում էր Մոսկվայի խորհրդաժողովը, որն ավարտվեց հայտնի ռուս-թուրքական պայմանագրով, որով փաստորեն Ռուսաստանի համար չպահպանվեցին 1914թ. սահմանները: Իսկ խորհրդա - թուրքական մերձեցումը, որը Քեմալին իրենց կողմը գրավելու ձգտումներ էր առաջացնում Դաշնակիցների մոտ, անտեսվում էր հայ քաղաքական գործիչների կողմից: Մարտի 16-ի պայմանագրով Թուրքիային էին անցնում Կարսի նահանգը և Սուրմալուի գավառը, Նախիջևանը տրվում էր Աղրբեջանին, իսկ Բարումը՝ Վրաստանին¹:

Ի վերջո, Մոսկվայի պայմանագրով էր պայմանավորված դաշնակիցների զիջումները Թուրքիային, որի ներկայացուցիչները պահանջում էին

«1. Եվրոպական մասում 1913թ. սեպտեմբերի 16-ի թուրք-բուլղարական պայմանագրով գծված սահմանի վերականգնում, այսինքն՝ Արևելյան Թրակիայի վերադարձը Թուրքիային:

2. Հարավում Կիլիկիայի և նրանից արևելք ընկած շրջանների /Ուրֆա և այլն/ վերադարձը Թուրքիային:

3. Արևելքում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանի պահպանում:

4. Արևմուտքում Իզմիրի մարզի վերադարձը Թուրքիային և այլն»²:

Այս բոլոր հարցերում էլ Թուրքիան հասավ հաջողության: Լոնդոնի խորհրդաժողովը չափարտվեց պայմանագրով, բայց այն փաստորեն նշանակում էր հրաժարում Սևրի պայմանագրից, որով Թուրքիան ճանաչել էր Հայաստանի անկախությունը: Խորհրդաժողովն ընդունեց 10 կետերից

¹ Այս պայմանագրի մասին տե՛ս Դокументы внешней политики СССР, том 3, Москва, 1958, ст. 597 – 604, Հայկ Ղազարյան, Մոսկվայի և Կարսի 1921թվականի պայմանագրերն ու նրանց ողբերգական դերը հայ ժողովոյի ճակատագրում, Երևան, 2010, էջ 267 – 335, Արարատ Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 145 – 316, Սահակյան Տ., Ցավալի պայմանագրեր, Երևան, 2007, Ապանյան Ս., Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 1, Երևան, 2005 և այլն:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 775:

բաղկացած որոշում, որից 9 -րդը վերաբերվում էր Հայաստանին: Այն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

«9. Հայաստան. – Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին, ներկայ պարտաւորութիւնները կրնան յարմարցուիլ, պայմանով որ Թուրքիան ճանչնայ Թուրքահայերու իրավունքները Ազգային Օճախի մը համար Ասիական Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններու մէջ եւ համաձայնի ընդունիլ այն յանձնաժողովի որոշումը, որ կը նշանակուի Ազգերու Լիկայի Խորհուրդեն՝ նպատակ ունենալով տեղույն վրայ ուսումնասիրել այն հողամասերու խնդիրը, որոնք արդարացի պիտի ըլլար այդ նպատակի համար փոխանցել Հայաստանին»¹:

Այսպիսով, Վիլսոնյան սահմաններն անցնում էին պատմության գիրկը, պետություն բառին փոխարինում էր «Ազգային օջախ» եզրութը, այն էլ՝ ոչ հստակ սահմաններով, որը դարձյալ չընդունեցին թուրքերը:

Ճշմարիտ է նկատել Հովհ. Քաջազնունին. «Լոնդոնի կոնֆերանսում առաջին անգամ պաշտոնապես արտասանվեց ու արձանագրվեց Home բառը: Սեւրի դաշնագիրը մոռացվել էր իհմնովին: Այլեւս խոսքը անկախ հայ պետականության մասին չէր, ոչ իսկ ինքնավար նահանգների, այլ ինչ որ ազգային Home-ի մի կասկածելի օջախի ուրիշի տան մեջ»²:

Այս ամենի պատճառը, ինչպես պարզ դարձավ Դաշնակիցների անմիաբանությունն էր: Լոյդ Ջորջը գրում է. «Այդ ողբալի իրադարձությունների ընթացքում որոշ դաշնակից տերություններ բացահայտ դավահանական դեր կատարեցին: Բուտակիները Մուստաֆա Քեմալին հույների դեմ կռվելու համար զենք էին վաճառում զնումների դիմաց վճարվում էին Մոսկվայից տրվող փողերով: Ֆրանսիական կառավարությունը Անգլիայի թիկունքում բանակցություններ էր վարում Քեմալի հետ գաղտնի պայմանագրի մասին»³:

Իսկապես, ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Բրիանը գաղտնի կերպով բանակցությունների մեջ մտավ քեմալականների հետ և դեռևս Լոնդոնի խորհրդաժողովի ավարտից առաջ, մարտի 9-ին, կնքեց գաղտնի համաձայնագիր Բեքիր Սամի բեյի հետ, որով ֆրանսիան կրատում էր իր ազգեցության շրջանակները Սիրիայում հօգուտ Թուրքիայի,

¹ Ալ. Խաստիսեան, նշվ. աշխ., էջ 341:

² Հովհաննես Քաջազնունի, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 52:

³ Плойд Джордж, Правда о мирных договорах, том 2, Москва, 1957, ст. 460.

դրա փոխարեն ստանալով մի շաբք արտոնություններ Կիլիկիայում, Դիարբեքիրում և Սեբաստիայում¹:

Մարտի 12-ին Խտալիայի արտաքին գործերի նախարարն էլ իր հերթին առանձին համաձայնություն է ստորագրում Բեքիր Սամիի հետ, որով Խտալիան պարտավորվում էր վերջնական հաշտություն կնքելու ժամանակ պաշտպանել թուրքերի շահերը²:

Իսկ Անգլիան բոլորովին ուրիշ քայլ կատարեց: Նա մարտի 16-ին ստորագրեց համաձայնագիր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, որով վերջինս պարտավորվում էր հրաժարվել նրա դեմ քարոզությունից գաղութներում, իսկ Անգլիան՝ չճանաչել այն նորանկախ երկրները, որոնք կազմվել էին նախկինում ցարական Ռուսաստանի մեջ մտնող տարածքներում:

Միանգամայն ճիշտ է ասված, որ Լոնդոնի կոնֆերանսը թեև ձախողվեց, բայց «դրական նշանակություն ունեցավ քեմալականների համար, քանի որ Անտանտի տերությունները դե-ֆակտո ճանաչեցին Անկարայի կառավարությանը»³:

Մնում է միայն ներկայացնել այն դրդապատճառները, որոնք նպաստեցին Դաշնակցությունի պառակտմանը և քեմալականների հաղթանակին: Լիովին կարելի է համաձայնվել Ալ. Խատիսյանի մատուցած դրդապատճառների հետ.

1. Եվրոպայի ժողովուրդները հոգնել էին պատերազմից և ծարավ էին խաղաղության:

2. Ռուս-թուրքական զինակցությունը և նրանց դավադրական գործունեությունը Եվրոպական երկրներ ասիական և աֆրիկյան գաղութներում:

3. Ներքին, քաղաքացիական կորիների ավարտը Ռուսաստանում, որը ուժեղացնում էր նրա դիրքերը Կովկասում և Արևելքում՝ ավելի զգուշ գործելակերպի մղելով նրանց կովկայան հանրապետությունների նկատմամբ:

4. Հունաստանի պարտությունը Թուրքիայից, որով կորչում էր Սևրի պայմանագրի ուժը Իզմիրի վերաբերյալ⁴:

1921թ. ամռանը, հույների Քեմալից կրած պարտությունից հետո, Ֆրանսիան և Խտալիան հանդես եկան Սևրի պայմանագիրը վերանայելու օգտին: 1921թ. հոկտեմբերի 21-ի պայմանագրով Ֆրանսիան ճանաչեց քեմալական Թուրքիան և իր գորքերը քաշեց Կիլիկիայից: Արդեն հաջորդ

¹ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 342 - 343, Գալուստ Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1918 - 1923թթ., էջ 436 - 437, նաև՝ տե՛ս Սաակյան Պ. Ռ., Փրանկո - տուրեցկие отношения и Киликия в 1917 - 1923гг, Ереван, 1986.

² Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 343:

³ Ս. Ա. Հասրաթյան, Ս. Ֆ. Օրեշկովա, Յու. Ա. Պետրոսյան, Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, էջ 241:

⁴ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 338:

տարի, 1922թ. թուրքերը հույներից գրավեցին ամբողջ Անատոլիան, իսկ հոկտեմբերին Սուլդանյա քաղաքում կնքված դաշնակիցների հետ զինադադարով թուրքերին անցավ Արևելյան Թրակիան, որով ավարտվեցին ռազմական գործողությունները: Փաստորեն, Քեմալը վերամիավորեց Թուրքիան, նոյեմբերի 1-ին վերացնելով նաև սուլթանական կառավարությունը¹:

Վերջնական հաջորդության համար շուտով նոր խորհրդաժողով հրավիրվեց Լոզանում: Մինչև դրանում արևմտահայ քաղաքական մտքի վերջին դեգերումների վերլուծությանն անցնելը, վերոշարադրյալի վերաբերյալ ցանկանում ենք հետևյալ ընդհանրացումները կատարել.

Առաջին. Լոզանի խորհրդաժողովը գումարվեց այնպիսի աշխարհաքաղաքական գործընթացների պայմաններում, որ արդեն խիստ կասկածելի էր Սկրի պայմանագրի իրականացումը:

Երկրորդ. բոլշևիկյան Ռուսաստանի օգնությամբ հզորացած քեմալական շարժումը համար էր հաջող ելքի, իսկ դաշնակիցներն այլս անկարող էին խոչընդոտել այն:

Երրորդ. Դեռևս Լոնդոնի խորհրդաժողովից առաջ արդեն նրանք ցանկանում էին վերանայել Սկրի պայմանագիրը, ցանկանալով իրենց կողմը գրավել Քեմալին, սակայն վերջինիս ներկայացուցիչներն արդեն իրենց ուժեղ զգալով՝ չհամաձայնվեցին մազաշափ զիջում անել նրանց, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի հետ կապված:

Չորրորդ. Լոնդոնի խորհրդաժողովում արևմտահայ քաղաքական միտքը դարձյալ ձախողում ապրեց, քանզի նրա ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ավ. Ահարոնյանը, որին ստեղծված իրավիճակում մնում էր պաշտպաննել արևմտահայերի շահերը, դարձյալ չխորանալով նոր աշխարհաքաղաքական գործընթացների մեջ շարունակում էին պնդել Սկրի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանին նախատեսված տարածքներում հայկական պետություն ստեղծելու վրա, այն դեպքում, եթե Դաշնակիցները Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովում էին դեռևս հասկացնում, որ չեն օգնելու Հայաստանին՝ չորս վիլայեթները գրավելու համար, այն դեպքում, եթե այժմ չկար ՀՀ-ն, իսկ այն խորհրդայնացրած Ռուսաստանը Թուրքիայի դաշնակիցն էր:

Հինգերորդ. Լոնդոնի խորհրդաժողովը անպտուղ վերջացավ, չափարտվեց պայմանագրով և նրա ընթացքում ձևավորվեցին ֆրանս-թուրքական, իտալ-թուրքական, անգլ-ռուսական համաձայնագրերը, որոնք Սկրի պայմանագիրը և Հայկական հարցը թեքեցին դեպի մայրամուտ:

¹ Նոյն տեղում:

Վեցերորդ. Ազատ և Միացյալ Հայաստանի փոխարքեն Լոնդոնում ծնվեց «Ազգային օջախ» եզրույթը, կարծես թե երևույթները փրկելու համար, առանց հատակ սահմանների, որը նույնպես շրնդունվեց թուրքերի կողմից:

Ցավոք, այս ամենից հետո էլ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական գործիչները սկսեցին թյուր հովսեր փայփայել այդ օջախի ստեղծման համար, որոնք վերջնականապես խորտակվեցին Լոգանում:

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՈԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՎՈՒՄ

Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո արևմտահայության խնդրի շուրջ միավորված հայկական պատվիրակությունները դարձյալ փորձեցին կյանքի կոչել «Ազգային օջախի» մասին սին գաղափարը, որն աստիճանաբար դուրս մղվեց օրակարգից: Ալ. Խատիսյանը, որն արդեն հայկական պատվիրակությունների գործունեության ոչ միայն ականատեսն էր, այլև մասնակիցը, ճիշտ է ներկայացրել այն հոգեբանական պահը, որն առաջացել էր Դաշնակիցների մոտ: Ըստ նրա՝ ՀՀ Պատվիրակության անդամները պահպանում էին Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարի անձեռնմխելիությունը, բայց գործնականում հանդիպում էին դժվարությունների: Իսկ այդ դժվարությունը կայանում էր հետևյալում՝ նման Հայաստանի պահանջն ուրիշ բան չէր նշանակում, քան «Խորհրդային Միութեան մէկ անդամին սահմաններուն ընդարձակման պահանջը»¹:

Պատահական չէ, որ երբ նրանք դնում էին Միացյալ Հայաստանի պահանջը, հետևյալ հարցն էր տրվում՝ «Բայց դուք կուզեք, որ Խորհրդային Հայաստանը ընդարձակուի, այսինքն՝ նոր հողամասեր անցնին բոլշէ-իկներու իշխանութեան տակ»²:

Բայց սա դեռևս հարցի մի կողմն էր: Իսկ իրենք պատկերացնում էին արդյո՞ք, թե ո՞վ պետք է հայությանը տար Միացյալ Հայաստանը: Այս հարցի պատասխանի որոնման ճանապարհին արդեն պետք է պարզ լիներ, որ սայթաքումներն անխուսափելի էին: Մանավանդ ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից և հույների խորտակումից հետո: Հայերը ունեին առաջարկների երեք տարբերակ՝ ա. դեմ լինելով բոլշևիկներին, կողմ էին խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակմանը, բ. եթե հայկական ինչ որ հողամասեր տրվեին, պետք է նրանց համար ստեղծվեր նոր վարչաձև՝ Ազգերի Լիգայի հսկողության տակ, գ. այդ հողամասերը պետք է մնային թուրքական տարածքներ:

Բնականարար այս վերջինն իրականացավ, որովհետև արդեն տարածքներ տրամադրելը Դաշնակիցներից չէր կախված, այլ՝ ոռուներից և թուրքերից:

¹ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 347:

² Նույն տեղում, էջ 347 – 348:

Այս պարզ ճշմարտությունը կարծես թե ընկալելի չէր: Հակառակ դեպքում դժվար է պատկերացնել, թե ինչ շարժառիթներով են դիմումներ գրվել Լոզանի խորհրդաժողովի նախագահությանը: Դրանցից մեկում, որի տակ ստորագրել են Շ. Վրդ. Գասպարյանը, Դոկտ. Ծովիկյանը, դոկտ. Թավջյանը, Ռ. Դարբինյանը և Ե. Մեսիայանը, որը մասնավորապես կարդում ենք. «Մենք ներկայացուցիչներս 20000 հայերու, որոնք թրքական վայրագութիւններու երեսէն՝ ապաստանած են Պոսթըն, Քէմպրիձ, Տորչէսթը, Ուօթըրթառուն, Չըլսի, Լին եւ շրջականները, ձեզի կը դիմենք յանուն խաղաղութեան ու արդարութեան, որպէսզի՝ մեզի եւ մեր ուր հարիւր հազար տարագիր դժբախտ ազգակիցներուն համար, յատկացնէք՝ մեր պատմական հայրենիքին մեջ անկին մը՝ ազատ թրքական անտանելի բռնապետութենէն, որ կարենանաք վերադառնալ, եւ սկսիլ վերաշինութեան եւ անարգել առաջադիմութեան մեր գործը»:

1922թ. Փարիզում գումարված խորհրդաժողովում արդեն հայեր չեին հրավիրված: Այդ խորհրդաժողովը շարունակեց զնալ զիջումների առաջարկի՝ հօգուտ թուրքերի: Նրանց վերադարձվելու էր Կ. Պոլիսը, արևելյան Թրակիայի մի մասը, Միջերկրական և Սև ծովերի միջև գտնվող բոլոր տարածքները՝ մինչև Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Միջազգետքի սահմանները: Իսկ Լոնդոնում հայերին խոստացած «Ազգային օջախ» պետք է ստեղծվեր Թուրքիայի արևելյան սահմանների մեջ, կոնկրետ որտեղ, հայտնի չէր¹:

Հայաստանին վերաբերվող որոշման մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «Հայերի պահանջները պարփակվում են ընդհանուր ձգտման մեջ՝ պահպանել իրենց համար մի ազգային օջախ Փոքր Ասիայի կամ այն շրջանում, որտեղ նրանք ցարդ հաստատված են նշանակալից թվով: Ընտրությունն այդ շրջանի, որը այդ օջախը կարելի կլինի առավել լավ ապահովել, կախված է քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական այն պայմաններից, որոնք ներկա պահին հնարավոր չեն ճշգրիտ որոշել: Այնուհանդերձ, տերությունները մասնավորապես Ազգերի լիգային կառաջարկեն, հաշտություն կնքելուց անմիջապես հետո, բանակցությունների մեջ մտնել օսմանյան կառավարության հետ հայերի համար նման մի ազգային օջախ ստեղծելու հարցի շուրջ և կշանան սահմանել այն պայմանները, որոնցում կարելի է իրականացնել նրա գոյության համար անհրաժեշտ երաշխիքները»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 350:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 732 – 733:

Այսպիսով պարզ է, որ դեռևս չճտված շրջանում «ազգային օջախ» ստեղծելու խնդիրը թողնվում էր հաշտությունից հետո, որը նշանակում է, որ հաջողությունը խիստ կասկածելի էր:

Ճիշտ է նկատել Ալ. Խատիսյանը, որ Փարիզի խորհրդաժողովի թերևս միակ դրական կետը «Ազգերու Լիգային ուղղած հրավերն էր՝ միջամտելու Հայկական Հարցին: Իսկ ինչ կը վերաբերի մեծ տերութիւններուն. անոնք ակներեւ կերպով կը խոստովանէին իրենց անզօրութիւնը»¹:

Իսկ Ազգերի Լիգայի հրավերն ուներ հետևյալ բովանդակությունը՝ «Ասամբլեան հրավիրում է Խորհրդին, խսկույն ևեթ դաշնակիցների Գերազույն խորհրդին հարկադրել ընդունելու պայմանագրում այնպիսի պայմաններ դնելու անհրաժեշտությունը, որոնք կապահովեին Հայաստանի ապագան և, ապա, հայերի համար ապահովել ազգային օջախ՝ ամբողջովին անկախ թուրքական կառավարումից»²:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Ազգերի Լիգան պետք է հարկադրեր թուրքիային ստեղծելու ազգային օջախ՝ նրա կառավարումից դուրս: Բայց արդյո ք դա հնարավոր էր: Այդքան քաղաքական թոհութունվ անցած հայ քաղաքական դեկավարները արդեն պետք է հասկանային, որ՝ ոչ: Նույն Ազգերի Լիգան իր սեպտեմբերի 22-ի նիստի մեջ ընդունած բանաձևում արդեն շրջանցում էր «անկախ թուրքական կառավարումից» ձևակերպումը և արձանագրում, որ «Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու միջոցին անուշադիր չթողնուի նաեւ Հայերուն համար Ազգային ՕՃախի մը հաստատելու անհրաժեշտությունը»³:

Իսկ Լոգանի խորհրդաժողովում (20 նոյեմբեր, 1922–24 հուլիս 1923) առհասարակ դուրս մղվեց օջախի գաղափարը ևս:

Մինչև հայկական պատվիրակությունների Լոգանում ունեցած գործոներությանն անդրադառնալը, նշենք, որ արդեն երկու պատվիրակությունները դարձյալ հանդէս էին զալիս միացյալ, որը նշանակում է, որ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը միաձուված էր: ՀՀ Պատվիրակության կողմից Միացյալ պատվիրակությունը ներկայացնում էին Ավ. Ահարոնյանը և Ալ. Խատիսյանը, Իսկ Ազգային Պատվիրակության՝ Գ. Նորատունլյանը և Լ. Բաշալյանը: Պատվիրակության նիստերին մասնակցում էին նաև Արմեն Գարոն, Ա. Մանելշտամը և ուրիշներ:

Հայկական միացյալ պատվիրակությունը գործում էր երկու ուղղություններով՝ ա) միջազգային հայասեր և մարդասեր անձանց տրամադրել հօգուտ Հայկական հարցի լուծման, որոնք իրենց դիմումնագրե-

¹ Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 351:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 734:

³ Ալ. Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 353:

բով պետք է նպաստեին խորհրդաժողովում այդ հարցի քննարկմանը, բ) կոնֆերանսին ներկայացնել իրենց պահանջները, որոնք բնականաբար նահանջ էին կատարել Սևրի պայմանագրից: Փաստորեն նրանք գործում էին այն նոր հնարավորությունների սահմաններում, որոնք ներկայացրել էին Դաշնակիցները: Պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ այն չէր ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանը: Ուստի և այն Խորհրդաժողովին է ներկայացնում մի հուշագիր, որով առաջարկում էր ա) Ազգային օջախի ստեղծում այն տարածքների վրա, որոնք սահմանագծել էր Վիլսոնը, բ) Խորհրդային Հայաստանի տարածքների ընդլայնում Արևմտյան Հայաստանի նրան մասերի կցումով, այնպես, որ ապահովվի ելք դեպի ծով, գ) այս երկուսի շիրականացման դեպում՝ Ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում կամ Փոքր Հայքում¹:

Այս պահանջները ներկայացնելով հաշվի չեր առնվում, որ վիլխանյան սահմաններից դեռևս Լոզանից առաջ փաստորեն Դաշնակիցները հրաժարվել էին, Խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակում Թուրքիայի հաշվին արդեն անհնար էր, քանզի կնքվել էր 1921թ. մարտի 16-ի ոռուս-թուրքական պայմանագրը, որը նույնությամբ հաստատվել էր հոկտեմբերի 23-ի Կարսի պայմանագրով և վերջապես այն, որ եթե Դաշնակիցները լրել էին Կիլիկիան, ապա՝ ինչու՝ պետք է Թուրքիան համաձայնվեր այնտեղ հայկական օջախ ստեղծելու գաղափարին:

Հայկական պատվիրակությունը հրավիրվում է մասնակցելու 1922թ. դեկտեմբերի 22-ին կայացած Ենթահանձնաժողովի նիստին: Այստեղ Ավ. Ահարոնյանը «գծեց քարտէսի վրայ սահմանագիծ մը, որ անցնելով Ռիզէնսու ու Հասան Կալայէն՝ դուրս թողլով Էրզրումը, կը հասնէր մինչեւ Մուշ եւ Մեջը առնելով Վանայ ծովը՝ կը միանար Պարսկաստանի սահմաններուն»²:

Իսկ Գ. Նորատունկյանի պատկերացմամբ՝ «Օճախը կը գծուի Ճի-հունի, Սուրիոյ սահմաններու եւ Եփրատի միջեւ ու կերկարի դեպի հիւսի՝ առնելով իր մէջ Սիսր և Մարաշը»³:

Ինչպես համոզվում ենք՝ նրանց համար վերջնականապես ճշտված չեր, թէ ինչ սահմաններ էր ընդգրկելու Հայկական օջախը: Ճշմարտությունը պահանջում է նշել, որ դա պարզ չեր նաև Դաշնակիցների համար, որոնք Թուրքիայի առջև խեղճացածի կարգավիճակում էին հայտնվել: Հայկական հարցին անդրադառնալը նրանց համար արդեն կրում էր սուկ մարդասիրական բնույթ, որը չէին հասկանում հայ քաղաքական գործիչները, կամ եթե հասկանում էլ էին, չէին պատկերացնում որ մարդասիրական կոչերը խեղդվում են քաղաքական սառը հաշվարկների մեջ: Այսպես,

¹ Ալ. Խասիսեան, նշվ. աշխ., էջ 373 – 374:

² Նույն տեղում, էջ 382:

³ Նույն տեղում, էջ 385:

1923թ. հունվարի 6-ի նիստում, որը վերջնականապես պետք է բանաձև ընդուներ հայկական օջախի մասին, խորացի դիվանագետ Մոնտանան «Ճառով մը դիմեց Թուրքերուն՝ խնդրելով յատկացնել «վայր» մը Հայերը կեղրոնացնելու համար», որի սահմանները և վարչաձևը պետք է ընտրեր Ազգերի Լիգան ։ Նույն իմաստով խոսեցին անզիացի Ռումինովը և ֆրանսիացի Լա Քրուան/։ Իզզեթ փաշայից հետո Թուրքիայի երկրորդ պատվիրակ Սիզա Նուր բեյը հայտարարում է, որ ինքը չի մասնակցի այնպիսի նիստին, ուր քննարկվելու է Հայկական հարցը, քանի որ հենց իրենք են կորստյան մատնել հայերին՝ գրգռելով թուրքերի դեմ և դուռն ուժգին խփելով՝ իր խորհրդականների հետ հեռանում է¹:

Դրանից հետո, 1923թ. հունվարի 9-ին տեղի ունեցած ռազմա-տերիտորիալ հանձնաժողովի նիստում Քերզոնը հայտնում է, թե հայերի հարցը դրված չէ քաղաքական հողի վրա և ինքը հույս ունի, «որ թուրքական պատվիրակությունը կիավատա իրեն, եթե բոլոր պատվիրակությունների հավանությամբ ինքը հայտարարի, որ այդ հարցում Տերությունները չեն հետապնդում քաղաքական որևէ նպատակ։ Ինչպես ասաց պ-րն Բարբերը, իրենց նպատակն ունի գուտ մարդասիրական բնույթ»²:

Քերզոնն այնուհետև հայտնում է, որ օջախ ստեղծելով իրենք ամեն-ևին նպատակ չունեն խախտելու Թուրքիայի սուվերենությունը և այդ պետության մեջ ստեղծելու «ինքնավար տերիտորիա»։ Այնուամենապնդիվ, Խմեթ փաշան մերժում է հայերի հետ կապված ցանկացած առաջարկ։ Հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրի մեջ հայ անունն անզամ չկա։ Այստեղ խոսք է գնում միայն ոչ մահմեդական փաքրամասնությունների իրավունքների մասին, որոնք իրեն թե հավասարվում էին մահմեդականների իրավունքներին³։

Այսպիսով, Հայկական հարցը դուրս մղվեց օրակարգից։ Մի վերջին անգամ այն շոշափվեց հուլիսի 17-ի նիստում՝ վերածվելով հայ գաղթականության հարցի⁴։

Իսկ ինչի համար Անզիան այդքան զիջող էր դարձել Թուրքիայի նկատմամբ։ Վերոնշյալների հետ հիմնական պատճառ էր նաև այն, որ նա կարողացավ Լոզանում հասնել նեղուցների խնդրում իր տարրերակի ընդունմանը։ Համաձայն դրա՝ ցանկացած դրոշակի ներքո նավերի անցում էր պահանջվում նեղուցներով ոչ միայն խաղաղ, այլև պատերազմի ժա-

¹ Նույն տեղում, էջ 401։

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովորական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 756։

³ Գարրիկ Լազեան, Հայաստան եւ Հայ դատը, Երևան, 1991, էջ 304 – 305։

⁴ Հայկական Հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 162։ Լոզանի Կոնֆերանսի մասին նաև տե՛ս Արմենսկий вопрос на Лозанской конференции, Тифлис, 1926, ст. 3 – 36.

մանակ, եթե պատերազմում Թուրքիան չեղոքություն էր պահպանում: Պատերազմում Թուրքիայի մասնակցության դեպքում նեղուցներով օգտվում են միայն չեղոք երկրների ռազմանավերը: Նեղուցները ենթակա էին ապառազմականացման և նրանց նկատմամբ պետք է սահմանվեր ինչպես սեծովյան, այնպես էլ մի քանի երկրների միջազգային հանձնաժողովի հսկողության: Սրանով Անգլիան հնարավորություն էր ստանում իր ռազմածովային ներկայությունն ապահովել սեծովյան ափերում, այսինքն ԽՍՀՄ նկատմամբ:

Լոզանի խորհրդաժողովում Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրով փաստորեն չեղյալ հայտարարվեց Սկրի պայմանագիրը և այն դարձավ սուվերեն պետություն միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններով:

Միանգամայն ճիշտ է Ռ.Դարբինյանը, գրելով, որ Լոզանի կոնֆերանսը «Մեծ խաչ մը դրաւ ոչ թէ հայկական դատին վրայ, այլ այն միամիտու ցնորամիտ ազգային մուրացկան քաղաքականութեան վրայ, որուն սկիզբնուեցար Պերլինի վեհաժողովի ատենել որ իր այնքան տխուր ու, յուսով ենք, վերջնական վախճանին յանգեցաւ Լօզանի մեջ»¹:

Հայ խարված քաղաքական գործիչները թեև շարունակեցին միաժամանակ էլ ծեծել տերությունների դռները, բայց նրանց համար Հայկական հարցը այլևս քաղված էր:

Վերջնական եզրակացություններն են.

Առաջին. Լոզանի խորհրդաժողովում հայ քաղաքական միտքը առաջնորդվում էր «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու ուղղությամբ, որը ներմուծված էր հենց Դաշնակիցների կողմից:

Երկրորդ. Այդ գաղափարը հնարավոր չէր իրականացնել, քանզի Դաշնակիցները սիրախաղ էին սկսել Թուրքիայի հետ և ամենսին նպատակ չունեին հայերի համար պայքարի մեջ մտնել թուրքերի դեմ:

Երրորդ. Լոզանի պայմանագրով չեղյալ հայտարարվեց Սկրի պայմանագիրը, որն հայության համար այդպես էլ իրական չդարձավ, բայց որի համար մեծ տերություններին դատապարտելուց ավելի շատ անհրաժեշտ է պատճառներ տեսնել արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունների մեջ, որոնք սիսալ նպատակակետ էին ընտրել և չին բխում այն ռեալ իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանը 1918թ. հետո:

Ашот Нерсисян, Армянский вопрос на конференциях в Лондоне и Лозанне (анализ) - Анализ процесса армянского вопроса на конференциях в Лондоне (21 февраля 1921 года) и в Лозанне (20 ноября 1922 года - 24 июля

¹ Հայ քաղաքական մտքի դեղերումները, գրեց՝ Ռ.Դարբինեան, տես «Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 6, Ապրիլ, 1923, էջ 3:

1923 года) важен, поскольку уже изменились геополитические процессы. С появлением новой Турции союзники не смогли навязать требования Севрского договора. Они были более склонны к союзу с Кемалем в ущерб России. В этих условиях они отодвинули армянский вопрос на задний план, который превращается в вопрос о предоставлении «армянского дома» и который уже вытесняется на лондонской конференции. Армянская политическая мысль потерпела поражение.

Ashot Nersisyan, Armenian issue at the London-Lausanne conferences (analysis) – The analysis of the Armenian issue process at the conferences in London (21 February 1921) and in Lausanne (20 November 1922 - 24 July 1923) is important because there have been already changed geopolitical processes. With the emergence of a new Turkey, the Allies were unable to impose the demands of the Treaty of Severe. They were more inclined to ally with Kemal to the detriment of Russia. Under these conditions, they relegated the Armenian issue to the background, which is turning into the issue of providing an “Armenian home” and which is already being supplanted at the London conference. Armenian political thought has been defeated.

АНТИТЕЗИСЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - отрицание Геноцида армян, пять антитез, пантуркизм, механизм геноцида, отрицательная позиция Турции, осуждение Геноцида союзниками Турции по Первой Мировой войне.

В обширном антиармянском мифотворчестве вокруг проблем Геноцида армян в Османской империи и Турции представлены ангажированные историки разных стран. Среди них определенное место занимают американские историки, создающие фейкстерную историю Армянской Гольгофы,¹ которые свои профессиональные навыки сочетают с официальными видами режимов Турции.²

Американский военный историк Э.Эриксон в работе “Турки и Армяне. Исследование борьбы с повстанцами” в мифотворческой форме пытается обосновать отличие собственного отрицания Геноцида армян со стороны “множества других объяснений”. Для этого на суд общественности выносятся пять антитет против собственных аргументов.

Первая антитеза гласит о проведении младотурками “Этнической гомогенизации Анатолии” под воздействием идеолога Зия Гёкальпа. Более того отмечается “Такая идея была включена в тайные политические платформы младотурок еще в 1909 г.”.³ Причем не показывается сущность платформы идеи и её применение к Аданским события 1909 г. , хотя молчание знак согласия, а отмечается её применение в виде разных проектов и переселения мусульман с Балканского полуострова в ходе балканских войн 1912 -1913 гг. в Анатолию.

Не говорится, что “идея” неординарна, не сводится к переселению мохаджиров с Балкан и выселении христианского населения из родных мест в Анатолии. Здесь идет речь о программе действий по тюркизации не только Анатолии, но и целых континентов, где должны погибнуть местные цивилизации во имя торжества тюркизма. Составные идеи пантуркизма у идеолога Зия Гёкальпа и его последователей следующие: 1) тюркизация

¹ Тунян В. Г. Фейк-ньюс пропаганды Турции и Азербайджана. - История и Культура. 2019, N 2, с. 137.

² Тунян В. Г. Леви. Армянский вопрос в Османской империи: мифы и реальность. - Вопросы арменоведения. 2017, N3, с.172-185; 100-летие Геноцида армян:истоки, мифы и последствия. Акунк, 2015, N 2 (12). с. 8-10.

³ Там же, с. 305.

Турции - упразднение нетурецких этносов, очищение турецкого языка от различных “примесей” слов других народов и приближение к тюркским корням; 2) огузанизм - объединение тюрок Турции, Азербайджана Ирана и Азербайджана Закавказья в единую державу под названием Огузистан как программы минимум; 3) создание турецкой федерации из тюркских народов, потомков алтайских и среднеазиатских тюрок как программа максимум.¹

Таблица N 1

Положения о Геноциде армян	Оценка причин
1. Антитеза N 1. Этническая гомонизация Анатолии.	1.”Соответствующие доказательства убедительны”. ²
2. Антитеза N 2. Намерение уничтожить армян	2.”Нет практических доказательств”.
3. Антитеза N 3. “Кумулятивная радикализация”.	3.”Процесс радикализации османской политики”. ³
4. Антитеза N 4. “Ответные меры и их правомочность”.	4. Террор армян и ответный удар мусульман.
5. Антитеза N5. Государственная безопасность и повстанчество.	5. Армянские “масштабные мятежи” 1915 г. ⁴

Логическая ошибка создаваемая Эриксоном заключается в том, что всю вину за Геноцид армян он возлагает на одну идей-ную личность. В то время как её приняли на Салоникском конгрессе в октябре 1910 г. представители партии младотурок “Иттихад”. Цель - создание однородной Анатолии с использованием государственных ресурсов.⁵ Между тем, “плодовитым” пропагандистом создания “однородной Анатолии” Эриксон признает исследователя Танер Акчам. Приводится также мнение турецких историков Угтура Умита Унгёра (профессор Утрехтского университета Нидерланды) и Фуата Дюндата (профессор университета И. В. Гете во Франкфурте, Германия), которые “также поддерживают эту точку зрения”.

Эриксон соглашается признать обоснованность этого подхода, поскольку деваться некуда из-за исчезновение основной части османских армян, но с оговоркой: “По моему мнению, соответствующие

¹ Зареванд. Турция и Пантуранизм, Париж, 1930, с. 12, 92.

² Эриксон Э. Турки и Армяне. Исследование борьбы с повстанцами М., 2018, с.305.

³ Там же, с. 308.

⁴ Там же, с. 306, 307.

⁵ Тунян В. Г. Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2004, ч.1, с.269, 270.

доказательства достаточно убедительны и обладают некоторой аутентичностью, но не объясняют, почему процесс переселения прекратился зимой 1915-1916 гг.”¹

В данном тезисе Эриксон выступает как фейкстер. В качестве фейкового гангстера он вырезает отдельные явления и события, соединяет их в единое целое для прикрытия реального процесса геноцида армян. Дело в том, что он повторяет самого Акчама в вопросе создание этнически гомогенного общества со стороны младотурок. Акчам пишет: “Тюркизация Анатолии стала стержнем политики правительства особенно после Балканских войн”.²

Но саму программу Геноцида армян Акчам отводит к 1914 г. Он пишет: “Эту программа была разработана на тайных совещаниях младотурецкого правительства в мае-августе 1914 г.”³ Реальное воплощение отводится к весне 1915 г., когда войска Антанты приступили к проведению операции на Дарданелльском полуострове по захвату Стамбула.

Локализация Геноцида армян программой 1914 г. и воплощения 1915 г. позволяет Акчаму снять ответственность с младотурок и правительства Османской империи, возложить ее осуществление на необходимость безопасности военного времени. Отсюда следует техчир (переселение) армян в Сирийские пустыни и отказ Акчам признать сatisфакцию, территориальные и финансовые требования со стороны потомков жертв геноцида армян.⁴ Только материальные потери армянского народа в ходе геноцида на Парижской мирной конференции 1919 г. были оценены в 19 млрд. франков, которые по курсу 2018 г. оценивались уже в 3,6 триллиона долларов США. Игнорируется проблема ликвидаций последствий Геноцида, как для безопасности, так и развития сохранившихся частей армянского народа.⁵

Аналогичная позиция находится у Эрикsona, только в более жесткой форме, как отрицание “Геноцида армян”. На этой же платформе строится миф “общей боли” руководства Турции во главе с президентом Р. Эрдоганом об одинаковой ответственности за обоюдные жертвы армян и мусульман. Более того Конституционный суд Турции отверг требования

¹ Эриксон Э. Турки и Армяне..., с. 305.

² Танер Акчам. Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос. - Литературная Армения. 1005, N 4-6, с. 91.

³ Там же, с. 94.

⁴ Танер Акчам. Турецкий ученый с антиармянской позицией признал, что туркам есть, что вернуть армянам. - <http://novostink.ru/mir/35829>

⁵ В повестке - возмещение материального урона. - <http://www.golosarmenii.am/article /64007>

католи- коса Великого дома Киликии Арама I, располагающегося в Антилассе (Ливан) о возвращение духовной исторической резиденции в г. Сисе. Это заставило обратиться с иском в Европейский Совет, поскольку юридический вопрос о возвращение собственности сразу переводится в политический и возвращения материальных потерь.¹

Между тем Акчам вопрос возмещения сводит к “потере памяти” в Турции, чтобы избежать горьких чувств от “печальных событий прошлого”.² Он находит возможным признание Геноцида армян современной Турции, что позволит строить демократическое общество: “Если Турция примет свою историческую ошибку, то сможет установить в стране демократию, сформировать общественность, в которой уважают права человека и построить лучшее будущее для них”.

Иной путь Турции несет смертельную угрозу от неё для народов Ближнего Востока: “До тех пор, пока Турция будет отвергать Геноцид армян, это будет означать, что опасность не миновала: Турция может все повторить. То же самое в случае турок и арабов. Таким образом, если ты продолжаешь отрицать историческую несправедливость, то создаешь потенциальный образ страны, готовой на повторение того же самого преступления”.³

Причем упомянутый Эриксоном профессор Угур Умит считает недостаточным формального извинения Турции, - “сегодня есть осознание того, что просто признание Геноцида армян Турцией не есть конечная цель, нужно нечто большее”,- и ставит вопрос об индивидуальной компенсации за Геноцид армян в той или иной форме как возвращение собственности предков либо получения денежного возмещения. Территориальная компенсация, при наличие значительного количества курдов на территориях Севрского договора 1920 г. для армянского государства, приведет к острому конфликту.⁴

Такой подход с армянской стороны получил отвержение в виде нового формата решения Армянского вопроса: 1) создания западноармянской государственности на небольшой территории,

---

¹ Степанян Д. Признание Геноцида армян без возмещения ущерба не стоит и ломанного гроша. - <http://noev-kovcheg.ru/mag/2014-11/4567.html>

² Танер Акчам. Турецкое национальное “Я”..., с.106.

³ Танер Акчам: Непризнание Геноцида армян создаст для Турции очень большие проблемы. - <https://www.aravot-ru.am/2017/05/11/241766>

⁴ Массовая индивидуальная компенсация - работающий вариант. - <http://golosarmenii.am/article/54587>

примыкающей к Республике Армения; 2) включения в неё гору Аракат – священный символ Армении и обеспечить выход к Черному морю и т.д.¹

Антитеза № 2 гласит о намерение турок уничтожить армян Османской империи. По этому утверждению Эриксон указывает на отсутствие практических доказательств. 23/13 мая 1915 г. страны Антанты – Англии, Франции и России приняли “Заявление” относительно подхода Турции к Армянскому вопросе, осуждающее политику “резни армян”. Мотивацией демарша указывались факты истребления армян в первой половине ап-реля (новым стилем) в Эрзеруме, Дергане, Эгине, Битлисе, Муше, Сасуне, Зейтуне и Киликии. Руководство Османской Турции предупреждалось о “личной ответственности за эти преступления всех членов правительства, а также тех местных представителей, которые окажутся причастными к подобной резне”.² Существуют материалы стамбульских судебных процессов 1921-1922 гг., представляющих вину властей предержащих.³ Также Европейский парламент принимал резолюции о Геноциде армян в Османской империи в 1907, 2000, 2002, 2005 и 2015 г.⁴

Есть разные документы относительно реальности Геноцида армян. 25 марта 1919 г. газета “Турецкий Стамбул” опубликовала письмо центрального комитета партии “Иттихад” под заголовком “Письмо с поручением Особому комитету”. В нем излагались 10 инструкций, которые обуславливали содержание истребительной политики в ходе депортации армянского населения: закрыть армянские общественные организации, а лидеров выселить на окраины; отобрать у армян оружие; предпринять провокации для использования войск якобы против погромов и воздействия на мусульманскую общественность, сохранить жизнь женщин и детей для исламизации, уволить государственных служащих по обвинению в измене, ликвидировать армянских мужчин в армии.⁵

Имеется постановление правительства Османской империи от 30 мая 1915 г., где говорится о цели депортации армян: ”полностью уничтожить и

¹ **Ампенци Л.** Западная и Восточная Армения: Тактические соображения не должны подменять стратегические цели.- <http://www.yerkramas.rg/article/145918/>

² Русские источники о геноциде армян в Османской империи 1915-1916. Сост. **Абраамян Г. А., Севан-Хачатрян Т. Г.** Ереван, 1995.Вып.1, N 26, с.21.

³ **Мелконян Л.** Историк Танер Акчам:еще один документ о Геноциде армян.- <https://www.artmmuseum.ru/news-blog/2017/6/11/-33635>

⁴ Доклад Европарламента призвал страны ЕС признать Геноцид армян. - <http://www.Yerkramas.org/article/88469/>

⁵ В 1919 году турецкая газета опубликовала план депортации армян из 10 пунктов.- <http://russia-armenia.info/node/14799>

ликвидировать¹. Есть местное предписание о депортации армян Османского правительства, опубликованное миссионеркой Элеанор Франклин в филадельфийской газете “Saturday Evening Post” за 5 февраля 1916 г., которое конкретизирует ранее принятые документы.²

Антитеза № 3 гласит о накопление “кумулятивной радикализации”, ведущей к процессу “радикализации османской политики”, проявляющейся в форме насилия. Все проблемы Геноцида армян сводятся к противодействию истребительной политике османской властей за что они были и наказаны: “Ограничные региональные меры, обусловленные требованиями военного времени, привели к процессу радикализации османской политики в отношении армян”. С другой стороны вина Геноцида возлагается на страны Антанты, которым якобы помогали армяне: “Кроме того, армян подталкивали к жестокости и восстаниям союзники, которые поставили их на путь сопротивления османскому правительству”. Из всего этого мифо-творчества делается поразительный садомазохистских вывод: “Фактически армяне частично и были организаторами собственного уничтожения”.³

Подход направлен против армянских исследователей диаспоры Вагана Дадряна и Раймонда Кеворкяна⁴, которые последовательно показывают идеологические, экономические и политические мотивы истребления армян в Османской Турции.

Между тем, такой подход позволяет дать типология видов геноцида. В частности исследователем В. Дадряном выделены: запрет национальной культуры - дискриминация без насилия; депортация - массовые изгнания, распыление этноса; лишение средств самозащиты; репрессивный - действие против меньшинства; утилитарный - массовые убийства людей одного региона, пола, возраста или религии; тоталитарный – неограниченное истребление⁵. Отсюда вытекает депортационный вид как смягченный вариант “стыдливого признания”.

Во всяком случае, для организации системного уничтожения в военное время необходимо использование разновидностей всех силовых структур – от фронта до тыла. К этому же прибавилась “Особая

¹ **Сафрастян Р.** Решение Османского правительства о депортации армян (1915 мая 30). Приложение N 1, с. 14, 15. Вопросы арменоведения. 2014, N 1.

² Из истории Геноцида армян. Гл. ред. Гарифджанян Г. Ереван, 1991, с. 35, 36.- На арм. яз.

³ **Эриксон Э.** Турки и Армяне..., с.306.

⁴ **Дадрян В.** Геноцид армян: содержание претупления.- Ереван, 2014, с.7-9. **Кеворкян Р.** Геноцид армян. Полная история. М., 2015, с.9.

⁵ **Барсегов Ю.** Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину. - <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>

организация” (Тешкилят-и-максусе) под руководством Бехаэддина Шакира, исполнительная тройка во главе с министром внутренних дел Талаатом, ставшего затем и великим визирем, взаимодействие силовых структур и армии.¹

Комплексный подход позволяет представить Геноцид армян как системное, историческое и эволюционное явление.

Таблица N 2

Армянский геноцид 1894 - 1923 гг

Режимы Турции	Этапы	Число жертв	Место
Султан Абдул – Гамида (ехерн)	1894-1896	300000	Западная Армения
Новые и старые турки	1909	40000	Аданский вилайет
Младотурки (Мец ехерн)	1915-1917	1,5млн.	Османская Турция и арабские пустыни
Власти Турции	1918-1919	500000	Восточная Армения, Азербайджан
Кемалисты	1920-1923	300000	Республика Армения, Киликия и пр. ²

Армянский народ оказавшийся пленником в составе турецкой и мусульманской среды на всем протяжении указанного времени Геноцида подвергался разным видам истребление. Если при Абдул-Гамиде ударной силой стала политика обезземеливания армян, затем иррегулярных частей курдов-гамидие и военных сил, с частичным использованием войск, то младотуркизм запустил механизм государственного уничтожения.³ Цементирующей основой стала идеология туранизма.

¹ Тунян В. Г. ” Особая организация” и Геноцид армян 1915 г. - Вопросы истории и историографии геноцида армян, 2002, N 6, с. 35-40.

² Тунян В. Г. Армянский вопрос в Русской печати 1900-1917. Ереван, 2010, с. 213.

³ Тунян В. Г. “Особая организация и Геноцид армян 1915 г.”- Вопросы истории и историографии геноцида армян, 2003, N 7, с.37,38,41: Младотурки: причины Геноцида армян и способа осуществления (1918-1915). // Там же, 2003, N 8, с. 29-38.

По сведениям на 3 февраля 1916 г. в пустынях Месопотамии оказалось 486 000 армян, которые находились: Дамаск и его окрестности – 100 000, Дейр Зор и окружные деревни – 300 000, Расуль-Айн и окрестности – 20 000, Ракке и его окрестности – 10 000, Ама и окрестности – 12 000, Оме и окрестности – 12 000. Всего 486000. В пути находилось еще около 100 000 человек. Все вместе составляли около 600 000 армян.¹ В сентябре 1916 г. из них останется 25 тыс.² По данным Талаата, в 1915 г. в Анатолии жили 1 250 000 армян, а в конце 1916 г. осталось 284 157 армян. Разница в 972 тыс. армян означает их “исчезновение”.³

Антитеза N 4 представляет якобы насилия армян над тысячами невинных “сельских мусульман”, которые обусловили “ответные меры и их правомочность”. Причем сам же Эриксон отвечает на поставленный им тезис: “Это происходило одновременно с переселениями, обусловленными государственной безопасностью и военной необходимостью”.⁴ Сторонниками этого подхода указаны исключительно турецкие историки как Энвер Конукчу и Тюркай Атаов.

Между тем приведенный текст высказывания Эрикссона говорит лишь о том, что речь идет о самообороне выселяемых армян, имущество которых, честь и достоинство попирались со стороны мусульман. Из армянского населения Турции в 2,5 млн, по данным Б. Бербероглу, 80% проживало в сельской местности.⁵ При действовании режимом войсковых, полицейских и жандармских частей, а также мусульманского населения массовых расправ со стороны депортируемых армян невозможно представить. В силу чего Эриксон и не приводит никаких данных, ссылаясь просто на турецких авторов, чтобы не ставить себе в неудобное положение.

Тем не менее начинка этого тезиса полностью представлена в антитезе N 5 о государственной безопасности, обосновываемая “масштабностью” армянских мятежей 1915 г. Без приведения мест их расположения, хотя подразумевается Ванская самооборона весной 1915 г. и армян Муса Дага,⁶ Эриксон утверждает: “Армяне Османской империи, подстрекаемые армянскими революционными комитетами... и

¹ Английская Синяя книга. – Кавказское Слово. 1916, 2 марта.

² Тунян В. Г. Младотурки и Армянский вопрос..., ч. 3, с. 240, 241.

³ Документ Талаата – потрясающее открытие. - <http://forum.33bru.com/printTopic186338660.html>

⁴ Эриксон Э. Указ. соч. с. 307.

⁵ Бербероглу Б. Национализм и этническое соперничество... - <http://novarm.narod.ru/arch112006/berber.htm>

⁶ Сообщения австро-венгерских дипломатов о Геноциде армян (1915-1918гг.). Сост. А. Оганджанян. Ереван, 2004, N 69, с.111. - На арм. яз.

махинацией великих держав, направленных на разрушение империи, восстали с целью создания независимой Армении”.

После чего оговаривается, что это не его точка зрения, а “современной официальной турецкой версии”: ”Двадцать лет тому назад я полагал такое объяснение наиболее обоснованным. Тем не менее я уверен, что данный аргумент несостоятелен”. Причиной переменной мнения указано участия лишь малой части армян Османской империи в повстанческих действиях, а большинство армян являлись “пассивными наблюдателями, либо лояльными гражданами”.¹ Вывод обосновывается также личным опытом участия Эрикsona в американских антиповстанческих войнах первого десятилетия XXI в. на Ближнем Востоке, т.е. в Ираке и Сирии.

В связи с этим отметим, что основа четвертого и пятого антитезиса, представляющего армян одним из ”врагов турецкого государства”, получила распространение с 1980 г., когда в канун государственного переворота в Турции ген. Кенана Эврена появился доклад для высшего командного состава о национальных меньшинствах. В нем Эврен утверждал: “В начале Первой Мировой войны Османская империя оказалась в довольно тяжелом положении. Причина - предательство армян и их непрерывная преступная деятельность. По этой причине депортация армян из зоны военных действий была крайне необходимой. Произошедшее было оправдано и законно, осуществлено в соответствии с условиями того времени. Учтем также и то обстоятельство, что все это происходило на османских территориях, при- надлежащих туркам”.

Заявлено о спорности количества жертв турецких армян и значительности среди мусульман: “Утверждения о 1.5 млн жертв лживы. Реальное число жертв среди армян – от 50 до 100 тысяч. Потери турецкой стороны были гораздо страшнее”.² Доклад был призван обосновать необходимость государственного переворота, а его начинка “Армяне - враги Турции” используется до сих пор.

Нежелание Эрикsona говорить о надуманности претензий турок относительно армянских мятежей и уничтожение армян, несмотря на отдельные отмазки, связанные с необходимым для турецкой пропаганды заключением: “Переселения армян в 1915 г. не носили характер геноцида... - они представляли собой борьбу с мятежами”.³

В расстановке понятия антитезисов по Геноциду армян к реалиям современной политики важную роль играет отношения бывших союзников

---

¹ Эриксон Э. Турки..., с. 307.

² Армяне – враги Турции: рассекреченный документ. - <http://ru.1in.am/33315.html>

³ Эриксон Э. Турки и Армяне..., с. 312.

Османской империи к Армянской Гольгофе: 21 апреля 2015 г. парламент Австрия признал массовые погромы армян в Османской империи 1915 г. геноцидом за которые она несет “моральную ответственность”;¹ 24 апреля 2015 г. Народной собрания Болгарии осудило “массовые истребления Армян в Османской империи с 1915 по 1922 гг.”;² 2 июня 2016 г. бундестаг Германия принял резолюцию, осуждающую “действия младотурецкого правительства, которые привели к почти полному уничтожению армян в Османской империи. Признана “историческая ответственность” Германии за Völkermord (геноциды) XX в.”³

Вне “демократической культуры” осталась лишь Турция. Премьер-министр Бинали Йилдым назвал “обычным явлением” Геноцид армян. В заявлении, по поводу предстоящего принятия бундестагом резолюции по Армянской трагедии, им было сказано: “В 1915 году, во время Первой мировой войны, с армянами случилось обычное явление, которое может произойти в любой стране”.⁴ В этом контексте становится понятным интерес Турции к ангажированным историком для освещения Геноцида армян с заинтересованным уклоном, поскольку оказалась в историко-политическом загоне.⁵

Վալերի Թունյան, Հայոց ցեղասպանության հակաթեզեր - Ամերիկյան պատմաբան Էդվարդ Էրիկսոնը իր աշխատանքում «Թուրքերը և Հայերը. Ապստամբների հետ պայքարի հետազոտումը» փորձելը հիմնավորել իր կողմից Հայոց ցեղասպանության մերժումը: Հակադրվելով եղաց բազում բացադրութուններին, նա առաջ է բերել հինգ հակաթեզեր սեփական դիրքուշման վերաբերյալ:

Նրա կարցիրով չկա իրական փաստարկներ հայերի ոչնչացման վերաբերյալ, Հայկական արմատականության առաջացումը արթնացրելը օսմանյան արմատականացման գործընթացը. Հայկական ահաբեկչությունը առաջացրելը մահմեդականների հակահարվացը. Պետական անվտանգության միջոցները թելադրվացեն եղել իփր 1915 թ. Հայկա- կան խոռ-

¹ Австрия признала Геноцид армян. - <https://mediamax.am/ru/news/foreignpolicy/13929>

² Болгария признала «массовое истребление» армян в Османской империи - <https://regnum.ru/news/1919093.html>

³ Меркель прокомментировала принятую Бундестагом резолюцию о Геноциде армян. - <http://news.am/rus/news/330279.html>

⁴ Премьер-министр Турции назвал “обычным явлением” Геноцид армян. – <http://news.am/rus/news/330099.html>

⁵ **Баранчик Ю.** Гибель гиганта: Эрдоган в ловушке его собственного изготовления. - <http://regnum.ru/news/polit/2140450.html>

վություններով. Հայկական կոմիտեները եղել են փոկրասիիվ, իսկ նրանց առաջացրաց աղմուկը գերազանցելը նրանց հնրավորոթյունները: Միաւուած Անատօլիայի ստեղ ցումը վերագրվումը միայն 1915 թ.: Ներկայացվաց է Էդվարդ Էրիկսոնի դիրքորոշման սնանկությունը:

Valery Tunyan, Antithesis of the Armenian Genocide - The American military historian Edward Erickson in his book Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency makes an attempt to justify his desirability of the Armenian Genocide denial. Despite the presence of many other explanations of the Armenian Genocide, he presented five antitheses. Their framework includes the following: there is a lack of evidence of the Armenians annihilation; Armenian radicalism led to the Ottoman process of radicalism as a response; Armenian terror detonated Muslims' terror; security measures of the Ottoman Empire were conditioned by the Armenians' rebellions in 1915; Armenian revolutionary committees were few in number, their effect being significant; the program of creating homogeneous Anatolia was attributed only to 1915. The position of E. Erickson is presented as untenable.

**1921թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՊԱՅՔԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ**

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստան, խորհրդայնացում, անկախություն, բոլշևիկներ, բռնաձնշումներ, հալածանքներ, Փետրվարյան ապստամբություն:

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը: Սակայն թէ Հայաստանին, թէ անդրկովկապյան մյուս երկու անկախ հանրապետություններին երկար կյանք չէր վիճակված: Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները, հաղթելով ներքին քաղաքացիական կոփվներում, սկսեցին նախկին ռուսական կայսրության տարածքներին տիրանալու արտաքին ազրեսիվ քաղաքականություն վարել:

Այս տեսակետից Ռուսաստանի ծրագրերում առանցքային տեղ ուներ Անդրկովկասը: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն նախկին ցարական կայսերապաշտական ցանկություններով, այլև Բարվի նավթին տիրելու մղումով: 1920 թ. ապրիլի վերջին Կարմիր բանակի աջակցությամբ Աղրբեջանը խորհրդայնացվեց: 1920 թ. աշնանը Քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի վրա:

Չնայած որ Ռուսաստանը օգոստոսին արդեն պայմանավորվել էր Հայաստանի հետ, շատ ոգևորվեց թուրքերի հարձակումից: Եվ որոշեց արագացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը: Փաստացի, Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում Խորհրդային Ռուսաստանը սկսեց դաշնակցել Քեմալական Թուրքիայի հետ: Ռուսաստանը և Թուրքիան պայմանավորվել էին հարձակվել Հայաստանի վրա: Ըստ պայմանավորվածության՝ թուրքերը պետք է հասնեին մինչև Սարիղամիշ¹: Հետո էր, որ նրանք, խախտելով նախնական համաձայնությունը, ավելի առաջ խորացան: Քեմալականները կարողացել էին համոզել Մոսկվայի բոլշևիկներին, որ իրենց օգնությամբ հետությամբ կարելի է բոլշևիկյան հեղափոխություն իրականացնել Արևելքի երկրներում և «յենուելով Արևելքի բազմամիլիոն մահմեդական զանգուածների վրայ, խորտակել Անգլիայի աշխարհակալութիւնը՝ Հնդկաստանում եւ այլուր»²:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 144, գ. 2, գ. 25, թ. 94:

² Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները. Լեռն Շանթի պատուիրակութիւնը, «Հայրենիք», 1954, մայիս, էջ 10:

Քեմալական և բոլշևիկյան գորքերի՝ Հայաստանի վրա կազմակերպված միաժամանակյա հարձակման արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված էր հրաժարական տալ, վայրդնել իր լիազորությունները և իշխանությունը հանձնել չարյաց փոքրագույնին՝ Խորհրդային Ռուսաստանին:

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, Խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի և ՀՅԴ Բյուրոյի համատեղ նիստում (կառավարության առաջարկությամբ) որոշվեց իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու համար լիազորել ՀՀ կառավարության անդամներ Դրաստամատ Կանայանին և Համբարձում Տերտերյանին բանակցություններ վարել ՌՍՖՀՆՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանի հետ¹: Բանակցություններն ել վարվեցին Հայաստանի անկախությունը երաշխավորելու սկզբունքով²:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից Բ. Լեզրանի և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Հ. Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը բոլշևիկներին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման հիմնական սկզբունքները. Հայաստանում մինչև խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես տրվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակցություն և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչները հալածանքի չեն ենթարկվելու Կոմունիստական կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդային Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկախությունը³: Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու, թուրքերի հետ հաշտություն կնքելու, քաղաքացիական կրիվ թույլ չտալու, ինչպես նաև նոր կառավարության մեջ ներկայացուցիչ ունենալու վերաբերյալ Դաշնակցության դիրքորոշումն ընդունվել էր նախօրեին՝ դեկտեմբերի 1-ին, տեղի ունեցած կուսակցության Բյուրոյի, խորհրդարանական ֆրակցիայի և կառավարության վերոնշյալ համատեղ նիստում⁴:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կարմիր բանակի հրամանատար է նշանակվում Դրոյն: Խորհրդային իշխանությունների կողմից Դրոյին կարմիր

¹ Նույն տեղում, ֆ. 119, գ. 1, գ. 248, թ. 1, 2:

² Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

³ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք», Բուստոն, 1926թ., հոկտեմբեր, էջ 101, 102:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 119, գ. 1, գ. 248, թ. 1:

բանակի հրամանատար նշանակելու հանգամանքը պայմանավորված էր սպայության մեջ նրա ունեցած ազդեցությամբ:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը Ս. Կայանի դեկավարած Հայիեղկոմի սրտով չէր: Վերջինս ոչ միայն դեմ էր անաղմուկ, անարյուն հեղափոխությանը, այլև ձգուում էր ստվերում շմալ և Հայաստանի խորհրդայնացման դափնիներն ամբողջովին վերագրել իրեն:

Խորհրդահայ պատմագրությունը Երևանի համաձայնագիրը որակել է որպես դաշնակցական կառավարության կապիտույացիա¹: Իսկ հետխորհրդային շրջանում կարևորվում է համաձայնագրի նշանակությունն արտաքին քաղաքական տեսակետից, քանի որ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանը դաշնում էին դաշնակիցներ²:

Այստեղ, փորձելով ամփոփել Հայաստանում իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելու իրողությունը, ընդհանրացնենք հետևյալը.

• Երկիրը բոլշևիկների կառավարմանը փոխանցելով, դաշնակցական դեկավարներն ակնկալել են Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապահովել հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգությունը թուրքական նոր կոտորածներից, ինչն արդեն սկսվել էր,

• Հայաստանի խորհրդայնացումով դաշնակցական կառավարության անդամներն ակնկալում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությունը Հայաստանի տնտեսության վերականգնման, հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրների խելամիտ լուծման առումներով,

• Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացման կարևոր պայմաններից մեկն էլ Հայաստանի անկախության պահպանումն էր,

• Հայաստանի խորհրդայնացման խնդրում որոշ չափով նպաստել է նաև հայ ժողովրդի մոտ նախընթաց դարերում ձևավորված ռուսական կողմնորոշումը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից կարճ ժամանակ անց բոլշևիկյան իշխանությունն ակտիվ պայքար ձեռնարկեց նախկին իշխանության ներկայացուցիչների և համախոնների դեմ:

1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին «հակառակոփոխական շահարեսութեան (սպեկույացիայի) և ի պաշտօնէ յանցագործութեան դէմ մաքառելու համար» Հայիեղկոմի դեկրետով ստեղծվում է արտակարգ աանձնաժողով (-ՉԵԿԱ - ռուսերն): Չնայած 1920 թ. դեկտեմբերի 12-ին ստեղծվում է ժո-

¹ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1966, էջ 197:

² Խաչատրյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 50:

³ «Կոմունիստ», Երևան, 1920, 9 դեկտեմբերի:

դովրդական կոմիսարների խորհուրդ, վերջինս շարունակում էր գործել Հայհեղկոմի անմիջական ղեկավարությամբ և ցուցումներով¹:

1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին՝ Թիֆլիսի ճանապարհին ձերբակալվեցին ՀՀ նախկին կառավարության մի շարք անդամներ (Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Դարբինյան, Կորյուն Ղազարյան, Հովհաննես Քաջազնունի և ուրիշներ): Ավելի ուշ ձերբակալվեցին հայկական բանակի մոտ 600 սպաներ, որոնց Բաքվի վրայով աքսորեցին Ռուսաստան: Անխնա հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կորոպտվում հայ գյուղացիությունը: Ազգայնացվում էին բանկերը, բանկային գործը համարվում էր պետական մենաշնորհ²:

Հայաստանի անկախությունը ոսնահարվում էր գրեթե բոլոր բնագավառներում: Հատուկ դեկրետով պարտադիր շրջանառության մեջ դրվեցին ՌՍՖՀ դրամանիշները, իսկ դրանք չընդունողները պատժվելու էին հեղափոխական ժամանակների օրենքներով³:

Հայհեղկոմի դեկտեմբերի 20-ի դեկրետով Խորհրդային Հայաստանի տարածքում վերանում է «Ռուսական կայսրության Հավաք Օրինացը» այն բոլոր փոփոխություններով, որ Մտցրել էին Ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկայայն սեյմը, Հայաստանի խորհուրդը, Խորհրդարանը և կառավարությունը: Փոխարենը ՀՍԽՀ-ի սահմաններում գործող օրենքներ են համարվում ՌՍՖՀ օրենքները՝ այն փոփոխություններով ու լրացումներով, որոնք կմտցնեն Հայհեղկոմը և այլ իրավասու իշխանությունները⁴: Հայհեղկոմի ընդունած դեկրետները և հրամանները նպատակ ունեին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան եւ միաժամանակ՝ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ հեղափոխությունը:

Եթե նորահրշակ Խորհրդային Ռուսաստանում պետական իշխանության մարմինները բանվորների, զինվորների և գյուղացիների ընտրովի խորհուրդներն էին, ապա Հայաստանում այդպիսիք չկնելու պատճառով իշխանության մարմիններ դարձան բոլշևիկյան կուսակցության կողմից ստեղծված ոչ ընտրովի հեղկոմները⁵: 1921 թ. հունվարի 15-ին ստեղծվում է գերազույն հեղափոխական տրիբունալ: Տրիբունալի որոշումները վերջնական էին և ի կատար էին ածվում 48 ժամկա ընթացքում, բացի մա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, գ. 1, գ. 17, թ. 3:

² Դեկրետների եւ հրամանների ժողովածու, պրակ I, Էջմիածին, 1921, էջ 9, 10:

³ «Կոմունիստ», 1920, 22 դեկտեմբերի:

⁴ «Կոմունիստ», 1920, 23 դեկտեմբերի:

⁵ Հակոբյան Ա., Ռուսաստանի ու Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացների և միակուսակցական վարչակարգի հաստատման պատմական մի քանի գուգահեռներ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2014, թիվ 1, էջ 49:

հապատիծ նախատեսող դատավճիռներից, որոնք ենթակա էին Հայհեղկոմի հաստատմանը:

Նոր իշխանությունների վարած անխոհեմ քաղաքականության հետևանքով ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921 թ. Փետրվարի 18-ին ապստամբություն սկսվեց նրանց դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբությունը մտան Երևան: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները և բանակը դուրս վքնդվեցին մայրաքաղաքից¹:

Երևանի գրավումից հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտե, որը պետք է ղեկավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն փետրվարի 18-ին ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները²: Հայաստանի տարածքի մի մասի վրա վերականգնվեց անկախությունը, որը տևեց մեկ ու կես ամիս:

Փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառները հետևյալներն էին.

• Առաջին հերթին հիասթափեցնող եղավ բոլշևիկների կողմից դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով նախատեսված պայմանների ուժնահարումը: «Հակահեղափոխական»-ի հորջորջումով անհարկի զանգվածային ձերբակալությունները և բռնությունները՝ հատկապես մտավորականների և զինվորականների հանդեպ, համաժողովրդական դժգոհության ալիք բարձրացրեցին:

• Բացասական է զնահատվում նաև բոլշևիկների վարած «ռազմական կոմունիզմ» քաղաքականությունը, ինչն ուղեկցվեց ոչ միայն ծայրահեղ բռնություններով ու անիշխանության դրսնորումներով, այլև առավել ծանրացրեց առանց այդ էլ թշվառության եզրին հասած ժողովրդի սոցիալական վիճակը:

• Համաժողովրդական ապստամբության գլխավոր պատճառներից էր նաև արևմտահայության խնդիրների անտեսումն ու Հայաստանի անկախության գաղափարի նսեմացումը:

• Պակաս կարևոր չէր նաև օրակարգային համարվող հարևանների հետ ունեցած տարածքային խնդիրները կարգավորելու հայ բոլշևիկների անկարողությունը:

Ինչպես նշեցինք, Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո առաջին իսկ դժգոհությունների պատճառը բոլշևիկների կողմից 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի սկզբունքները

¹ Hovhannesian R., Simon Vratzian and Armenian Nationalism, "The Armenian Review", 1970, Vol. 23, N 1, pp. 30.

² ՀԱԱ, ֆ. 37, գ. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ., հիմնու. «Ազատ Հայաստան», Երևան, 1921, 19 փետրվարի:

շհարգելն էր: «Համաձայնագրի և ոչ մի կետ չիրագործւեց: Երկրի անկախութիւնը ջնջւեց (ընդգծումը մերն է – Խ. Ս.): Ամբողջ երկիրը առնեց Եւկայի հսկողութեան տակ», -գրում է ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ը¹: Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները ոչ մի արժեք չունեին հայ բոլշևիկների համար: Մինչդեռ համաձայնագիրը, որով իշխանությունը հանձնվեց բոլշևիկներին, հույս է ներշնչել դաշնակցականներին, որ Հայաստանը կկարողանա շարունակել ազատ և ժողովրդավար զարգացումը: Իսկ բոլշևիկյան իշխանությունների ձեռնարկած առաջին խոյ քայլերը հիասթափություն են առաջացրել:

Վերագնահատելով փետրվարյան ապստամբության 10 տարին «Դրօշակ» պարերականը գրում է. «Բոլշևիկները խոստացել կին յարգել հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքը, ճանաչել կին Հայաստանի անկախութիւնը: Բայց չանցաւ մի քանի շաբաթ, եւ երեւաց, որ Հայաստանի Յեղկոմը, Կասեանի գլխաւորութեամբ, իրաւագործկ ու ողորմելի խրձիկ է սոսկ, եւ Հայաստանի իսկական իշխանութիւնը Երեւան-Բագու ուղիղ հեռագրաթելն է, որով հրահանգներ ու հրամաններ էր ուղարկում 11-րդ բանակի հրամանատարութիւնը՝ Կովկասի փոխարքայ Օրջոնիկիձեի գլխաւորութեամբ: Հայաստանը դարձել էր նուածած երկիր, ուստական մի աննշան գաւառ: Հայ ժողովուրդը տեսաւ ու ըմբռնեց, որ բոլշևիկների անկախութեան խոստումը խարեւութիւն էր լոկ»²:

Ինքնուրույն, անկախ քաղաքականության բացակայության դրսւուրում էր բռնագրավումների քաղաքականությունը: Հայաստանի կոմունիստները, չունենալով երկրի զարգացման սեփական ծրագիր, կրկնում էին Խորհրդային Ռուսաստանի փորձը, որի ամենավառ օրինակը «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության կիրառումն էր:

Զավեշտն այն էր, որ Հայաստանում «ռազմական կոմունիզմը» սկսեցին կիրառել այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանում արդեն հրաժարվում էին դրանից³: Չնայած այն հանգամանքին, որ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը Ռուսաստանում իրեն չէր արդարացրել, Հայաստանի նորընծա բոլշևիկ դեկավարությունը որոշեց գործադրել այն նաև տեղում: Պարենավորման ժողկոմիսարիատի, տեղական հեղկումների, բանակի անմիջական մասնակցությամբ սկսվեցին բռնագրավումները գյուղերում, որոնք տեղի էին ունենում կարմիր բանակին օգնելու և այլ պատճառաբանություններով: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն կոչ էր անում հայ գյուղացիներին սե-

¹ «Դրօշակ», 1926, թիւ 2, էջ 38:

² Նույն տեղում, 1931, թիւ 1-2, էջ 2:

³ Դագափեցան Վ., Զեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», 2011, թիւ 1, էջ 48:

փական փոխադրամիջոցներով հաց հասցնել կարմիր բանակին¹: Փաստորեն Փետրվարյան ապստամբության պատճառների շարքում, առանձնանում են խորհրդային իշխանության բազմաթիվ կամայական գործողություններ, որոնք իրականացվում էին «պետական և հեղափոխական կարիքների համար» տեղի ունեցող բռնագրավումների ժամանակ: Իրականում անկախությունից գուրկ էին և ուզում էին դուր գալ Մոսկվային:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներից էին նաև անհարկի ձերբակալությունները և գործադրված բռնույթունները, որոնք կիրառվեցին բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից: Ինքնուրույնությունից գուրկ հայ բոլշևիկները ձերբակալություններն անհրաժեշտ էին համարում «հակայեղափոխութիւնը» արմատախիլ անելու և բոլոր վնասակար տարրերը չեղոքացնելու նպատակով»²: Այս «հիմնավորումը» ևս դժգոհություն առաջ բերեց ժողովրդի մեջ: Ձերբակալությունների հարցում հիմնական դերակատարը ՉԵՎԱ-ն էր, որն ըստ էռթյան ենթարկվում էր Մոսկվային:

Շատերը դժգոհություն էին հայտկապես նախկին կառավարության անդամների և պետական մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյանների ձերբակալության կապակցությամբ: Զ. Օհանջանյանի, Հ. Տեր-Դավթյանի, Ռ. Դարբինյանի, Կ. Ղազարյանի, Վ. Նավասարդյանի, Վ. Բաբյանի, Ա. Աստվածատրյանի, Հ. Մելիքյանի, Գ. Վարշամյանի և ուրիշների ձերբակալության մասին են բողոքում գրեթե բոլոր ժամանակակիցները³: Առավել նվաստացուցիչ էր ձերբակալվածների մի մասին բեռնատար մերենաններով, իսկ մյուսին ոտքով Երևան բերելը⁴: Անկախության պայմաններում, ոչ մեկ իշխանություն այդ կերպ չեր փորձի նվաստացնել իր նախորդներին:

Առաջին հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը գրում է, որ առաջին իսկ օրերից Չեկայում խոտում էին գնդակահարությունների անհրաժեշտության մասին: Նույնիսկ հնչեցվել են գնդակահարության ենթակա թեկնածուների անուններ Ծուրեն Դարբինյան, Սերգեյ Մելիք-Յոլշյան, Համազասպ, Բախչի Իշխանյան և ուրիշներ⁵: Դատելով Ս. Վրացյանի գրությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ բոլշևիկները ծրագրել էին սպանել ձերբակալվածներին: Նախկին կառավարության անդամներին ձերբակալելն իսկ արդեն խոտում է բոլշևիկյան իշխանությունների իրական մտադրությունների մասին, հատկապես, որ ձերբակալվածները հեռանում էին Հայաստանից և իշխանության համար որևէ վտանգ չեն

¹ «Կոմունիստ», 1920, 14 դեկտեմբերի:

² «Հայրենիք», 1931, 19 փետրուարի:

³ Աստվածատրեան Ս., Փետրուարեան ապստամբութիւնը, «Հայրենիք», 1968, թիւ 2, էջ 39:

⁴ Վրացեան Ս., Յուշեկ Խոտիկ անցեալից, «Հայրենիք», 1923, դեկտեմբեր, էջ 69:

⁵ Վրացեան Ս., նույն տեղում, 1923, նոյեմբեր, էջ 63-73, դեկտեմբեր, էջ 70:

ներկայացնում: Ձերբակալությունները, ձերբակալվածների հանդեպ անմարդկային վերաբերմունքը վկայում էին բռնությունների վտանգավոր աստիճանի հասնելու միտումի մասին:

1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՄԽՀ Հեղկոմի որոշմամբ Սուլեյման Նուրին որպես մուսուլման ընդգրկվում է հեղկոմի կազմի մեջ¹: Ս. Նուրին մեծ մասնակցություն է ունեցել բանտերում տեղի ունեցող սպանդին: Ռ. Դարրինյանն իր հուշերում նշում է, որ բոլշևիկները բանտարկյալներին սպանելու համար փետրվարի 13-ին հայ և ռուս պահակներին փոխարինեցին թուրքերով, ովքեր բոլշևիկների համար ավելի վստահելի էին բանտարկյալներին կոտորելու գործում²: Ի դեպ, նույնը վկայում է նաև երևանյան բանտում հայտնված անգլիացի գինվորական Օլիվեր Բոլդուինը³:

Ս. Նուրիին ժողովրդական կոմիսար նշանակելը, մինչ այդ նաև Հեղկոմի կազմի մեջ մտցնելը բոլշևիկյան իշխանությունների առաջին օրերի մեծագույն սխալներից էր: Որքան էլ իրենց այդ քայլով նրանք փորձեին Ռուսաստանի բոլշևիկ դեկավարներին ցույց տալ, թե Հայաստանում իշխանության մեջ ընդգրկված են նաև մահմեդականների ներկայացուցիչները, նրանք պետք է հաշվի առնեին երկու կարևոր հանգամանք: Հայ ժողովուրդը բազմաթիվ զրկանքներ էր կրել թուրքերից, և անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կուսակցության էր պատկանում Ս. Նուրին, նրա նշանակումն ազգային պատկանելութան պատճառով սվիններով պետք է ընդունվեր հասարակ ժողովրդի կողմից: Բացի այդ, պետք էր ըմբռնել այն պարզ ճշմարտությունը, որ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, թուրք պաշտոնյան հակված էր չարագործություններ կատարել հայ քաղաքացիների հանդեպ: Հենց այս վերջին հանգամանքի գիտակցումով են շատ դեպքերում իշխանություններին ընդդիմացողներին պատժելը վստահել Ս. Նուրիին: Փաստորեն Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններին իրենց զաղափարական նվիրվածությունն ապացուցելու համար հայ բոլշևիկները պատասխանատու պաշտոններ էին վստահում անզամ հայ ժողովրդի թշնամիներին:

1921 թ. հունվարին ՌԿ(Պ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ Հայաստան է ժամանում Կովկասյան ռազմաճակատում Խորհրդային Ռուսաստանի արտակարգ հանձնաժողովի լիազոր Գևորգ Աթարբեկյանը: Վերջինս մինչև Հայաստան գալը բոլշևիկյան տեռոր էր գործադրել Հյուսիսային Կովկասում և դաժան «հեղափոխական-հարվածային» ա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 116, գ. 2, թ. 31:

² Դարրինյան Ռ., Երկեր, Ա հատոր, Ա հատոր, Կեանքիս գրքէն, Պէյրութ, 1972, էջ 563:

³ Պոլտովին Օ., Վեց բանտ եւ երկու յեղափոխութիւն: Արկածախնդրութիւններ Անդրկովկասի ու Անատօնի մեջ, 1920-1921, Աղեքսանդրիա, 1933, էջ 128:

նուն էր վաստակել¹: Նա իր ռուսաստանյան «հեղափոխականի փորձը» ամեն կերպ ձգուում էր կիրառել Հայաստանում: Ռուսաստանից ընդօրինակումը հասել էր այն աստիճանի, որ արտակարգ հանձնաժողովը որոշումներ էր ընդունում համակենտրոնացման ձամբարներում մարդկանց դատապարտելու մասին այն դեպքում, եթե այդպիսիք Հայաստանում չկային, բայց կային Ռուսաստանում²:

Կարծում ենք՝ Գ. Աթարբեկյանին Հայաստան գործուղելը նպատակ ուներ խստացնելու բռնությունները: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկ դեկավարները փորձում էին նաև սարսափի միջոցով հաստատել իրենց կուսակցության իշխանությունը: Բոլշևիկյան բռնությունների մեջ ամենազարհուրելին թերևս մտավորականների ձերքակալությունն էր: Հայ մտավորականությանը չձերքակալելու խելամիտ որոշ հայ բոլշևիկների մոտեցումն ու պայքարը Գ. Աթարբեկովը համարում էր սխոլաստիկ բանավեճ³:

Անկախության փաստացի ոտնահարում էր նաև բոլշևիկյան իշխանությունների վերաբերմունքը դեպի հայ զորքն ու սպայությունը: Հայաստանում վերցնելով իշխանությունը՝ բոլշևիկները որոշում են հայ սպաներին հեռացնել Հայաստանից և քայրայել հայկական բանակը: Հայ սպաներին Ռուսաստան աքսորելու գաղափարն առաջ էր քաշել Լև Տրոցկին՝ առաջարկելով, որ նրանց փոխարինեն ռուսները⁴: Ռազմական գործերի ժողկում Ավիս Նորիջանյանը հայ սպաների աքսորը հիմնավորում է Ռուսաստանի փորձով⁵: Հայ սպաների բանտարկությունն ու աքսորը տեղի է ունենում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը Խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությանն էր և իրականացվել է 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ⁶:

Հայկական բանակի հանդեպ իրենց հալածանքն ավելի լայնածավալ իրականացնելու նպատակով բոլշևիկները նախկին կառավարության անդամ, բանակի հրամանատար Դրոյին աքսորեցին Ռուսաստան, ինչն առանձնակի կասկածով համակեց ժողովրդին:

¹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Եֆիմով Հ., Ատարեկով - один из зачинщиков красного террора, «Вопросы истории», Москва, 2000, N 6, стр. 130-136:

² Ղազախեցյան Վ., Թեկայի գործունեության առաջն տարին Հայաստանում, էջ 50:

³ ՀԱՍ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10, թ. 13:

⁴ Գеноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии (Сост., отв. Редактор, автор предисловия и комментария профессор Ю. Г. Барсегов), т. 2, ч. 2, Москва, 2003, с. 337.

⁵ «Կոմունիստ», 1921, 29 յունուարի:

⁶ Ղազախեցյան Վ., Հայ սպաների աքսորը 1920-1921 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, թիվ 2, էջ 32:

1921 թ. հունվարի 24-ին հայ սպայությանն աքսորեցին Հայաստանից¹: Ազգային բանակի, հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերելու պատրաստ զինվորականության հանդեպ հայ բոլշևիկների անմարդկային վերաբերմունքը ժողովուրդը չհանդուրժեց: Բանվորազյուղացիական հեղափոխությունը խորացնելու մոլագար գաղափարաբանությամբ տարված՝ հայ բոլշևիկները ժողովրդին կանգնեցրին ապստամբության դիմելու փաստի առջև:

Հայաստանի նորահայտ բոլշևիկյան իշխանությունները այս քայլերին զուգահեռ նաև ծաղրում էին Հայաստանի անկախության գաղափարն ընդհանրապես: Հայ ժողովրդի ամենանվիրական զգացումները դարձել էին հեղնանքի առարկա²:

Անկախությունից զատ ոտնահարվում էին նաև ազգային այլ արժեքներ՝ դրանք որակվելով որպես բուրժուական ստեղծագործություններ: Հայկական երագոյնը ու «Մեր Հայրենիք»ը, իբրև հակահեղափոխական սիմվոլներ, վերացովել էին ասպարեզից: Նրանց փոխարինել էին բոլշևիկեան կարմիրն ու պրոլետարական «ինտերնացիոնալ»ը³:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ իշխանության եկած բոլշևիկների քաղաքականությունը հայ ժողովրդին դրդեց զինված ապստամբության, ինչը անկախ ապրելու համար նույնիսկ հզոր Ռուսաստանի դեմ զենք վերցնելու կամքի բացահայտ դրսեորում էր:

Ճիշտ է, ապստամբությունը պարտությամբ ավարտվեց, Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական աջակցությամբ բոլշևիկները ապրիլի 2-ին գրավեցին Երևանը, սակայն նրանք սկսեցին մեղմ քաղաքականություն վարել ժողովրդի և մտավորականության հանդեպ:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի հերոսական էջերից է, և այն իրավամբ պետք է համարել անկախության համար մղված պատերազմի դրսեորում:

Хачатур Степанян, Февральское восстание 1921г. Как манифестация борьбы за независимость - Цель статьи - показать, что в Февральское восстание 1921 г. было не только гневом народа против большевистских репрессий, но и отчаянным шагом к восстановлению утраченной

¹ Հայ սպաներին աքսորել են նաև Վրաստանից և Ադրբեյջանից: Մասնավորապես Վրաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո 219 հայ սպաներ աքսորվել են Ռյազան (տե՛ս Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, 2002, էջ 19):

² «Դրօշակ», 1926, թի 2, էջ 39:

³ Քաջազնունի Յ., Յետ մահու, Պատմուածքներ, յուշեր, յօդուածներ, նամակներ, Պէյրութ, 1968, էջ 62:

независимости. Наша задача - выявить обстоятельства, которые убедительно утверждают, что восстание считается борьбой за независимость.

В ходе исследования использовался историко-сравнительный метод. Мы также использовали другие общие научные методы (описание, анализ, объяснение).

В результате исследования было сформировано следующее заключение: Февральское восстание 1921 г. было уникальным проявлением борьбы за независимость Армении. Большевики, пришедшие к власти в стране, очень негативно относились к независимости Армении. Они не только высмеивали символы независимости, идею самой независимости, но и применяли разные практические шаги для подчинения Советской России. Восстание людей, недовольных политикой большевиков, было борьбой не только за то, чтобы избавиться от преследований, положить конец насилию, но и восстановить утраченную независимость.

Khachatur Stepanyan, February rebellion as a manifestation of struggle for independence - The purpose of the article is to show that the February rebellion in 1921 was not only a public outcry against the Bolshevik repression but also a desperate step to recovering the lost independence. Our task is to expose the circumstances which make convincing the rebels the motives for qualifying the rebellion as a struggle for independence.

In the course of the research, the historical-comparative method was used. We have also used other common scientific methods (description, analysis, explanation).

As a result of the study, the following conclusion was formed: 1921 The February rebellion was a unique manifestation of the struggle for independence of Armenia. The Bolsheviks who came to power in the country had a very negative attitude towards Armenia's independence. They not only mocked the symbols of independence, the idea of independence itself, but also resorted to different practical steps to subordinate Soviet Russia. The uprising of the people who were dissatisfied with the Bolshevik policy was actually a struggle not only to get rid of the persecution, to end the violence, but also to restore the lost independence.

ԱՍԻԱՅԻ ԵՐԿՐՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

**ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԴԵՐՆ ՈՒ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԺՀ ՏԱՐԱԾՐՁԱՆԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(XX-րդ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ)**

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի քառեր - Զինաստան, Կենտրոնական Ասիա, Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզ, ույղուրներ, անջատողականություն, ՉԺՀ արտաքին քաղաքականություն, էթնիկ փոքրամասնություններ

20-րդ դարի երկրորդ կեսին Չինաստանը բարիրացիական հարաբերություններ էր վարում ԽՍՀՄ-ի հետ՝ որի մասն էին կազմում նաև Կենտրոնական Ասիայի մի շարք երկրներ: Այդ ժամանակաշրջանում երկու պետություններն էլ գտնվում էին նույնատիպ իրավիճակում և նրանց հետաքրքրությունները «Կենտրոնական Ասիա» տարածաշրջանում համընկնում էին: Երկու պետություններն էլ քաջ գիտակցում էին այդ տարածքների ռազմավարական նշանակությունը և համատեղ ուժերով փորձում էին նվազեցնել անջատողական տրամադրությունները ներկային՝ Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Աֆղանստանի, Տաջիկստանի և Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզի(ՍՈՒԻՒ) տարածքներում ապրող բնիկ մուսուլմանական ժողովուրդների շրջանում: Առավել ակտիվ էին ույղուրները, որոնք դժգոհ մնալով նահանգում՝ ույղուր բնակչության թվի կրծատման քաղաքականությունից և զուրկ մնալով անկախ պետություն ստեղծելու հնարավորությունից՝ փորձում էին տարբեր առիթներ օգտագործելով ապակյունացնել ներքին իրավիճակը: Այդ տարիներին մեծ էին արտաքին ուժերի հետաքրքրությունները՝ մասնավորապես Թուրքիայում և Աֆղանստանում մուսուլման ծայրահեղականների գործողությունները, որոնց հիմնական նպատակը սեփական ազդեցությունը տարածելու, պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը տարածելու և ույղուրներին էքստրեմիստական գործունեության մեջ ներքաշելն էր:¹

¹ For Them, Afghanistan Is Safer Than China. HaiYun Ma, I-Wei Jennifer Chang. <https://foreignpolicy.com/2018/11/01/for-them-afghanistan-is-safer-than-china/>

Ներկայումս Չինաստանի Ժողավրդական հանրապետությունը փորձում է վարել հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն, որի կարևորագույն նպատակներից մեկն է տնտեսական էքսպանսիան: ՉԺՀ որդեգրած քաղաքականության հիմքում ընկած են չինական երեք սկզբունքները՝ մուլին, անին, ֆուլին, այսինքն՝ բարեկամական, ավտանգ և բարեկեցիկ հարաբերություններ հարևաների հետ:¹ Նշված սկզբունքների կիրառման արդյունքում՝ Չինաստանը հաղթահարելով ծայրահետ առքատությունն ու տնտեսական անկայունությունը, դառնում է 21-րդ դարի առաջատար պետություններից մեկը: Կենտրոնական Ասիայի երկրները բացառություն չեն կազմում և այդ տարածաշրջանում տեղի ունեցող գործնթացները ուղղակիորեն ազդում են Պեկինի վարած քաղաքականության վրա: Չինաստանի համար Կենտրոնական Ասիան համարվում է կարևոր ռազմավարական հանգույց՝ պայմանավարված երկու հիմնական պատճառներով: Առաջին երթին Չինաստանը կախման մեջ է այդ երկրներում տեղի ունեցող փոփոխություններից, քանի որ դրանք ուղղակիորեն ազդում են Չինաստանի «աքիլեյան գարշապարում»²: Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզում տեղի ունեցող գործնթացների վրա: Երկրորդ պատճառը հիմնավորվում է Պեկինի կողմից որդեգրած տնտեսական հաջողություններ գրանցող քաղաքականությամբ և «Մեկ գոտի, մեկ ճանապարհ» ծրագրի իրականացմամբ: Առանց Կենտրոնական Ասիայի երկրների ներգարվվածության՝ չինական ապրանքներ արտահանել, Չինաստանը կապել այլ երկրների, հատկապես՝ Եվրոպական շուկան ահահովող շրջանների հետ, անհնար կլիներ իրազործել: Ուստի կարելի է գալ այն եզրահանգմանը, որ չնայած տարածքային, էթնիկ, կրոնական խնդիրների առկայությանը՝ թե Չինաստանը, և թե Կենտրոնական Ասիայի երկրները ունեն ընդհանուր շահեր, հետաքրքրություններ և փոխադարձ հարաբերությունների զարգացման մեջ պոտենցիալ:

Կենտրոնական Ասիան աշխարհագրորեն միայն սահմանակցում է Չինաստանի Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզի հետ, որից ավելի քան 1700 կմ բաժին է ընկնում Ղազախստանին³, 1100կմ՝ Ղրղզստանին⁴ և 500 կմ՝ Տաջիկստանին:¹ Խորն են նաև մարզի և այդ երկրների միջև

¹ Background guide: China's foreign policy / Foreign policy association 2014 Edition / [https://www.fpa.org/ckfinder/userfiles/files/china_background\(1\).pdf](https://www.fpa.org/ckfinder/userfiles/files/china_background(1).pdf)

² Константин Сыроежкин. Газета «Общественный рейтинг»: «...главная стратегическая цель Китая – превращение страны в глобальную торговую державу». <http://www.pr.kg/gazeta/number553/1927/>

³ История границы Казахстана. Arman Suleymanov, Qazaqstan Tarihy - <https://e-history.kz/ru/publications/view/3791>

⁴ East Asia/South East Asia: China. The World Factbook / The US Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.html>

պատմական, մշակութային, կրոնական և էթնիկ կապերը։ Պեկինը հետամուս է լինում մեծացնել իր ազդեցությունը Ղազախստանում, Ղրղզստանում և Տաջիկստանում՝ նպատակ ունենալով նվազեցնել անջատողական տրամադրությունները տարածաշրջանում։ Չինաստանի դեկավարությունը առաջնորդվում է տնտեսական կապերի խորացման սկզբունքով, որը ժամանակի ընթացքում կծառայի որպես «անվտանգության բարձիկ»։ ՍՈՒԻՄ-ում տեղի ունեցող իրադարձությունների համար։ Ըստ Պեկինի՝ Չինաստանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջև հարաբերությունների զարգացումը ուղիղ համեմատական է Սին-Շիանգ Ույգուրական ինքնավար մարզի և սահմանամերձ հատվածներում բնակվող ժողովուրդների քաղաքական, կրոնական և էթնիկ հենքի վրա կատարվող անհնազանդությունների նվազմանը։ Այստեղից կարելի է պնդել, որ Սին-ձիանում և Կենտրոնական Ասիայի երկրներում շարունակական բնույթ կրող շինական ներդրումներն ու նոր ծրագրերի նախաձեռնումը կատարում են կանխարգելիչ և զապողական գործիքի դերակատար։ Այդ կոնտեքստում կարեռ է նշել Չինաստանի իշխանությունների կողմից մեծ ու շադրության արժանացած «Շանհայ հինգ» խմբի աշխատանքները։ Ստեղծվելով 1996 թվականին, այն համախմբեց Չինաստանի ժողովրդական հանրապետությանը, Ռուսաստանի Դաշնությանը, Ղազախստանի, Ղրղզստանի և Տաջիկստանի հանրապետություններին։ Պաշտոնական հանդիպումների հիմնական ուղղությունն էր պայքարը՝ ընդդեմ տարածաշրջանում ահաբեկչության, անջատողականության և ծայրահեղականության (եքստրեմիզմ)։ Պեկինի վարած դիվանագիտության և զանքերի շնորհիվ, 2001 թվականի հունիսին՝ «Շանհայ հինգ» հարթակը վերափոխվեց միջազգային՝ Շանհայի համագործակցության կազմակերպության։² Այն հնարավորություն տվեց ՉԺՀ-ին բարձրացնել ՍՈՒԻՄ-ում տիրող իրավիճակի և ուղղուներին վերաբերող՝ ներառյալ տարածաշրջանային անվտանգությանը սպառնացող, մի շարք հարցեր։ Չինաստանի համար կարեռ ձեռքբերումներից էր՝ կազմակերպության անդամ և գործընկեր պետությունների հետ ուղղուր «ահաբեկիչներին» արտահանձնելու վերաբերյալ համաձայնություն գալը³։

Կենտրոնական Ասիայի երկրների ներքին ենթակառուցվածքային մակարդակում Չինաստանը ընդգրկված է որպես ճանապարհաշինութ-

¹ З. М. Курбонова. СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ. «Азия и Африка сегодня», М., 2009, № 4, с. 42-44.

² Ризоев Б.М., Юсупов М. Ю., Путь к образованию Шанхайской организации сотрудничества как межправительственной международной организации. Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. №.3, 2009, 97-98 сс

³ Declaration of Heads of Member States of SCO, China Daily, http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-06/12/content_6020345.htm

յունը, երկաթգծերի կառուցումը, ավիացիոն համակարգը և հեռահաղորդակցության ոլորտի զարգացումը սատարող սուբյեկտ: Մինձիանը կարևորվում է Պեկինի կողմից աշխահրագրորեն իր զբաղեցրած դիրքի և պատմության ընթացքում վճռորոշ դեր խաղալու պատճառով: Դրանցից անհրաժեշտ է առանձնացնել «Մեծ Մետաքսի ճանապարհը», որը պատմության ընթացքում Չինաստանին ելք է ապահովել դեպի Կենտրոնական Ասիայի և Եվրոպայի շուկաներ: Ներկայումս այն կարևորվում է ոչ միայն ապրանքների և ծառայությունների ազատ տեղաշարժման, այլև է ներգետիկ ռեսուրսների կառավարման տեսանկյունից: Մին-Ծինագ Ույդուրական ինքնավար մարզը գտնվելով Չինաստանի արևելյան հատվածում՝ հարուստ է էներգետիկ պաշարներով, մասնավորապես՝ գազով և նավթով: ՍՈՒԻՄ մարզկենտրոն Ուրումչին համարվում է նավթարդյունաբերության, նավթամշակման հզոր կենտրոն, որը մատակարարում է նավթ և գազ ոչ միայն Չինաստանի այլ հատվածներին, այլև արտահանվում է դեպի Կենտրոնական Ասիայի երկրներ: ՉԺՀ-ում հայտնաբերված բոլոր բնական ռեսուրսների 86% գտնվում է Մինձիան տարածաշրջանում: Ավելին, ՍՈՒԻՄ-ի տարածքում է գտնվում ամբողջ Չինաստանի գազի և նավթի պաշարների 35%-ը, այսինքն ավելի քան 20 միլիարդ տոննա, իսկ ածուխի՝ 40%-ը, որը կազմում է մոտավորապես 27 միլիարդ տոննա:¹ Այս տեսանկյունից ՉԺՀ-ը ձգտում է մինհմալիզացնել Մին-Ծինագ Ույդուրական ինքնավար մարզում հնարավոր անհնագանդրության դրսևորումները, ահաբեկչական և անշատողական մտադրությունները:

Չինաստանը և տարածաշրջանում բոլոր պետությունները տնտեսական հարաբերություններն ու միջազգային հարաբերությունների ռազմավարության պլանավորումը կատարում են՝ հենվելով միմիայն խաղաղության սկզբունքի վրա: Խսադադության սկզբունքը չինական իշխանությունների պատկերացմամբ՝ տարածաշրջանում տնտեսության զարգացման բնականոն աճ ապահովեն է: Դրանով է պայմանավորված ՉԺՀ հոչակումից ի վեր մշակվող՝ ազգային փոքրամասնությունների և նրանց բնակելի տարածքներ համարվող գոտիների ինտեգրման քաղաքականությունը: Էքսիկ փոքրամասնությունների բնակության վայր հանդիսացող տարածքներում խնդիր է դրվում տնտեսական առաջընթաց արձանագրել՝ միանալով համապետական չինական տնտեսական գիգանտ դրանալու մարտահրավերին: Դրա վառ ապացույցն է 2014 թվականի սեպտեմբերի 28-ից 29-ը՝ Պեկինում, թվով վեցերորդ անգամ անցկացվող Ազգային փոքրամասնությունների և զարգացման պետական խորհրդի

¹ Н. Г. Очирова, Е. В. Бембеев. Современное демографическое и социально-экономическое положение ойратов Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 4 2012. 157 С.

կոնֆերանսը¹: Հանդիպման ընթացքում քննարկվում են էթնիկ փոքրամասնությունների հետ զարգացման հիմնական ուղղությունները, ստեղծված խնդիրներն ու հետագա ռազմավարությունը: Տնտեսական աճ և տարածաշրջանային համաշափ զարգացում ապահովելու նպատակով կոնֆերանսին մասնակցող Չինաստանի բարձաստիճան պաշտոնյաները առանձնացրեցին մի շարք խնդիրներ: Դրանցից հիմնաքարային են՝

1. բնակչության զբաղվածության և կրթության մակարդակի բարձրացումը,

2. բնական ռեսուրսների ճիշտ կառավարումը՝ ուշադրություն դարձնելով էկոլոգիական խնդիրներին

3. Չինաստանի արևելքում գտնվող սահմանամերձ շրջանների ինտեգրացումը՝ առևտրին նպաստող ենթակառուցվածքների արդիականացման հաշվին²

Չինաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի որդեգրած ժամանակակից քաղաքականության ուսումնաժողովությունից կարելի է գալ այն եզրահանգմանը, որ էթնիկ փոքրամասնությունների հարցը տնտեսության առջև ծառացած կարտրագույն խնդիրներից է: Դա պայմանավորված է Չինաստանի տնտեսական և ֆինանսական առաջնորդության նոր շրջանով, որի շնորհիվ Պեկինը նպատակ է դնում իր առջև վերջնականապես հաղթահարել աղքատությունն ու բարձրացնել բնակչության միջին եկամուտ ունեցողների քանակը:

Չինաստանի ժողովրդական հանրապետության արտաքին քաղաքականության մեջ Կենտրոնական Ասիայի դերն ու նշանակությունը պայմանավորված է մի քանի գործոններով: Միջազգային հարաբերություններում ընդունված է օգտագործել երկրների կամ տարածաշրջանի «բրիֆ-վերլուծություն» կատարելու գործիքը և հակիրճ ներկայացնել այս կամ այն օբյեկտի նշանակությունը: Այսպես, եթե Կենտրոնական Ասիա տարածաշրջանը դիտարկենք, որպես ՉԺՀ արտաքին քաղաքականության անբաժան մաս և բրիֆ-անալիզի օբյեկտ, ապա կարելի է ընդգծել և ներկայացնել արդյունքները ըստ ոլորտների: Առաջնայինը դա տնտեսական ոլորտն է, որի միջոցով Չինաստանի ժողովրդական հանրապետությունը փորձում է ամրապնդվել տարածաշրջանում: Տվյալ տարածաշրջանը ուսմզավարական նշանակություն ունի չինական ապրանքների և ծառայությունների համար՝ ազատ տեղաշարժման և իրացման տեսանկյունից: Կենտրոնական Ասիան Չինաստանի համար ավելի շատ տարանցիկ

¹中央民族工作会议暨国务院第六次全国民族团结进步表彰大会在北京举行. News of Communist Party of China. 2014年09月30. <http://cpc.people.com.cn/n/2014/0930/c64094-25763749.html>

² 中央民族工作会议暨国务院第六次全国民族团结进步表彰大会在京举行 / September 29, 2014, XinhuaNet news agency. http://www.xinhuanet.com/politics/2014-09/29/c_1112683008.htm

Երկիր կարելի է համարել, քան ապրանքների իրացման շուկա: Հատկանշական է, որ Չինաստանը այն բացառիկ պետություններից և միջազգային իրավունքի սուբյեկտներից է, որը բացառապես կարևորում է խաղաղությունը և անդորրը աշխարհի ցանկացած անկյունում:

Վերլուծության հաջորդ բաղադրիչը դա քաղաքական ոլորտն է: Այստեղ Չինաստանը զարգացնում է իր բազմակողմանի հարաբերությունները Կենտրոնական Ասիայի բոլոր պետությունների հետ: Տարածաշրջանում ՉԺՀ ներգրավվածությունը պայմանավորված է նաև միջազգային հզոր ակտորներից ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի Դաշնության գեոքաղաքական հետարքրություններով: Կենտրոնական Ասիայի երկրներից Ղազախստանը և Ղրղզստանը Եվրասիական Տնտեսական միության անդամ են, որի միջոցով Չինաստանը կարող է համագործակցության նոր ուղղիներ գտնել: Քաղաքական ոլորտը անհնարին է ամբողջական համարել առանց ռազմական բաղադրիչների: Այստեղ անհրաժեշտ է անդրադառնալ ոչ միայն Չինաստանի նախաձեռնությամբ ստեղծված՝ Շանհայի համագործակցության կազմակերպությանը, այլև Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությունով, իսկ ավելի ուշ ընդունվեց կազմակերպության կանոնադրությունը:¹ Տվյալ կազմակերպությունը ռազմական միավորում է, որում ընդգրկված են Ռուսաստանի Դաշնությունը, Հայաստանի հանրապետությունը, Ղազախստանի հանրապետությունը, Ղրղզստանի հանրապետությունը և Տաջիկստանի հանրապետությունը: Եթե Ռուսաստանի հարավ-կենտրոնական հատվածը չհամարենք Կենտրոնական Ասիայի մաս, ապա Կենտրոնական Ասիայից առնվազն երեք ՀԱՊԿ անդամ-պետություններ ռազմական դաշինքի անդամ են: Դա նշանակում է, որ Չինաստանին ահնրաժեշտ է վարել հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն թե ՀԱՊԿ, և թե ՇՀԿ շրջանակներում: Պեկինը մշտապես ուշադրության տակ պահելով տարածաշրջանում տիրող իրավիճակը, հարևան պետությունների շահերն ու հետարքրությունները կարողանում է ձկուն դիվանագիտության շնորհիվ ամրապնդել դիրքներն ու մեծացնել իր ազդեցությունը Կենտրոնական Ասիայում: Չինաստանի Ծողովրդական հանրապետության հիմնական նպատակն է չեզոքացնել, կանխել կամ թույլ չտալ Չինաստանի դեմ որևէ քաղաքական կամ ռազմական միավորի առաջացումը: Դրա վառ ապացույցն է Չինաստանի կողմից իրականացվող հանրային դիվանագիտության և տնտեսական ներդրումների քաղաքականությունը: ՉԺՀ կառավարության վարած արտաքին քաղաքականության շնորհիվ տնտեսա-

¹ From the Treaty to the Organization/Official website of CSTO. <https://en.odkb-csto.org/25years/>

կան հարաբերությունները, տնտեսական խոշոր և միջին չափի ներդրումները հանգեցնում են քաղաքական լծակների առաջացմանը և խորացմանը: Ներդրումները իրականացվում են Կենտրոնական Ասիայի երկրների տնտեսությունների համար առանցքային ճյուղերում: Քաղաքական գործոնի ազդեցությունը խորացնում են մասնավորապես՝ նավթի, գազի, հանքարդյունաբերության, հեռահաղորդակցության, ձանապարհատրանսպորտային ոլորտներում կատարված ներդրումները:¹ Այսպիսով, բրիֆ-անալիզի քաղաքականը գործոնը գույքակցվելով տնտեսական և ռազմական բնույթի բազմաշերտ տարրերով, հնարավորություն է տալիս Չինաստանին օգտագործել իր ողջ պոտենցիալը՝ Կենտրոնական Ասիայում ամրողապես ներգրավված լինելու համար:

Վերլուծության օբյեկտ հանդիսացող Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը և իր նշանակությունը ԶԺՀ արտաքին քաղաքականության ոլորտում ընգրկում է իր մեջ տարածաշրջանային անվտանգության հարցեր: Տվյալ կոնտեքստում անհրաժեշտ է դիտարկել ահաբեկչությունը(տեռորիզմ), որպես ԶԺՀ և տարածաշրջանային մարտահրավեր:

Կենտրոնական Ասիայի երկրներում և Չինաստանում ահաբեկչությունը բնորոշվում է իր իսկ դասական իմաստով: Այն է՝ բռնույթյան հաշվարկված օգտագործումը բնակչության մեջ վախի ընդհանուր մթնոլորտ ստեղծելու և դրանով իսկ՝ որոշակի քաղաքական նպատակների հասնելու համար:² Կենտրոնական Ասիան հարուստ է եղել քաղաքական կազմակերպություններով, ազգայնական, կրոնական խմբավորումներով, իսկ Չինաստանը՝ անջատողական նկրտումներ ունեցող միավորումներով: Չինաստանը՝ բացի ներքին ազգայնական, ահաբեկչական գործունեությունը կանխիելու քաղաքականություն վարելուց, ներգրավված է նաև տարածաշրջանային անվտանգության հարցերի լուծման և աշխարհաքաղական խաղաղություն ապահովելու գործընթացի մեջ:

Նախնառաջ հարկավոր է պարզել, թե ինչով են պայմանավորված ահաբեկչական ակտերը, անջատողական տրամադրությունների նոր ալիքը և ընդգծել դրանց հիմնական պատճառները: Պատմական տարրեր փուլերում աշխարհի բոլոր պետությունները՝ այդ թվում նաև Չինաստանը, անմասն է մնացել ահաբեկչական դրսնորումներից: Դրանք հիմնականում ուղղված են եղել իշխանության, իշխանական համակարգի, սոցալական անհավասարությունների, տնտեսական անկայունության և այլ խնդիրների դեմ, որոնք բնակչությունը կամ հասարակության որոշ խմբեր

¹ **Sebastien Peyrouse.** Economic Aspects of the Chinese-Central Asia Rapprochement. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, September 2007, 38-44, 47-49pp

² **John Philip Jenkins.** Terrorism. Encyclopedia Britannica/ <https://www.britannica.com/topic/terrorism>

չեն կարողացել բարձրածայնել կամ հասնել իրենց նպատակին: Ահաբեկչական գործողությունների մեծ բաժինը ընկնում է ոչ թե վերոնշյալ տարրերակումներին, այլ կրոնական և քաղաքական հենքի վրա կատարվող գործողություններին: Չնայած 2006 թվականի սեպտեմբերի 8-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունված «ՄԱԿ-ի համաշխարհային հակասահաբեկչական ռազմավարության» A/RES/60/288 ընդունած բանաձևի¹ ահաբեկչական գործողությունները շարունակվում են մինչև օրս: Բացառություն չեն նաև Չինաստանը և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը:

Ահաբեկչություն եզրույթը Չինաստանի վերաբերյալ օգտագործելիս՝ ասցացվում է անջատողական հայացքներ ունեցել կրոնական և էթնիկ փոքրամասնությունների հետ, որոնք ապրում են Սին-Շիանգ Ռիջուրական ինքնավար մարզում: Ույղուրները՝ գրեթե ութից-տաս միլիոն բնակչություն ունեցող ժողովուրդ են, որոնք էականորեն տարբերվում են չինացիներից՝ հաներից: Տարբերությունների հիմքում ընկած են մշակութային, կրոնական, կենցաղային, լեզվային, սովորութային և պատմական գործունները: Երկու կողմերի միջև պատմական կապը մեծ դեր ու նշանակություն է ունեցել և մինչև օրս համարվում է քննարկման մեծ առարկա:² Պեկինը այս հարցում վարում է «քնած վիշապի» քաղաքականություն: Այն իրենից ներկայացնում է Դեն Սյան Պինի հանգստության և չինական վիշապի կոշտ արձագանքելու արվեստի ներդաշնակությունը: Սինձիան տարածաշրջանում Պեկինը օգտագործում է ժամանակի գործիքը, որն իրենից ենթադրում է ույղուրների հայացքների վերափոխում՝ տնտեսական, մշակութային, սոցալական բարեփոխումներ իրականացնելու միջոցով: Մյուս կողմից Չինաստանի կառավարությունը խուսափում է ներքին խնդիրների շղթայական ռեակցիայից, այն է՝ Տիբեթական, ՀոնգԿոնգ, Թայվանական հարցերի նոր հնարավոր զարգացումներից:

1949 թվականին Չինաստանի Ժողովրդական հանրապետության հիշակումից հետո, Կոմունիստական կուսակցությունը սահմանում և ընդունում է էթնիկ փոքրամասնությունների վերաբերյալ հստակ սկզբունքներ: Դրանք են՝

1. ոչ մի տարածք չի կարող անջատվել, դրւս գալ ԶՃՀ կազմից

2. կհակադրվի և «հաների շովինիզմը», և «տեղական ազգայնականությունը»

¹ 60/288. The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. the UN, GA. Sixtieth session Agenda items 46 and 120. <https://undocs.org/en/A/RES/60/288>

² Alexis Pierce. Cultural Conflict between the Uyghurs and Han Chinese in Xinjiang: Uyghur Ethno-Nationalism as a Reaction to Chinese Policies, 2015. https://www.academia.edu/21509823/Cultural_Conflict_Between_the_Uyghurs_and_Han_Chinese_in_Xinjiang_Uyghur_Ethno-Nationalism_as_a_Reaction_to_Chinese_Policies

3. կստեղծվեն իշխանության տեղական կառավարման ինքնավար մարմիններ՝ առավելապես էթնիկ փոքրամասնություններով բնակեցված տարածքներում

4. կերաշխավորվի ազգերի, ազգությունների միջև հավասարությունը, կրոնի և դավանանքի ազատությունը և փոքրամասնությունների լեզուների, սովորույթների պահպանումն ու զարգացումը

5. կենտրոնական իշխանությունը պարտավորվում է աջակցել էթնիկ փոքրամասնությունների բնակության շրջանների զարգացմանը:¹

Այստեղից հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ Չինաստանի կառավարությունը պարտավորվում է ապահովել էթնիկ փոքրամասնություններով բնակեցված տարածքների զարգացումը, լուծել առկա ներքին խնդիրները և հնարավորություն տալ էթնիկ փոքրամասնության ներկայացուցիչներին մասնակցել իշխանության դեկավարման գործընթացներում՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների միջոցով: Այս պարագայում, ցանկացած պետությունն և միջազգային իրավունքի սուբյեկտ օժտված է «անձեռնմխելիությամբ» և հենվում է տարածքային ամբողջականության սկզբունքի վրա:

Կենտրոնական Ասիայում և հարակից շրջաններում անջատողական հայացքների և տենդենցների մի նոր փուլ սկսվեց 20-րդ դարի վերջերին: Այն դարձավ աշխարհաքաղականության(geopolitics) գործիքներից, իսկ որոշ պետությունների համար՝ լծակի և «զենքի» տարատեսակներից մեկը: Էթնիկ հենքի վրա հիմնված այս անջատողականության ենթատեսակը օժտված չէ միայն ներքին կամ տարածաշրջանային անկայունություն ստեղծելու հատկությամբ: Որպես կանոն, դրանք մշտապես լինում են միջազգային հանրության և միջազգային իրավունքի ակտորների ուշադրության կենտրոնում: Դառնալով աշխարհաքաղական գործիք՝ այն կարող է օգտագործվել տարբեր պետությունների քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական հետաքրքրություններն ու ազդեցությունը ընդլայնելու համար: Ույղուրների անջատողականության հարցը լոկալ ներքին հարց չէ և լուրջ վտանգ ու սպառնալիք է ներակայացում տարածաշրջանային անվտանգության պահպանմանը:

20-րդ դարի վերջին Կենտրոնական Ասիայում տեղի ունեցող փոփոխություններն ու քաղաքական իրավիճակի սրումը կապված էին Խորհրդային միության թուլացման, իսկ ավելի ուշ՝ վլուգման հետ: Ընդհանրապես, 20-րդ դարի երկրորդ կեսը լի է եղել աշխարհի վերաբաժանման, ազատագրական պայքարի, ժողովուրդների ինքնորոշման և աշխարհի

¹ Michael Clarke. China, Xinjiang and the Internationalisation of the Uyghur Issue./Global Change Peace & Security, 2010, 9-11. https://www.researchgate.net/publication/233117249_China_Xinjiang_and_the_internationalisation_of_the_Uyghur_issue

քարտեզի վրա նոր պետությունների ի հայտ գալու իրադարձություններով: Խորհրդային միության փլուզումը անսպասելի էր ոչ միայն ԽՍՀՄ անդամ պետությունների, այլև ամբողջ միջազգային հանրության համար: Պեկինը քաջ գիտակցում էր, որ տարածաշրջանում տեղի ունեցող փոփոխությունները անհմիջականորեն ազդելու են Չինաստանի թե ներքին, և թե արտաքին քաղաքականության վրա: Աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից ԽՍՀՄ փլուզումը հնարավորություն տվեց Չինաստանի ժողովրդական հանրապետությանը մեծացնել և տարածել իր ազդեցությունը Կենտրոնական Ասիայում:

ՉԺՀ համար տարածաշրջանում դերակատարների փոփոխությունները առաջ քաշեցին նախկինում սառեցված վիճակում գումարող մի շարք հարցեր: Դրանց թվում էր «ույղուրական հարցը», որը ՉԺՀ և ԽՍՀՄ միջև փոխշահավետ համաձայնությունների արդյունքում՝ մղվել էր երկրորդական պլան: Անհրաժեշտ է նշել, որ Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզում տեղի ունեցող գործընթացները չեն վերաբերում միայն ույղուրներին՝ որպես առանձին էթնոս, այլև՝ բնակչության մաս կազմող այլ ժողովրդներին և էթնիկ փոքրամասնություններին: Երկու պետությունների միջև նմանությունները բավականին մեծ էին՝ տնտեսական համակարգը, կառավարման մոդելը, գաղափարախոսությունը և քաղաքական հայցքները: Նախքան Դեն Սիառպինյան ռեֆորմները Չինաստանը խորը ճգնաժամ էր ապրում, որը զուգորդվում էր բնակչության թվի կրծատմամբ, սոցալական խնդիրների առաջացմամբ և իշխանությունների հանդեպ ունեցած դժգոհություններով:

20-րդ դարի վեջին՝ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում ռեգիոնալ փոփոխություններն ու սրբած իրավիճակը չեն կարող միանշանակ ընդունվել ՉԺՀ կողմից: Սահմանակցելով Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզի հետ, ունենալով փոխկապակցված մշակույթ, սովորույթներ, կրոն և լեզու՝ Կենտրոնական Ասիայում կատարվող զարգացումները անմիջականորեն «պրոեկտվում» էին ՉԺՀ մաս կազմող Սին-Ծիանգ Ույղուրական ինքնավար մարզի վրա: ԽՍՀՄ երկրների շրջանում ակտիվացող անջատողական տրամադրությունները, շարժումները, համաշխարհային նոր տեսնեցները իրենց հետքը թողեցին Չինաստանի թե ներքին, և թե արտաքին քաղաքականության վրա: Այդ պրոցեսները առավել ակտիվ փուլ թևակոխեցին 1990-ական թվականներին: Դա պայմանավորված էր ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում նոր անկախ պետությունների ի հայտ գալով, որը խնդրի առաջ կանգնեցրեց չինական իշխանություններին կապված էթնիկ փոքրամասնությունների շրջանում անջատողական տրամադրությունների բարձացմամբ:

Նախկին Խորհրդային միության նոր անկախ ստեղծված պետությունների հաջողության փորձը ահազանգ էր Պեկինի համար, քանի որ Չինաստանը իր սահմաններում միավորում է ավելի քան հինգ տասնյակ պաշտոնապես ճանաչված ազգություններ։¹ Դրանով էր պայմանավորված 20-րդ դարի վերջին՝ ույղուր ժողովրդի շրջանում անջատողական, անկախացման զարգափարների տարածումն ու ազատազրական պայքարի հերթական փորձը, որում մեծ դեր խաղացին Կենտրոնական Ասիայի երկրներում ու ոլոնացում տեղակայված խմբավորումները։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Alexis Pierce. Cultural Conflict between the Uyghurs and Han Chinese in Xinjiang: Uyghur Ethno-Nationalism as a Reaction to Chinese Policies, 2015. https://www.academia.edu/21509823/Cultural_Conflict_Between_the_Uyghurs_and_Han_Chinese_in_Xinjiang_Uyghur_Ethno-Nationalism_as_a_Reaction_to_Chinese_Policies
2. Background guide: China's foreign policy/Foreign policy association 2014 Edition [https://www.fpa.org/ckfinder/userfiles/files/china_background_\(1\).pdf](https://www.fpa.org/ckfinder/userfiles/files/china_background_(1).pdf)
3. Declaration of Heads of Member States of SCO, China Daily, http://www.chinadaily.com.cn/china/2006-06/12/content_6020345.htm
4. East Asia/South East Asia: China. The World Factbook / The US Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.html>
5. For Them, Afghanistan Is Safer Than China. HaiYun Ma, I-Wei Jennifer Chang. <https://foreignpolicy.com/2018/11/01/for-them-afghanistan-is-safer-than-china/>
6. From the Treaty to the Organization/ Official website of CSTO. <https://en.odkb-csto.org/25years/>
7. John Philip Jenkins. Terrorism. Encyclopedia Britannica/<https://www.britannica.com/topic/terrorism>
8. Michael Clarke. China, Xinjiang and the Internationalisation of the Uyghur Issue./ Global Change Peace & Security, 2010, 9-11. https://www.researchgate.net/publication/233117249_China_Xinjiang_and_the_internationalisation_of_the_Uyghur_issue
9. Sébastien Peyrouse. Economic Aspects of the Chinese-Central Asia Rapprochement. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, September 2007, 38-44, 47-49pp

¹ I. A United Multi-Ethnic Country. Govt. White Papers - China.org.cn / <http://www.china.org.cn/e-white/4/4.1.htm>

10. I. A United Multi-Ethnic Country. Govt. White Papers - China.org.cn / <http://www.china.org.cn/e-white/4/4.1.htm>

11. 60/288. The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. the UN, GA. Sixtieth session Agenda items 46 and 120. <https://undocs.org/en/A/RES/60/288>

12. История границы Казахстана. Arman Suleymanov, Qazaqstan Tarihy - <https://e-history.kz/ru/publications/view/3791>

13. Константин Сыроежкин. Газета «Общественный рейтинг»: «...главная стратегическая цель Китая – превращение страны в глобальную торговую державу». <http://www.pr.kg/gazeta/number553/1927/>

14. Курбонова З.М.. СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ. «Азия и Африка сегодня», М., 2009, № 4, с. 42-44.

15. Очирова Н. Г., Бембеев Е. В., Современное демографическое и социально-экономическое положение ойратов Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 4 2012. 157 С.

16. Ризоев Б.М., Юсупов М. Ю., Путь к образованию Шанхайской организации сотрудничества как межправительственной международной организации. Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. №.3, 2009, 97-98 сс

17. 中央民族工作会议暨国务院第六次全国民族团结进步表彰大会在北京举行. News of Communist Party of China. 2014年09月30. <http://cpc.people.com.cn/n/2014/0930/c64094-25763749.html>

18. 中央民族工作会议暨国务院第六次全国民族团结进步表彰大会在京举行 / September 29, 2014, XinhuaNet news agency. http://www.xinhuanet.com/politics/2014-09/29/c_1112683008.htm

Александр Хачатрян, Роль и значение Центральной Азии в региональной политике Китая (конец 20-го века) - Китайская Народная Республика является одним из важнейших акторов современной системы международных отношений. Западная часть КНР граничит со многими государствами Центральной Азии, с которыми Китай осуществляет сбалансированную внешнюю политику. Развитие отношений между Китаем и странами Центральной Азии вступило в новую фазу после распада Советского Союза и роста сепаратистских настроений в Синьцзян-Уйгурском автономном районе. Таким образом, политические процессы в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая в конце 20-го века стали прямым отражением изменений в Центральной Азии.

Aleksandr Khachatryan, The Role and Importance of Central Asia in China's Regional Policy (end of 20th century) - The People's Republic of China is one of the most important actors in the modern system of International relations. The western part of the PRC borders with many Central Asian states with which China has a balanced foreign policy. The development of relations between China and the countries of Central Asia entered a new phase after the collapse of the Soviet Union and the growth of separatist movements in the Xinjiang Uygur Autonomous Region. Thus, the political processes in the Xinjiang Uygur Autonomous Region of China at the end of the 20th century were a direct reflection of the changes in Central Asia.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԴՈՒԿԱՍ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԹԵՄԵՐԻ ՀԵՏ

ԱՐՄԱՆ ԱՆԴՐԻԿՅԱՆ

Բանահի բառեր - Կուկաս Կարնեցի, Մայր Աթոռ, Իրանահայ թէմեր,
Թավրիզ, Խոյ, Նոր Ջուղա, կոնդակ, նվիրակ:

XVIIIդ. իրանահայ թէմերի համար ծանրագույն շրջան էր: Դեռևս XVIIդ. վերջին Սեֆյան հարստության շահերի վերաբերմունքը դեպի իրանահայությունը կտրուկ փոխվեց: Զարկային բերի կտրուկ բարձրացումը և ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամարտ բացահայտ հալածանքները ծանր հարված հասցրեցին Իրանի հայկական երբեմնի ծաղկուն գաղթօջախներին: Հալածանքներից անմասն չմնացին իրանահայ հոգևոր թէմերը: Հայ առաքելական եկեղեցու բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք Շահ Աբաս I-ի ժամանակներից սկսած ազատված էին պետական հարկերից ու տուրքերից՝ դարձան հարկատու, ինչը անասելի դժվարություններ ստեղծեց այդ հոգևոր կառույցների համար: Առանձնապես տուժեցին Իրանի տարածքում գտնվող հնագույն հայկական թէմերը՝ Սր. Թաղեռսի վանքի, Թավրիզի և Խոյ-Սալլմաստի, ինչպես նաև Նոր-Ջուղայի կամ Սպահանի թէմը, որի հավատավոր հոտը ամենամեծ կորուստները կրեց:

Սեֆյան արքայատոհմի թուլացման և հատկապես աֆղանական ցեղերի հարձակման պայմաններում, իրանահայությունը, և ի մասնավորի Նոր Ջուղայի բնակչությունը, մնաց դեմ-հանդիման այս նոր արհավիրքի: XVIIIդ. սկզբի միջցեղային կորիվների արդյունքում քայլայված ու թուլացած Սեֆյան տերությունը իր ողջ բնակչությամբ հանդերձ դարձավ հեշտ գրավելի աֆղանների համար: Սեֆյան շահ Հոսեյնի (1694-1722) խորհրդականները հուշեցին իրենց տիրոջը աֆղաններին որպես փրկագին հանձնել հարուստ ու շքեղ Նոր Ջուղան:¹ Նորջուղայեցիները ստիպված դիմեցին ինքնապաշտպանության, սակայն ուժերն անհավասար էին և երբ վեցամյա պաշարումից հետո աֆղանները գրավեցին Սեֆյանների

¹ Հ. Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմություն, «Զանգակ-97» հրատ., Երևան, 2007, էջ 143:

մայրաքաղաք Սպահանը՝ ընկավ նաև Նոր Ջուղան: Շահ Հոսեյնի գահից հրաժարվելուց հետո զահ բարձրացած աֆղան ցեղապէտ Միր Մամուլը ծանր փրկագին՝ մոտ 120 հազար թուման, պահանջեց Նոր Ջուղայի հայերից, ինչպէս նաև Քարուլ տարան ջուղայեցի և սպահանցի շուրջ 260 արհեստավորական ընտանիքներ: Օգտվելով ներքին խժդություններից և աֆղանների հարձակումներից, Նոր Ջուղայի և շրջակա հայկական բնակավայրերը սկսեցին ասպատակել լեռնարնակ լոռերի և բախտիարների ավարառու ցեղերը: Մտեղծված անտանելի պայմանները ստիպեցին Նոր Ջուղայի բնակչության մի ստվար հատվածին հեռանալ դեպի Հնդկաստան, Եվրոպա և Ռուսաստան: Թուրքալեզու աֆշարիների և քրդական ծագմամբ զանդերի միջև երկարատև ներքին կրիվներից հետո Պարսկաստանում դրությունը քիչ թէ շատ կայունացավ Քերիմ խան Զանդի (1760-1779) օրոք, երբ իրանահայերը արհեստների և առևտրի բնագավառում ձեռք բերեցին նախկին իրավունքներն ու դիրքը: Այս հանգամանքը ուղղակիորեն անդրադարձավ նաև իրանահայ հոգևոր թեմերի վերաշինման և թեմական կյանքի աշխուժացման վրա, ինչի մասին վկայում են հիշյալ թեմերի առաջնորդների և Արքայի նվիրակների նամակագրությունը Ամենայն Հայոց հայրապէտ Սիմեոն Ա Երևանցու (1763-1780) հետ:

Իրանում տիրող խառնաշփորն ու միջցեղային կրիվները շարունակվեցին մինչև Ղաջարական դինաստիայի հաստատումը 1796թ., երբ շահ հռչակվեց Աղա Մոհամմադ խանը, ով Քերիմ խան Զանդի մահից հետո սկսել էր արյամբ ու սրով միավորել մասնատված երկիրը: Այս տարիները համընկան Հայոց Ղուկաս Ա Կաթողիկոսի (1780-1799) գահակալության շրջանի հետ: Նորընտրյալ կաթողիկոսի առաջին օրինության գրերը և կոնդակները որոնք թվագրվում են 1780թ. օգոստոս ամստվ¹ ուղղված էին Իրանահայ թեմերին:² Ղուկաս կաթողիկոսի հիշյալ գրությունները ուղղված Թավրիզի և Խոյի հայ հոգևոր հոտին պետք է տեղ հասցներ Ահարոն վարդապետը, սակայն վերջինս մեծ դժվարությամբ հասել էր Խոյ-Սալմաստ թողել էր դրանք Խոյում՝ Մարգար ավագ քահանային ի պահ, ով զլացել էր կաթողիկոսական գրությունները առաքել Թավրիզ: Քաղաքի բնակչությունը չստանալով նոր Վեհապետից գրություններ, սրտնեղել էր և նամակով դիմել էր նրան. «Իսկ Թարվիկու ժողովուրդքն, գրում է Ղուկաս կաթողիկոսը, - անտեղեակ գոլով այսմ, տրտնջացեալ էին, թէ զիա ՞ո՞դ զկոնդակ ոչ գրէ առ մեզ նորոգ սրբազն Վեհն, այժմ զարո՞յ ա-

¹ Դիվան Հայոց պատմության, Նոր շարք, հ.Ա, աշխատափրությամբ Վ. Գրիգորյանի, ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, էջ 88-89:

² Ղուկաս Կարնեցին կաթողիկոս է ընտրվել 1780թ. օգոստոսի 2-ին և արդեն նույն ամսվա 7-ին Ահարոն վարդապետը կաթողիկոսական անդրանիկ օրինության կոնդակով ճանապարհ է ընկել դեպի Խոյ և Թավրիզ:

նուն հիշիեմք և այլն: Զոր լուեալ սրբազան Վեհիս մերոյ յատկապէս զմի կոնդակ գրեաց ի վերայ Թարվիզու և շրջակա վճակացն նորա, և ընդ նմա զբանի մի թուղթս ևս առ ոմանս գրեաց, զորոց զդիտմունս ահա նշանակեմք ի ստորևս»: Թավրիզի և շրջակա վիճակների աջակցության կարիքը շատ ուներ Ղուկաս կաթողիկոսը, քանի որ նրա ընտրության հանգամանքը և հատկապէս դրա շուտափութությունը հոգևոր և աշխարհիկ որոշակի շրջանակների մոտ հարցեր էին առաջացրել և կար նաև խոլ կամ բացահայտ ընդդիմություն դրանց հանդեպ: Չնայած Իրանում հաստատված անիշտախանությանն ու քառսին, երկրի հյուսիսային թեմերն ու վիճակները չէին կորցրել իրենց դերն ու նշանակությունը, որոնք հատկապէս նշանակալի էին կաթողիկոսական ընտրությունների արդյունքները ճանաչելու, նոր Վեհապէտին ընդունելու և Մայր Աթոռին կաթողիկոսական նվիրակների միջոցով դրամական և այլ նյութեղեն պարագաներով ապահովելու գործում: Քաջ գիտակցելով այս իրողությունների նշանակությունը, Ղուկաս կաթողիկոսը շտապում է հանգստացնել թեմերի հավատացյալներին և 1781թ. հունվարին մի ընդարձակ կոնդակով իր հայրապէտական օրինությունն է բերում նրանց: Կոնդակում, որում հիշատակվում են Թավրիզին ու շրջակա հայաշատ բնակավայրերը (Մարաղա, Դուլստրդան, Որմի, Ալտուգ, Սոմա Ռիշնի, Մուժամպար, Ռուսմչի) Ղուկաս կաթողիկոսը համառոտակի ներկայացնում է իր նախորդ Սիմեոն Երևանցու «ի Տեր ննջումն բարի մահուամբ» և իր ընտրության պատճառներն ու պարագաները:¹

Հետաքրքիրն այն է, որ օրինության այս կոնդակում նույնիսկ հիշատակություն կա 1771թ. Թավրիզին և շրջակա բնակավայրերին պատուհասած ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ մեծ ավերածությունների և մարդկային զոհերի մասին. «Նաև ի ՌՍԻ (1771) թուղջն մերում ի կողմունան Թարվիզու և մանաւանդ ի Թարվէզ ահազին շարժ էր եղեալ և զյուղով տանցն և ապարանց և այլ շինութեանց աւերութիւնս էր արարեալ...որով և եկեղեցին մերազնէիցն ևս փլեալ էր: Այլն՝ ի յահազին գետնաշարժութենէն յայնմանէ յոլով անձինք ի քաղաքէն գետնասոյզ էին եղեալ»:² Երկրում տիրող քառսային վիճակը և միջոցների անբավարարությունը հնարավորություն չէին ընձեռում թավրիզցիներին վերաշինելու երկրաշարժից խոնարհված եկեղեցին և այս հարցում նրանց իր հայրապէտական հորդորն ու աջակցությունն է բերում Ղուկաս կաթողիկոսը: 1783թ. հունվարի 20-ին Թավրիզի հայությանն ուղղած կոնդակով Ղուկաս հայրապէտը գրում է, թէ շատ ուրախ է, որ խոնարհված եկեղեցին վերականգնվել է մինչ կամարները, սակայն իրեն տիրեցնում է այն հանգա-

¹ Դիվան Հայոց պատմության, Նոր շարք, հ.Ա, աշխատասիրությամբ Վ.Գրիգորյանի, ԳԱ հրատ., Երևան, 1984, էջ 178:

² Նույն տեղում:

մանքը, որ շատերն իրենց հեռու են պահում եկեղեցու նորոգության գործից.«...և թողեալ եք զծանրութիւն հոգաբարձութեանն միայն ի վերայ սիրելի որդույն մերոյ և հարազատ զաւակին սրբոյ Աթոռոյս՝ Տեր Յովսէփ ավագ քահանային ձերոյ, և ոչ օգնեք նմա, և ոչ ձեռն տայք ի շինութիւն սրբոյ եկեղեցւոյն: Արդ, սիրելիք մեր, միթե՝ տէր Յովսէփ վասն ի՞ր շինէ զեկեղեցին...Զոր այժմ դուք եք վայելելոց և որդիք և թոռունք ձեր և զկնի հետագայք նոցին»: Այնուհետև Ղուկաս կաթողիկոսը հորդորում է յուրաքանչյուրն ըստ կարողության օժանդակել Տեր Հովսէփ քահանային «որպէս զի Սուրբ Տունդ հոգուց ձերոց ի յառաջիկայ գարնանս յաջողմամբ Աստուծոյ նորոգեալ աւարտեսցի ի հոգեսոր միսիթարութիւն և ի պարծանս ձեզ և ի յուրախութիւն սրտից մերոց:»¹ Մինչ այդ՝ 1782թ. սեպտեմբերի 20-ին, նույն հարցի կապակցությամբ նա նամակ էր ուղարկել նաև Թավրիզի քահանաներին և իշխաններին:²

Իրանահայ թեմերում տիրող վիճակը կաթողիկոս ընտրվելու առաջին իսկ ամիսներից եղել է Ղուկաս Կարնեցու ուշադրության կենտրոնում: Հայ եկեղեցու այլ թեմերի առաջնորդներին, նվիրակներին կամ էլ մեծատուններին գրած մի շարք նամակներում կաթողիկոսը տեղեկություններ է փոխանցում պարսկահայոց թեմերի մասին: Այսպէս. 1780 թ. դեկտեմբերին Ղուկաս Հայրապետը Վ.Պոլսի հայ մեծատուններին գրած նամակում խոտում է Պարսկաստանում տեղի ունեցած դեպքերի մասին՝ հատուկ կանգ առնելով Ղարաբաղի արյունաբերությունը խան Իբրահիմի ավագակային ասպատակության հանգամանքի վրա, որի ժամանակ հսկայական վնասներ կրեցին Խոյը, Թավրիզն ու Գիլանը և հասկապես այդ երկրամասերի հայ բնակչությունը. «Լուեալ եք ի հարկէ, թէ յասմ ամի զի՞նչ էանց ընդ Թավրիզ և ընդ Խոյ ի Շուշու խանէն, որքա՞ն աւերութիւն և գերութիւն եղեն, և դեռ ևս գոյ նոյն խոռվութիւնն. և ի գարնանս կամին բարխի ընդ միմիանս և աւերել: Նոյնպէս և զերկիրն Գիլանու աւերեցին նոյն Շուշու խանի զօրքն՝ ընդ այլոց ևս զօրաց, փախուցանելով յերկրէ զիշխողն նորին և կրելով անտի զբազմաբեղուն հարստութիւնս այնմ երկրի, մերկացուցանելով և զակաւաւոր ժողովուրդսն մեր, որք անդ»:³ Այնուհետև Հայոց հայրապետը խորը կսկիծով է խոտում ծաղկուն Նոր Զուղայի թալանի և հատկապես հոչակավոր Սր. Ամենափրկիչ վանքին Ալի Մուրադ խանի ելուզակների հասցրած ծանր վնասների մասին. «Զի՞նչ ապա և վասն Նորոյն Զուղայու ասացից, թերևս լուեալ իցեք և զայն: Զի զկնի մահուան տիրողին մեծի, յայսմ ամի մի ոմն անիծեալ յազգէ մեռանողին, ապստամբեալ յայլոցն, որք ի Շիրազ, նստէր ի Սպահան: Յանկարծակի յարուցեալ

¹ Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա, էջ 346-347:

² Նույն տեղում, էջ 337-338:

³ Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք, հ.Ա, էջ 161:

սրբոյ Ամենափրկչի վանիցն, և զառաջնորդն և զմիաբանսն արկեալ ի սաստիկ հարուածս, զամենայն ինչս նոցին առեալ է յաւարի: Թողում և զաւերութիւն ժողովրդից մերոց ոք անդ»:¹ Նոր Զուղայի առաջնորդին և թեմի մեծավորներին ուղղված իր միսիթարության խոսքում Ղուկաս կաթողիկոսը գրում է. «Ո՞հ դառնութեան աւուրցս և ժամանակացս, որոց դիպեցաք, բոլոր Արևելեան տունս քանի տարի է ահա, որ այսպէս երերեալ կայ և ոչ ումեք հանգստութիւն: Այժմ թող զիասարակ փորձութիւնսն, այդ մեծ ցալ ևս դիպեալ Զուղայու վանիցն և ժողովրդոցն, որոց Աստուած այց արացէ»:² Հարություն Տեր-Հովհաննանցն իր աշխատության Նոր Զուղայի թեմակալ առաջնորդ Մկրտիչ Եպիսկոպոսին վերաբերող հատվածում, հղում անելով Տեր Ստեփաննոս պատմիչին, այս իրադարձությունների մասին գրում է. «Ալիմուրատխանն ուներ զծառայս յազգէ վրաց, ոք ուրացեալ էին ի հաւատոց քրիստոնեութեան և բնակելք էին ի մեջ զուղայեցց, և տեսանեին զպայծառութիւն սրբ Աթոռոյ մերոյ Ամենափրկչի, և ոմանք ի նոցանէ տեղեակ էին որպիստութիւն նորա: Երիտասարդ մի ազգական ուրացելոցն աշակերտ էր ի վանին...զնացեալ նորա առ ուրացեալ ընտանիս իւր չարախօս եղի, թէ այսքան անօթ ոսկվոյ և արծաթոյ կան մթերեալ ի վանին ի պահեստի: Յայտնեցին զայն Ալիմուրատխանին, որ առաքեաց զբսան ծառայս զի կալցեն զառաջնորդ վանացն և զմիաբանսն և չարչարեսցեն զնոսա մինչև յայտնեցեն զտեղի թաքստարանն»: Ալի Մուրադ խանի հրոսակները գանաձեծ են անում Մկրտիչ Եպիսկոպոսին և նրա տեղապահ Հակոբ վարդապետին ստիպելով նրանց հանձնել վանքի գանձերը. «...արին զամենայն ինչ կայր ի նմա՝ զիաս, զսկիի, զբուրվառ, զքշոց, զաշտանակ, զմումակալս, զտապանակս և զայլ եկեղեցական զարդս»:³ Բնական էր, որ հիշյալ դեպքերի մասին նորջուղայեցիները տեղյակ են պահում Ղուկաս կաթողիկոսին և նա ցավով կիսվում է նրանց մասին պոլսեցիների հետ: Հայոց կաթողիկոսը Նոր Զուղային պատուհասած աղետի մասին ավարտում է բազմիմաստ մի արտահայտությամբ. «Զայս կամիս ասել սիրեցեալդ, թէ մեք, որ զնեղութիւնս և զցաւս երկրիս յիշեմք ի թուղթ մեր, ի հարկէ ծաղը երևի ումանց, ոք առ ոչինչ համարելով զայսոսիկ, զիին կանօնս ընթեռնուն»:⁴ Բանն այն է, որ Սիմեոն Երևանցի հայրապետի պնդմամբ, նրա մահից հետո կաթողիկոս օծված Ղուկաս Կարնեցու ընտրությունը չընդունեց Կ.Պոլսի Զաքարիա պատրիարքը, ով արգելեց իր հոգևոր իշխանության տակ գտնվող եկեղեցիներում հիշատակել Ղուկա-

¹ Նույն տեղում:

² Նուն տեղում, էջ 169:

³ Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, աշխատասիրեալ ի պ.Յարութիւն Տեր-Յովհաննեանց, հ. Երկրորդ, Նոր Զուղա, 1881, էջ 64-65:

⁴ Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա, էջ 161:

սի անունը և նույնիսկ հրամայեց չեղյալ համարել Սիմեոն Երևանցու հաստատած Նոր Տոնացույցը և վերահրատարակել է տալիս Հին Տոնացույցը:¹ Հին կանոն ընթերցող ասելով Ղուկաս կաթողիկոսը անուղղակիորեն մատնացուց էր անում Զաքարիա պատրիարքին:

Մեկ ուրիշ նամակից տեղեկանում ենք, որ 1771թ. Գիլանում ծագած մեծ հրդեհի ժամանակ հրո ձարակ էր դարձել նաև հայկական եկեղեցին, որի վերաշինությանն օգնելու համար Ղուկաս Հայրապետը կարգադրում է տեղում թողնել Մայր Աթոռի համար նվիրակի հավաքած գումարները. «...տալ զնուիրական արդինս ի պետս շինութեան եկեղեցւոյն...օգնել դոցա այդու և ունիլ յիշատակ իմն սրբոյ Աթոռոյու ի մէջ դոցա»:²

Ղուկաս հայրապետի գահակալության տարիներին Մայր Աթոռի և թեմերի միջև կապի պահպանման գործում անգնահատելի էր նվիրակների դերը: Նրանք ոչ միայն ապահովում էին Սբ. Էջմիածնի Տերունի թեմերից դրամական և նյութական միջոցների հավաքագրումն ու առաքումը Մայր Աթոռ, այլև կատարում էին յուրատեսակ դեսպանի դեր: Մադաքիա արք. Օրմանյանը բարձր էր գնահատում Ղուկաս Կարնեցու քաղաքականությունը նվիրակների ընտրության և պատվիրակման հարցում. « Մենք կը պնդենք ևս թէ կարողագոյն միաբանները նուիրակութեան յունի իմաստուն կարգադրութիւն եղած է, որ զացած տեղերնին ժողովուրդին հովութեան ալ հոգ տանին, և ոչ թէ ապիկար հարկահաններ ըլլան, և ոչ ալ ժողովուրդին մարմնաւորը կթեն՝ առանց հոգևորը ընձեռելու»:³ Ղուկաս Կարնեցու գահակալության տարիներին իրանահայ երկու խոշոր Տերունի թեմերի կենտրոններից զատ նվիրակներ էին պատվիրակվում նաև այդ թեմերի իշխանության ներքո գտնվող հոգևոր վիճակներում. օր. Խոյը, Գիլանը՝ Աստրապատականի, կամ Էլ Ղազվին, Ռեյ, Բասրա՝ Նոր Զուղայի թեմերում, ինչի մասին վկայում են կաթողիկոսական դիվանի նյութերը: Նվիրակների շնորհիվ Հայոց կաթողիկոսը քաջատեղյակ էր թեմերի ներքին կյանքին ու խսոդիրներին և հաճախ նրանց միջոցով էր փորձում հարթել տարածայնությունները հոգևոր դասի ներկայացուցիչների կամ Էլ աշխարհական ծխականների միջև: Ղուկաս կաթողիկոսը նախանձախնդիր էր Մայր Աթոռի սեփականության իրավունքի պաշտպանության խնդրում՝ հատկապես երբ այն վերաբերվում էր Տերունի թեմերին: Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել են արժեքավոր քազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք արձանագրումեն վերտիիշյալ իրավական նորմերը: 1782թ. Ղուկաս կաթողիկոսը նամակ է ստանում Ռեշտ քաղաքում Մայր Աթոռի նվիրակ, գործակալ Ալեքսանից, որ թեմի անվանի նվիրատունե-

¹ Մ.արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Բ, մասն Բ, էջ 964 / 2151/:

² Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա, էջ 192:

³ Մ.արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Բ, մասն Բ, էջ 1022 / 2214/:

թից ումն Ավետ, ով անժառանգ էր, վախճանվել է և նրա ունեցվածքին տիրացել են Հովհաննես և Նավասարդ անվամբ մարդիկ: Վերջինները պնդում էին, որ հանգույցյալը իրենց պարտք էր և դրա դիմաց են խլել նրա գույքը և դրամական միջոցները: Կաթողիկոսը նամակ-հորդոր է ուղարկում հիշյալ մարդկանց. «Եւ ըստ սիրոյ և օրինութեան գրոյս, ծանուցումն լիցի սիրեցեալցդ մերոց... Զի գիտէք լաւապէս, որ ի բնէ անտի կարգ և սովորութիւն է յազգի մերում, զի ուր ուրեք որ անյիշատակ որ մեռանիցի, նորին գոյքն իւր հովուու Արուն կամ վանքն և նորին միաբանն վայելեալ զգոյսն նորա, աղոթեսցեն առ Աստուած վասն փրկութեան հոգուոյ նորին: Արդ, սիրելիք մեր, ահա այդ երկիրդ Տէրունի վիճակ է սրբոյ Աթոռոյս, և յայդր գետեղեալ օրինեալ ժողովուրդքդ ի սրբոյ Աթոռոյս և ի սորին հայրապետացն հովուիք հոգևորապէս, վասն որոյ յայդ երկրոջ ևս մինչ անյիշատակ որ մեռանիցի, նորա գոյքն պարտին սրբոյ Աթոռոյս հասանիլ...»:¹

Ղուկաս Կարնեցին որոշ դեպքերում հանդես էր գալիս որպես վճռարար դատավոր թեմերի, վիճակների, հոգևորականների միջն ծագած վեճերում: Սր. Թաղեռսի վանքի առաջնորդ² Եսայի վարդապետի մահվանց հետո միաբանների շրջանում պառակտում առաջացավ նոր առաջնորդի թեկնածության հարցում: Նրանց մի մասը Բայազետի մեծատունների հովանավորությամբ փորձեցին իրենց թեկնածուին նստեցնել առաջնորդական աթոռին, իսկ մի մասն էլ դիմեց Խոյի հասարակությանը: Խոյեցիները փորձեցին այս գործին խառնել տեղի խանին և խնդրագիր ուղարկեցին Ղուկաս կաթողիկոսին, ով իմանալով, որ հայ եկեղեցու ներքին խնդիրների կարող են խառնվել օտար իշխանավորները, շտապեց խաղաղեցնելու հակառակորդ կողմերին: Կաթողիկոսը նամակ-հորդորով դիմեց բայազետցիներին չթեժացնել պայքարը, սաստող գրություն ուղարկեց խոռվարար միաբաններին և վերջապէս իր կոնդակով առաջնորդ նշանակեց Սահակ Փառակեցուն, շտապելով իր որոշման մասին հայտնել բայազետցիներին և խոյեցիներին:³

Ղուկաս կաթողիկոսը պատեհ առիթի դեպքում Իրանահայ թեմերի բնակիչներին տեղեկություններ էր հաղորդում Մայր հայրենիքում կամ ինչպէս ինքն էր ասում Արարատյան երկրում և Սր. Էջմիածնի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին: Այսպէս օրինակ. 1786թ. ամռանը պատասխանելով Գիլանի նահանգի Էնզելիի վիճակի բնակչության մահսագրին (ինդրագրին) իրենց նոր առաջնորդ և նվիրակ նշանակելու մա-

¹ Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա, էջ 338-339:

² Սր. Թաղեռսի վանքը ժամանակին հոգևոր թեմի կարգավիճակ ուներ և նրա առաջնորդը յուրաքանչյուր նոր կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ վճռական ձայնի իրավունք ուներ, սակայն XVII-XVIIIդդ. Վանքի նախկին հոչակն ու փայլը խամբել էր:

³ Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա, էջ 356-357:

սին, կաթողիկոսը համառոտ պատմում է, թե ինչ արհավիրքներ պատուհասեցին Արարատյան երկրին և հարևան Վրաստանին լեռնականլեզզիների արշավանքները և դրանով է բացատրում նշանակման ուշացումը:¹

Ղուկաս Կարնեցին որպես ճշմարիտ հոգևոր պետ շատ դեպքերում կարողանում էր պաշտպանել տեղական մահմեդական տիրակալների պատժից գործողություններից զանցանք գործած անձանց: Սբ.Թաղեոսի վանքի առաջնորդի շուրջ ստեղծված իրադրությունում Խոյեցի մեծատուններից մեկն անցնում է բայազետցիների կողմը փաստորեն հակառպվելով տեղի խանին և իր համայնքին: Վախենալով խանի ցասումից այս Սահակը Բայազետից ուխտի է գնում Սբ.Էջմիածին և ընդունելություն ստանալով կաթողիկոսից, խնդրում է նրան միջնորդել Խոյի խանի մոտ և ներում ստանալ նրանից: Կաթողիկոսը, որ բավական սերտ կապեր էր պահպանում Խոյի խանի հետ և վայելում էր նրա հարգանքը, մի գրություն է ուղարկում խանին խնդրելով չպատժել ըմբռատ Սահակին: Խոյեցիների կաթողիկոսին ուղղված նամակից պարզ է դառնում, որ խանը հարգել էր Ղուկաս Կարնեցու խնդրանքը:²

Ամփոփելով կարող են արձանագրել, որ Ղուկաս Կարնեցուն հաջորդել էր սերտ և ջերմ հարաբերություններ հաստատել Իրանահայ թեմերի հետ՝ պահպանելով Մայր Աթոռի հոգևոր-իրավական առաջնայնությունը, միևնույն ժամանակ չոտնահարելով թեմերի ինքնիշխանությունը:

Арман Андрикян, Отношения католикоса Гукаса I с армянскими епархиями Ирана - В статье сделана попытка изучить отношения Католикоса Всех армян Гукаса Карнеци с армянскими епархиями Ирана на основе документов из архива Католикосата. С первых дней восшествия на Патриарший престол католикосу Гукасу удалось наладить тесные и деловые отношения с двумя армянскими епархиями Ирана-Атрпатацана и Новой Джуги. Переписка с архиереями, посланцами католикоса, местной знатью, Кондаки (официальное послание Католикоса) содержат богатый материал для изучения духовной жизни армянских епархий Ирана.

Arman Andrikyan, Ghukas I catholicos with the Iranian-Armenia dioceses
- In this article, an attempt has been made to study the relations between Ghukas I, the Armenian Patriarch and the Iranian-Armenians, based on the Catholicos' documents. From the very first days of his election as Catholicos, Father Ghukas managed to establish close relations with two major Armenian Apostolic Churches, Atrpatakan or Northern Iran and New Julfa or the Iranian-Indian

¹ Դիվան հայոց պատմության, նոր շարք. հ.Բ, աշխատափրությամբ Վ.Գրիգորյանի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2003, էջ 175-176:

² Դիվան հայոց պատմության, հ.Ա., էջ 356:

Dioceses. Correspondence with diocesan leaders, Catholicos of All Armenians legate, prominent Iranian-Armenian figures and others, Catholicos' condolences, various papers contain rich material on various spheres of the spiritual life of Iranian-Armenian dioceses. A number of articles in the article allow us to re-examine some issues in the history of the Iranian-Armenian dioceses, which refer to the XVIII century. in the second half.

ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՒՅ

«ՆԵՐԿԱՅՈՒՄ ՀԱՆԳՐՎԱՆՈՂ ԱՆՑՅԱԼ»

(Պատմության շարունակականության ընկալումները
Արմեն Մարտիրոսյանի «Միջնադարի առավոտը»
բանաստեղծությունների շարքում)

ՆԻՍԵԼ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Միջնադար, անցյալ, ներկա, հանգրվան, առեղծված, միջնադարի շունչ, անցյալի դասեր:

Համաշխարհային գրականության փորձը ցույց է տալիս, որ գրողներն անցյալին անդրադառնում են ներկայում նրա շարունակականության բացահայտման նպատակով, որովհետև «ներկան նորի ծնունդն է՝ ծագող ժամանակով իրականացվող անցյալից եկող ինֆորմացիայի հիման վրա: Անցյալը գոյություն ունի լոկ այնքանով, որքանով նրա մեջ պահպանվել է ներկայի կառուցվածքային էներգիան»¹:

Հասարակական կյանքի անցումային շրջաններում, ինչպես ցույց է տալիս գրականության պատմության փորձը, գեղարվեստական միտքն ավելի հայտուն կերպով ծավալվում է «այն ուղղությամբ, որտեղ ճնշումն ավելի ուժեղ է եղել», ու սկսվում է գրողների «ճակատային գրոհը» (Գ. Մահարի) հենց այդ ուղղությամբ:

Որոնումների նոր հանգրվանում Ա. Մարտիրոսյանը հայացքն ուղղում է դեպի միջնադար՝ ժողովրդի հարատևման առեղծվածը բացահայտելով ինչպես հերոսամարտերով, այնպես էլ հոգևոր մաքառումներով: 2002թ. տված հարցազրույցում գրող-գրականագետ Հ. Սարիբեկյանի հարցին, թե «Ձեր բանաստեղծություններում զգացվում է միջնադարի շունչը, ինչն՝ վ է այն հոգեհարազատ Ձեզ», Ա. Մարտիրոսյանը պատասխանում է. «Դա իմ բանաստեղծության լարերից մեկն է: Միջնադարյան հոգևոր գանձերը ես ընկալում եմ իբրև մեր օրերում շարունակվող և ապագայում շարունակելի ընթացք, և այդ լարի ներկայությունն իմ ստեղ-

¹ Голубев В. С., Феномен времени и социоестественная история, История и современность, М., 2011, стр. 65:

² Թամրազյան Հր., Գրական դիմանկարներ, Եր., 1995, էջ 16:

ծագործություններում ձևական ոճավորում չէ, այլ ապրելու, մտածելու, ժառանգաբար որդեգրած շրջանառություն»:

Անցյալը բանաստեղծը ներկայացնում է Միջնադարյան բանարվեստի գույներով ու նրբերանգներով: Միջնադարը նրա համար դառնում է ողեշնչման անսպառ աղբյուր, թարմ լիցքեր է հաղորդում նրա բանաստեղծություններին, ինչն ակնառու կերպով դրսնորվեց «Միջնադարի առավոտը» շարքում, որտեղ պատմության մայրուղին անցնում է ժամանակի տարրեր չափումների գուգահեռներով և ամբողջացնում է «այս մի հասիկ երկրի», որ «խաղաղությունը իսկական նշխար է», ընդհանրական կերպարը:

«Այս մի հասիկ երկրի» ամուր հենայունը, որ չի ձկվել ու չի խարիսվել փոթորիկներից ու ալեկոծումներից, լեզուն է, որի «պահապան վերմակի տակ» թագավոր, թե շինական, բոլոր զինվոր են, ու զինվոր են լինելու նաև նրանց զավակները.

-Եթե ես արու զավակ ունենամ,-ասում է շինականը,-

նա անպայման զինվոր կդառնա,

-Եթե ես արու զավակ ունենամ,-ասում է թագավորը,-

նա անպայման զինվոր կդառնա¹:

Այդ վերմակի տակ բոլորն ապրում են ապահով ու վստահ, որովհետև զիտեն, որ «տանիքից բարձր, աստղանկար հեռվում//քնակվում է մեկը, որ մշտապէս արթուն է // և ամուր զոցում է դարպասը քաղաքի// և խարիսուլ խրճիթի դրներն է փակում//հազար ու մի գողի ու հարամու առջևն/»:

Միջնադարից ժամանակը հոսում է դեպի մեր օրերը: Բանաստեղծը շարքի խորհրդանշական բամբիոին «տեղափոխում է» մեր օրերը, նա դառն ու ճշմարիտ երգեր է երգում. Այդ ինչպէ՞ս եղավ, որ երբեմնի շեն քաղաքների ու զուղերի բնակիչները բռնում են «զաղթի, ինքնալքումի ու պանդիտության» ճանապարհը, այդ ինչպէ՞ս եղավ, որ քաղաքի բնակիչները «քաղաքում որբեր են: Անհայրենիք և կորցրած հայրենիքով բարձել են սայլը զաղթի ու հիշողության»: Բամբիոահարը դարձել է ողբասաց. Ու մ մեղքով փակվեցին «Ավետյաց երկրի բաց թանգարանի դրները», ինչու՞է այսպիսի մի փոքրիկ բեկորի վերածվել մեր երկիրը, ու թ մնացին մեր Վիշապաքաղը, «Թղու Դավիթը», ինչու անհետացան «չարք շղթայող դարբինները», և ինչու՞է «ազատության աղոտ ուրվագիծը մնում հավերժ շղթայված»:

«Փոքրիկ բեկորի» վերածված երկրին սպառնում է փշուր-փշուր հողմերի բերանն ընկնելու վտանգը: «Երկիրն ընկույզ էր,-ասում է բամբիոահարը», բայց «դարձավ զարեհատիկ».

¹ Մարտիրոսյան Ա., Սիրո շղթա, Եր., 2003, էջ 111:

Այսուհետ շարադրանքում կնշվի միայն էզը:

-Պահպանեք,-ասում է,-
պահպանենք զոնե այս գարեհատիկը,
քանի որ վերջին,
այս է վերջին հանգրվանը
անվերջ շարունակվել մեր նահանջի (116):

Բամբիռահարի հիշողություններում զուգահեռվում են անցյալն ու ներկան. ահա Անին, որտեղ մրջուններն ուսերին կրում են «ավերակների ողբերգությունը», ահա մեր գրիչների սառը խցերը, որտեղ հոգու լոյս կա և «զգրված մազաղաթի չզրված էջեր», ահա մի ծեր գրիչ՝ «մոմի նման հուղարկավոր, //որ բորբոքի կրակը հին//շեկ բառերով զմոսի օջախը թաց սև անցյալի մոխիրներում վաղուց հանգած»:

Բանաստեղծը անցյալն ու ներկան փնտրում է «մեռած քաղաքի ավերակներում»: Նման են այդ անցյալն ու այս ներկան, անցյալում «ավերակների ողբերգությունն է», ներկան թիավարում է ողբերգության ու անհուսության սահմանագծին: Հիմա էլ, ինչպես անցյալում, քաղաքի վրա ձախրում են աղավնիները.

Փնտրիր քո անցյալը և քո դեմքը ներկա
մեռած քաղաքի ավերակներում,
ուր մրջունները ուսերին կրում են
ավերակների ողբերգությունը:
այնտեղ ձախրում են աղավնիները,
և նրանց թեսերի տակ արտասկում է

Մեռած քաղաքի պատկերը նախկին(26):

«Գիտե՞ք թե ինչից կործանվեց Անին,-հարցնում է բանասաեղծը-«Երկրաշարժից, թուրք-սելջուկների, նաև ուրիշ նվաճողների հաճախակի ասպատակություններից, հայերի համատարած զաղթից,-կասեք: Բայց չմոռանաք, հիշենք, որ Անին հոգեբանորեն արդեն կործանված էր՝ հավատի կորստի ու ծավալվող անբարոյականության պատճառով: Մտաբերեք թեկուզ միջնադարի նշանավոր բանաստեղծ ու գիտնական Հովհաննես Պլուտ Երզնկացու՝ անեցիներին զգաստություն մղելու կոչը, որը, ավանդ, արձագանք չգտավ քաղաքի բազմազգ բնակիչների շրջանում, և եպիսկոպոսը ստիպված եղավ անհծելու իր հոտի՝ հավատից զրկված այդ շողշողուն ու ազնվական զանգվածին»¹:

Ճիշտ է, նման են անցյալն ու ներկան, բայց բանաստեղծը լավատեսությամբ է լցված և Երևանը չի տեսնում կործանման եզրին, որովհետև, չնայած ամեն ինչի, «մեր քաղաքն իրենց ուսերին ամուր պահող երևելի-

¹ Մարտիրոսյան Ա. Ներկայում հանգրվանող անցյալ, Եր., 2010, էջ169:

ներն ու արդարները բազում են, տասը չեն, հարյուր չեն, բյուր են, բայց էլի մի մտահոգվելու առիթ լուրջ է ու ծանրացող»¹:

Երգում է ծեր բամբոահարը, և աչքերի առջև «քափվող ոսկու շեղջի վրայով» քայլում են երկրի նորօրյա տերերը՝ «ինչպես նորահարսին եկեղեցի տանող հարսունքավոր»:

Մեր նորօրյա տերերը համակվել են «արքա դառնալու» մարմաջով և «ոսկու ու փառքի» պատերազմ են մղում միամիտ ու աղքատ հոգիների դեմ, եկեղեցիներ են կառուցում, բարձրյալի թողությանն արժանանալու, մեղքերից մաքրվելու համար:

Բոլոր պատերազմներից ամենասարսափելին է այդ պատերազմը: Մենք պատերազմներ շատ ենք տեսել, շեն, բարզավաճ քաղաքներ են ավերվել, բայց հետո վերականգնվել են, իմացյալ մահով հերոսներ են նահատակվել, բայց հետո նոր քաջորդիներ են ծնվել ու փոխարիննել նրանց, մազաղաթյա մատյաններ ու ձեռագրեր են իրի մատնվել, բայց հետո նորերն են գրվել ու ծաղկվել, նախշազարդվել որդան կարմիրով:

Իսկ հիմա չգիտես ու՞մ անեծքով տարաբանվեց մեր տեսականին, ու համաձարակի վերածվեց ոգու սովը: Միայն բանաստեղծն է անցյալի Խոր Վիրապում փակված՝ թերթում «ձեռքին մաշված ափի գիրքը ու սպասում չարը խափանող դարբինների վերադարձին».

Զարկեցեք, դարբիններ, կռանք սալին,
որ չար արքայի շղթայք ամրանան,
ով պոկեց արդյոք պտուղն արգելված,
եթե անզույն էր շարունակությունը,
և, ո՞վ գիտի, գուցե նաև վախճանը:
Ո՞վ պոկեց արդյոք պտուղն արգելված,

որ չարը խափանող դարբինները վերացան միանգամից:

Եվ Ավետյաց երկրի բաց թանգարանի դրները փակվեցին,

Ավետարանի դեղնած թերթիկներով (160):

Յավով է երգում բամբոահարը. «ազգովի կործանվում ենք, դարձել ենք թափառական գաղթի ձանապարհներին, մեր Ավետյաց երկիրը թողած՝ «քահատ ենք որոնում օտարի դրներին», դառնում իյու կամակատար, անում ինչ որ իրամայում են, ինչ որ երբեք չէինք անի մեր երկրում՝ մեր արժանապատվության բարձունքներից չիշնելով: Մեր սայլերը, բարձած այն ամենով՝ «ինչ արարել են այլերը մեր միայնակ ու հանձարեղ, այրերը մեր թագավոր ու զորավար, այրերը դպրատան ու ձգնավոր», ճռում են օտար երկրների «փոշեկոլոլ ճամփաներին», գնում են դեպի անհայտություն:

¹ Նույն տերում, էջ 170:

Ճակատագի՞ր է սա, Աստծո անե՞ծք: Շատ բան չի փոխվել, անցյալը հանգրվանել է ներկայում, «մեղքը լողում է քաղաքի վրայով համատարած ու վարակիչ// և շուկաներում վաճառվում է իբրև հաց հանապազօրյա»:

Ցավ ու տառապանք կա բանաստեղծի տողերում, ցավ առ այն, որ «մարդկանց ոտնահետքերի հունով լողում է/համատարած գետը մեղսագործության».

Ո՞վ հասցրեց մեզ, տեր,
Այս Սողոմ-Գոմերին հավերժ ներկա,
Քաղաքը տնքում է համատարած մեղքի
և աճող աղոթատների առատությունից(108)

Այս ամենից դուրս գալու համար մեզ մի նոր Անահայտ աստվածուհի է պետք, մի նոր եղեգնուտ, «որտեղ ծնվեր նորից մանուկը Վիշապաքաղ»՝ որպես «շիկակարմիր արյան շիկակարմիր բոցում, կորուստների մթնում որպես հերկվոր ու նավ»:

Մեզ մի նոր «Թղոլ Դավիթ» է պետք, մի նոր Թուր Կեծակի, որ այս «համատարած մոռացության ավերակից/կրակե լեզվակներ ելնեն նորից, մի նոր Խանդութ-Խաթուն, որ սիրով լցվի աշխարհը նորից, որ ոչ մեկը ցուրտ ավերակներում չխարիսափի, չընկնի մթնում».

Ա՛յս, որտե՞ղ ես, ու՞ր ես Թղոլ Դավիթ,
Որ գաս քո ձկույթով դիպես ավերակին իմ հոգնության,
և թիո-թեթև բոցեր ելնեն ավերակից
և կրակե լեզվակ գանգրազիսակ,
ա՛յս, որտե՞ղ ես, ու՞ր ես, իմ Խանդութ-Խաթուն(114-115):

Պատմության շարունակականության խնդիրների մարտիրոսյանական ընկալումներն ավելի են խորանում «Շարակնոց» շարքում:

Нинель Саргсян, В настоящее время Гарно в прошлом - Среди стихотворений «Утро Средневековья» Армен Мартиросян объединяет разные измерения времени в единую цепочку. Он обращает свой взор к средневековью, представляя уроки прошлого как мощный маяк, очерчивающий путь в будущее.

Ninel Sargsyan, Currently, the Garneau in the past - Among the poems "Morning of the Middle Ages" Armen Martirosyan combines different measurements of time in a common chain. He turns his gaze to the Middle Ages, presenting the lessons of the past as a powerful beacon outlining the path to the future.

**ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԲԱՂԱԴԻՉՈՎ ԻՍԿԱԿԱՆ
ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ**

ԱՆՍԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանակի բառեր - իսկական բարդություն, սերող հիմք, բաղադրող հիմք, բայական հիմնաբաղադրիչ, շարահյուսական կապակցություն, շարահյուսական հարաբերություն, անվանական բաղադրիչ, պարագայական հարաբերություն:

Լեզվաբանական արդի մոտեցմամբ՝ իսկական բարդությունները բնորոշվում են բաղադրական երկու հիմքի պարտադիր առկայությամբ¹: Սրանք միմյանց հետ զտնվում են որոշակի քերականական հարաբերության մեջ, որով և բաղադրվում է բարդության ներքին ձևը: Այդ քերականական կապը չնայած ձևաբանորեն չի դրսևորվում, այսուհանդերձ բառակազմական հավելյալ քայլով տվյալ բարդությունը կարող ենք վերածել բառակապակցության:

Բարդության բաղադրիչների միջև կարելի է զտնել նախադասության անդամների միջև եղած գրեթե բոլոր շարահյուսական հարաբերությունները²: Մասնավորաբար բայական հիմնաբաղադրիչով իսկական բարդությունները շարահյուսական կապակցությունների վերածելիս արտահայտում են խնդրային, պարագայական և ստորոգումային հարաբերություններ:

Քննենք անուն խոսքի մաս+բայակիմք կաղապարով իսկական բարդությունները՝ ըստ բաղադրիչների պարագայական հարաբերության բնույթի: Ուսումնափորական հենքում է 5-րդ դարից մեզ ավանդված մատենագրության բառապաշարի վրա՝ բաղված Նոր հայկազյան բառարանից:

Տեղի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը ցույց է տալիս, թե որտեղ է կատարվում (աղբապատճիռ պտուղ եւ խնդրօղ իրս ինչ ի մեջ աղտեղութեան, բանտարգել արգելեալն ի բանտի), ուր է ուղղված (բանտամուտ մտեալն ի բանտ, իսւարաստյա սուլքեալ եւ ընկդմեալ ի խաւար), որտեղից է սկսվում (աղենաբուղի/աղենաբուխ բոխեալ յաղինայ, երկնանձրեւ յերկնից անձրեւեալ), որտեղով է ընթանում (զետնազնաց որ գնայ ընդ գետին, զահավէժ վի-

¹ Հարցի մանրամասն ըննությունը տե՛ս Է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984թ., էջեր 266-272:

² Տե՛ս և Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., 1987թ., էջ 150:

ժեալ ընդ զահս) բայահիմքով արտահայտված գործողությունը՝ պատասխանելով ու թ, ո՞րտեղ հարցերի:

Պետք է նկատել, որ բացարձակ գերակշռությամբ անվանական բաղադրիչն արտահայտված է գոյականով. մակրայով և բայահիմքով բաղադրված բարդությունները հիմնականում ձևի և ժամանակի պարագայական հարաբերություններ են արտահայտում: Բերենք օրինակներ իսկական բարդությունների, որոնցում լրացնող բաղադրիչն արտահայտված է տեղի մակրայով. *այդրէնածին*, *անդրադարձ*, *ներսագոյ*, *վերահայեաց*, *վայրաքարշ* և այլն: Բայահիմքին լրացնող անվանական բաղադրիչը, արտահայտված լինելով հանդերձ գոյականի ուղղական հոլովածով, տեղի պարագայական հարաբերությունն արտահայտում է՝ գործածվելով տարբեր հոլովածների նշանակությամբ: Այսպես տրական հոլովածնի նշանակությամբ. *երեսազիր* (զրեալ յերեսս նամակի), *զիշարլ* (էարկ զզլսով), *հաշահան* (ի խաչ հանօղ զՔրիստոս), հայցական հոլովածնի նշանակությամբ. *ծովամտոյց* (մտեալ ի խորս ծովու), *ծակամուտ* (որ մտանէ ի ծակս), *ծառազնաց* (որ գնայ ելանէ ի ծառ), բացառական հոլովածնի նշանակությամբ. *հազազասփիլո* (ընդ հազազն ի դուրս սփոնեալ), *յորդանանաբուղին* (բրինեալ ի Յորդանան գետոյ), *երկնաբեր* (յերկնից ի վայր բերեալ), գործիական հոլովածնի նշանակությամբ. *գետնասող* (որ սողի ընդ գետին), *եթերընթաց* (որ ընթանայ ընդ եթերս), *ծովաչուռ* (որ չուռ ընդ ծով), ներգոյության իմաստով. *դժոխակէզ* (կիզանօղ կամ կիզեալ ի դժոխս), *լեառնաբռնակ* (բնակեալն ի լերինս), *աղայքաթաւ* (թաթաւեալ յաղտս), *ամրաբնակ* (բնակեալ յամուրս):

Ուրիշ խոսքով ասած՝ ինչ վերաբերում է անվանական բաղադրիչին, գործ ունենք բուն (տրական հոլովածնի և ներգոյության իմաստ արտահայտող), ուղևորման ու ժամանման (հայցական հոլովածնի իմաստ արտահայտող), ելման (բացառական հոլովածնի իմաստ արտահայտող) և անցման (գործիական հոլովածնի իմաստ արտահայտող) տեղի պարագաների հետ: Նկատենք, որ նվազող հաճախականությամբ հանդիպում են բուն և ուղևորման ու ժամանման տեղի պարագայական հարաբերությամբ բարդություններ:

Երբեմն տեղի հարաբերությունն արտահայտվում է նախորավոր և նախադրություններով կառույցներով, որոնք արդի հայերենի փոխադրելիս ստացվում են կապական կառույցներ. քերականական իմաստը միայն հոլովածով արտահայտելը նման գործածություններում անհնար է: Այսպես. *դրացսպաս* (որ իբրեւ ապաշխարօն սպասէ առ դուրս կամ արտաքրյաց), *շուշանաբոյժ* (որ բուծանէ զհուտ իւր ի հովիտս շուշանաց), *ձինաթաղ* (թաղեալ ընդ ձեամբ) և այլն:

Ժամանակի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը ցույց է տալիս բայահիմքով արտահայտված գործողության կատարման ժամանակը, ինչպես՝ *ամարատուն* (սնեալ յամարայնի), *առաւօտածին* (որ ընդ առաւօտս ծնանի), *զարնանաբոյս* (ի զարնան բուսեալ), *զիշերընթաց* (որ ընթանայ ի զիշերի), *ձմեռնատանջ* (որ ի ձմեռան տանջէ), *սոնսիատոյց* (հատուցեալ ի ստենէ), *երեկածին* (իբրու երեկ ծնեալ): Հաճախական առաջնաբաղադրիչներ են՝ *զարուն* (զարնանաբուլիս, զարնանաշարժ), *զիշեր* (զիշերագնաց, զիշերայած), *ձմեռն* (ձմեռնաբոյս, ձմեռնատուն):

Այս կաղապարով կազմված բարդությունները ժամանակի պարագայական իմաստն արտահայտում են՝ գործածվելով *տրական* (ձմեռնատանջ), *հայցական* (առաւօտածագ), *զործիական* (զիշերաշան) հոլովածերի նշանակություններով:

Սակավ դեպքերում անվանական բաղադրիչը շարահյուսական իմաստն արտահայտում է քերականական համապատասխան ձևավորմամբ, ինչպես՝ *զարնանաբեր*:

Ածական+բայահիմք կաղապարում ժամանակի պարագայի նշանակությամբ բառակազմական ակտիվ գործառույթ ունի «նոր» ածականը. *նորահաս* (նոր հասեալ), *նորածին* (նոր ծնեալ), *նորամուտ* (նոր մտեալն ի վիճակ ինչ), *նորիմաց* (նոր իմացեալ), *նորափոր* (նոր փորեալ), *նորուս* (նոր ուսեալ):

Չափի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը չափի, քանակի, աստիճանի, տևողության տեսանկյունից բնութագրում է բայահիմքով արտահայտված գործողությունը և պատասխանում ինչքա՞ն, ո՞րքան, քա՞նի անգամ հարցերին, ինչպես՝ *աշխարհադէզ* (դիզեալ ըստ չափոյ մեծութեան աշխարհի), *ծայրաթաց* (իսպառ թացեալ), *պարանոցաթաղ* (թաղեալ մինչև ցպարանոց), *կարեսէր* (կարի սիրող աւելորդաց), *յաճախարան* (որ յաճախ բանս ձառէ), *սպառագէն* (զինեալ ի սպառ), *կիսակտուր* (կտրեալ կիսով չափ), *բազմադէզ* (կարի շատ դիզեալ), *բազմածուփ* (ծփեալ յոյժ), *շատաշուրջ* (որ շատ շրջի), *սակաւերեւեաց* (որ սակաւ ուրեք երեւի), *երկայնակեաց/երկարակեաց* (որ յերկար կեայ), *նուազազիւտ* (սակաւազիւտ) և այլն: Համեմատաբար հաճախական առաջնաբաղադրիչներ են՝ «յաճախ»՝ *յաճախապատուս*, *յաճախագութ», «կէս»՝ *կիսարաց*, *կիսակատար*, «սակաւ»՝ *սակաւակեաց*, *սակաւակեր* և այլն:*

Զեի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը ցույց է տալիս, թե ինչպես, ինչ եղանակով է կատարվում բայահիմքով արտահայտված գործողությունը. *աղերսահայց* (աղերսիւ հայցողական), *առակասաց* (առակաւ ասացեալ), *առասպելա-*

պատիր (որ պատրէ առասպեկտօք), աստուածածաղիկ (Աստուծով ծաղկեալ), արհինքնծայ (արեամբ հանդերձ ընծայեալ), արուեստազիր (արուեստի գրող), արտասուագոչ (արտասուօք գոչելով), երկնակերտ (կերտեալ նման երկնից), խաշատարած (տարածեալ ի ձեւ խաչի), ծիսաշունչ (ծխոյ նման շնչօն), հրապարականէծ (հրապարակալ յամենեցունց անիծեալ), դամբարանշոյլ (որ նշողէ իբր զդամբար), որովայնազնաց (որ գնայ ի վերայ լանջաց եւ որովայնի), վարդափթիթ (փթթեալ որպէս զվարդ):

Ձևի մակրայներից պարագայական հարաբերությամբ բարդություններ ձևավորելու տեսակետից նկատելիորեն կենաունակ են «դիւր», ինչպես՝ դիւրքնկազ (դիւրաւ ընդունօղ), դիւրափուց (որ դիւրաւ փչէ), դիւրատար (դիւրաւ տարեալ), դիւրահաս (որ դիւրաւ հասանէ), դիւրամեղ (որ դիւրաւ մեղանչէ), դիւրանց (որ դիւրաւ անցանէ), «արագ», ինչպես՝ արագախու (որ արագ արագ խօսի), արագահաս (որ արագ հասանէ), արագալուր (որ արագ լսէ), արագասիսալ (որ արագ արագ սիսալէ), արագընթաց (որ արագ ընթանայ), ավելի քիչ՝ «փոյթ» մակրայր՝ փոյթամոռաց (որ մոռանայ փութով), փոյթաձեմ (որ փոյթ ձեմի), փոյթաշարժ (որ փութով շարժի)....

Բարդությունների բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելությունը որոշելիս առաջնորդվելով մասնավորապես սկզբնահիմքերի շարականուսական զուգորդելիությամբ և իմբը ընդունելով այն հանգամանքը, որ բայի հետ զուգորդելի է մակրայր, բայց ոչ ածականը, մակրայական կիրառությամբ ածականը հավասարեցվել է ածականին¹, ինչը նշանակում է, որ ձևի պարագայի նշանակությամբ առատորեն հանդես եկող որակական ածականները ևս քննվել են որպես մակրայներ: Առհասարակ, ածական+բայահիմք մասնակաղապարում ածական լրացումը, որպես կանոն, երկարժեք կիրառություն է ունենում՝ ածական-մակրայր և ածական-գոյական կաղապարներով: Առաջին դեպքում բայիմաստից կախված մակրայաբար գործածված ածական լրացումը դրսնորում է պարագայական հարաբերություններ, երկրորդ դեպքում՝ խնդրային²: Բայական հիմնաբաղդրիչով իսկական բարդությունների շարականուսական հարաբերությունների քննության արդյունքում հանգեցինք եզրակացության, որ ածականը՝ իբրև բայահիմքին լրացնող բաղադրական իմբը, հանդես է գալիս առավելապես ձևի պարագայի շարականուսական հարաբերությամբ: Բերենք համապատասխան օրինակներ: Առատուեղ (հեղեալ առատապէս), բազմադէզ (կարի շատ դիվեալ), դառնաշունչ (որ դառն շնչէ), դժուարադարձ (որ դժուարաւ դառնայ), լուսկաց (որ լուռ կայ), խստավար (որ

¹Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջեր 138-141:

²Տե՛ս Ա. Մարտիրոսյան, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառակազմական կաղապարները, Ե., 2007թ., էջ 115:

խստութեամբ վարի), *ծանրաշարժ* (որ ծանր շարժի), *ձարտարագէտ* (որ ձարտար զիտէ), *մանրամաղ* (մանր մաղեալ), *յորդասահ* (յորդութեամբ սահեալ), *ուղղաշունչ* (որ ուղիղ շնչէ), *քաջեռաց* (քաջ եռացեալ կամ եռացուցեալ) և այլն:

Զնի պարագայի նշանակությամբ բարակազմական ակտիվ գործառույթ ունի նաև «ինքն» դերանունը. *ինքնարդյոս* (ինքնին բուսեալ), *ինքնարդյին* (ինքնին բդիսեալ), *ինքնածին* (ինքնին ծնեալ), *ինքնածագ* (ինքնին ծագեալ), *ինքնեղ* (ինքնին եղեալ) և այլն:

Թվական+բայահիմք, բայ+բայահիմք կաղապարով կազմված բարդությունները ևս կարող են արտահայտել ձնի պարագայի շարահյուսական հարաբերություն, ինչպես՝ *բառարաշին* (ի չորս բաժանեալ), *հնգաշարժ* (հինգ օրինակաւ շարժող), *միաշար* (ի մի կարգ շարեալ), *թակարդապատիր* (թակարդելով պատրող), *պարուրափակ* (պարուրելով փակող) և այլն:

Նպատակի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը ցույց է տալիս բայահիմքով արտահայտված գործողության նպատակը: Այսպիսի բարդությունները նկատելիորեն սակավադեալ են: Բերենք մի քանի օրինակ. *հացկատակ*՝ կատակօղ ի հացկերոյթս. ծաղրածու, որ այլոյ հացի կերակրի, *հաւատադիր*՝ որ դնէ վկայութիւն վասն հաւատոյ իւրոյ և այլն: Պատճառի պարագայական հարաբերություն: Նման բարդություններում անվանական բաղադրիչը նշում է այն հանգամանքը, որը պատճառ է դառնում բայահիմքով արտահայտված գործողության կատարման համար. *անձրեւաթաց* (թացեալ յանձրեւոյ), *բբալլուկ* (լլկեալ յերեսաց բքոյ), *երաշտահար* (հարեալ յերաշտէ), *ժանգահար* (հարեալ ապականեալ ի ժանգոյ), *ձինախեղդ* (խեղդեալ յերեսաց ձեան), *սովալլուկ* (լլկեալ ի սովէ), *ցրտասառոյց* (սառուցեալ ի ցրտոյ), *տօթախարշ* (խարշեալ ի տօթոյ), *ջերմակալ* (կալեալն ի ջերմանէ): Այս կաղապարով բարդություններն առավել հաճախ արտահայտում են մարդու հոգեկան գործունեությանը վերաբերող հատկանիշներ, ինչպես՝ *մեղսատագնապ* (տագնապեալ յերեսաց մեղաց իւրոց), *նախանձարեկ* (նախանձու բեկեալ մաշեալ), *վշտարեկ* (վշտօր բեկանօդ), վշտահար (հարեալ ի վշտաց) և այլն: Հարկ է նշել, որ պարագայական հարաբերությամբ մասնակաղապարները առավելաբար ածականի խոսքիմասապին արժեք ունեն:

Որպես արդյունք ստացվող գոյականները, ինչպես՝ *զիշերամարտ* (մարտնչելն զիշերայն), խիստ սակավադեալ են:

Анна Варданян, Синтаксические связи составляющих сложных слов образованных при помощи глагольных основ в качестве обстоятельства - Согласно современному лингвистическому подходу, истинные словосло-

жения характеризуются обязательным наличием двух производящих основ. Эти основы находятся в определенном синтаксическом отношении друг с другом. Между составляющими сложного слова можно найти почти все синтаксические отношения, существующие между членами предложения. В частности, при преобразовании истинных словосложений с глагольными производящими основами в синтаксические сочетания, они выражают отношения предикативов, дополнений и обстоятельств.

Рассмотрены синтаксические связи составляющих сложных слов образованных при помощи глагольных основ в качестве обстоятельства.

Anna Vardanyan, The adverbial relations of the constituent stems of real complexities in grabar (classical armenian) - According to the modern approach of linguists, real complexities are marked by the obligatory existence of two constituent stems. These stems are in a certain syntactical relation with each other. We can find between the constituents of the complexities almost all syntactical relations typical of the members of a sentence. Particularly, in turning the real complexities with verbal stems into syntactical combinations they express objective, adverbial and predicative relations. In this article we have reverted to adverbial relations of the component stems in similar compounds.

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ «ԱՐԵՎԱՊԱՇՏ» ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

ԳԱԳԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Բանակի բառեր - Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, «արևապաշտներ», ցուցահանդես, Ս. Սարյան, Ե. Քոչար, լուսավոր ապագա, խորհրդային մայրամուտ:

Սովի, աղքատության, մահաբեր իիվանդությունների ու նենգ թշնամիների ճիրաններում զտնվող Հայաստանի առաջին Հանրապետությունն իր կարձ ժամանակահատվածի գոյության ընթացքում (1918–1920 թթ.) զարկ էր տվել նաև հայ մշակույթի զարգացմանն ու տարածմանը: 1919 թվականի մայիսի 25-ին Երևանում բացվել էր Հայ արվեստագետների միության անդրանիկ պատկերահանդեսը ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հովանու ներքո: Միայն կառավարության հոգապահուստից շուրջ 100 000 ռուբլի էր տրամադրվել մի շարք գեղանկարներ գնելու և պետական թանգարանին տրամադրելու համար¹:

Այս ցուցահանդեսում առանձնահատուկ էին հատկապես «արևապաշտ» նկարիչների աշխատանքները, որոնց վառ երանգավորված կտավներում ուրույն հույս էր հաղորդված նորանկախ պետության պայծառ ապագայի տեսլականի հանդեպ: Ժամանակի այդպիսի «արևապաշտ» հայ նկարիչներից առանձնացնենք լավագույններին:

Ճիրավի առաջինը «արևապաշտների» շարքին չդասել Մարտիրոս Սարյանին իրապես սխալ կլիներ: Թեև նա հայտնի էր առավել խորհրդային շրջանում կատարած աշխատանքներով, սակայն մի առանձին աշխարհ էր նրա մինչեղափոխական շրջանը, ժամանակ, երբ անգամ նա Հայաստանի նորանկախ հանրապետության համար պետական դրոշակի նախանկարներ էր կատարել: Այս ընթացքում առանձնապես հետաքրքիր էին նրա «Ձերեկը» և «Էտյուդ» աշխատանքները: Թեմայով մոտ այս կտավներն ինչ-որ նոր կողմ էին բացում նրա վաղուց ձևավորված մեծարվեստ ստեղծագործության մեջ. «Նկարչի այդ տարիների բնանկարները կամե-

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 375:

բային և լիրիկական բնույթ ունեն. դրանք մեծ չեն չափերով և ընդգրկմամբ. այզու մի անկյուն, ծաղկած խնձորենի և այլն»¹:

Մ. Սարյանն այն վարպետներից չէր, որ կանգ առներ մի բնագավառում: Եվ ահա նա իր ծաղիկներից ու պարսկական պատկերներից հետո տեսել էր իսաղատ մի փողոց, տնակ՝ բլրի ստորոտին, եզներ լծած սայլ, ոչ իրենց իսկությամբ, ինչպես այդ թեմաներին դիմում էր նա առաջ, այլ դրանց միաձույլ տեսքով: Արևը նրա գործերում դեղին թավշի պես սփովում էր աշխարհի վրա: Տաք, սրտամոտ առարկաներ, առօրյա կենսակերպի ներդաշնակություն: Այս ամենը հիանալի էր արտացոլված: Նրա արվեստում արևելյան գոյները սովորականի պես տպավորիչ էին ու երաժշտական:

Մ. Սարյանից հետո առանձնահատուկ էր շնորհատաղանդ նկարիչ Վահրամ Գայֆեճյանը, որի ազատ, ասես հանպատրաստից արված էտյուտները հասկանալու համար հարկավոր էր ամենից առաջ տեսնել իր գծանկարները: Փոքր չափերի մեջ հեղինակը մարմնավորում էր այնպիսի բարդ թեմաներ, ինչպիսիք էին՝ բազմությունը զբոսայգում, խմբած մարդիկ սրճարանում և այլն: Նկարիչը նյարդային թերի քառսով կարողանում էր ձևեր հաղորդել: Շացուցիչ էին արվեստի հենց այն գործերը, որոնց մեջ ձևն իր ողջ ամրությամբ ու արծեքավորությամբ հանդերձ, գրեթե անտեսանելի էր²:

Ռիթմի ահա այս ցանցը, որի ստեղծման գաղտնիքներին լավ էր տիրապետում Վ. Գայֆեճյանը, հիանալիորեն նշմարում էր ապագա անվանի նկարչի մասին: Փոքրիկ գծանկարներից մինչև խոշոր կտավները գրեթե տարածություն չկար, որովհետև հեղինակը լավ էր տիրապետում նկար կառուցելու գաղտնիքին: Եվ երբ գծանկարներից անցում էր կատարվում էտյուլներին՝ «Մայիսյան առավոտ», «Հարավային արև», «Էսքիզ», ապա իսկույն գնահատելի էին դառնում այդ գործերը, թեև առաջին հայացքից զարմանալիորեն պատկերներում լույսն առատ էր: Ինչպես գծանկարներում, այնպես էլ այստեղ՝ կարծես պատահական վրձնախազերը պահպանում էին աներևույթ ձևը, և բնօրինակի՝ սպիտակ շողերով տրոհված, խախտված կապակցությունը հառնում էր աչքի առաջ նկարչի կամքով և աշխարհը տարրալուծելով թերի, նա իր ցանկությամբ նորից ի մի էր բերում այն մի նոր երանգով:

Մյուս «արևապաշտը»՝ Հովհաննես Տեր-Թաղենոյանն աշխատում էր լրիվ այլ ուղղով: Նա չէր տրոհում օդն ու լույսը, այլ խտացնում, թանձրացնում էր այն: Վերջինիս չէր հետաքրքրում երկնքում հոլորիատող արևից մինչև կերպարներն ընկած ձանապարհը, որ հետաքրքրում էր Վ. Գայֆեճյանին: Նա տեսնում էր ճառագայթների լույսն առարկայի վրա և զարմանալիորեն որսում շողերի անկման հարթությունը: Նրա արևը Հայաս-

¹ Դրամբյան Ռ., Մարտիրոս Սարյան, Ե., 1960, էջ 44:

² «Կանյեն», գիտական հորդվածների ժողովածու, Ե., 2008, № 1, էջ 184-189:

տանի հարավային հատվածի ու անգամ հեռավոր Սամարդանդի արևն էր¹: Թերևս վարպետի այդ շրջանի լավագույն գործը «Գնչուիին» էր, ուր այդ ծանր լույսը ձնշել էր ամեն ինչ, հարթել-հավասարեցրել, բայց չէր կարող աշել խացնել միայն կարմրադեղին գույնը աղջնակի գլխաշորի վրա:

Եվրոպական առաջադեմ նկարիչների ստեղծագործություններից տողորված հրաշալի գործունեություն էր ծավալում մեծն վարպետ Երվանդ Քոչարը: Իր ողջ նորարարությամբ հանդերձ, այնուամենայնիվ նրա արվեստի հիմքում ընկած էր իրական աշխարհի հանդեպ առկա մանրակրկիտ վերաբերմունքը. արևն էր ճառագում նրա աշխատանքներում: 1919 թվականին ստեղծած նրա «Ի խորոց...» կտավը դուրս էր եկել ծրագրային ակադեմիական աշխատանքի շրջանակներից. «Սա մի յուրօրինակ ինքնակենսազրական մոտիվ է պատանի Քոչարի ստեղծագործության մեջ, որի կաշկանդված ուժը շուտով սրբնթաց հեղեղի պես պիտի դուրս հորդեր և ազդարարեր իր մասին»²: Այստեղ արդեն զգացնել էր տալիս հիրավի տաղանդավոր արվեստագետի ուրույն ոճն ու անեզր աշխարհայացքը:

Իսկական դասական «արևապաշտ» էր վարպետ Եղիշե Թաղևոսյանը: Նրա ներկայացրած աշխատանքներից լավագույններից էր «Հայերի կյանքից» կտավը, ուր հերիաթայինը դուրս էր պրծնում ողբերգությունից: Փախստականները մութ քարանձավից նայում էին դուրս՝ զմրուխտ բնությանը, որտեղից թերևս կործանման վտանգ էր սպառնում: Բնանկարներից հիշատակելի էին «Բոսֆորն առավոտյան», «Բեյրութ», «Սևանի վանքը» աշխատանքները: Շատ արժեքավոր էր նաև «Արարատը», ուր լավ էին մշակված լուսափոր մակերեսները: Այս ընթացքում հեղինակը ևս երկու աշխատանքներ էր արարել՝ «Հովհիվն ու հոտը» և «Հովվերգություն», ուր ավելի շեշտվել էր նկարչի շրջադարձը դեպի իրականությունը³:

Նորանկախ հանրապետության գաղափարախոսությամբ տողորված հաջորդ «արևապշտը» Գրիգոր (Գիգո) Շարբարյանն էր: Իրիկնային արևն օգնել էր նրան լուծելու հին թիֆլիսյան քաղաքային պատկերների արտացոլման բարդ խնդիրները: Ալ-դեղնավուն արևով էր ողողել նա ամբոխը, թափորը, բնապատկերը, տներն ու եկեղեցին, որը ուրույն միասնություն էր հաղորդել նկարին: Այն երկար էր պահում իր վրա դիտողի հայացքը: Լավ տեսանելի էր հեռվից ու հետաքրքիր մանրամասերով: Լուսավորված ֆիգուրների մեկնաբանությամբ ազգագրության առումով շատ արժեքավոր էր նրա «Փեթոյայինի տոնը» ոչ մեծ նկարը: Այստեղ արդեն

¹Տե՛ս Հովհաննես Տեր-Թաղևոսյան (1889-1974): Ստեղծագործությունների անհատական ցուցահանդես: Գեղանկար, գրաֆիկա, խեցեգրքություն (Գ. Ամիրիսանյանի, ՀԱՊ-ի և մասնավոր հավաքածուներից) / Կազմ. հեղ.՝ Գ. Ամիրիսանյան, Ա. Խոջայան, Ե., 2010:

²Ե. Կոչար, Ժամանակակից արվեստ, Ե., 1989.

³Դրամբյան Ռ., Եղիշե Թաղևոսյան, Ե., 1955, էջ 67:

զգացնել էր տալիս հեղինակի մտավորական կերպարն ու պատահական չէ, որ տարիներ անց, հենց Գ. Շարբարյանի նախաձեռնությամբ և մի քանի նվիրյալների օժանդակությամբ, Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատան քանդման ժամանակ հնարավոր էր դարձել իսպառ վերացումից փրկելու գերեզմանոցում հանգչող մի քանի տասնյակ հայ մտավորական ների աճյունները¹:

Հակասական էր նորանկախ հանրապետության մյուս «արևապաշտի»՝ Սարգիս Խաչատրյանի անցած ուղին: Չափից դրւու շատ խնդիրներ էր նա առաջադրում ինքն իրեն ու անխոնջ որոնում սեփական «ես»-ը: Նրա ուշադրությունը գրավում էին թե՝ բնանկարը, թե՝ կենցաղը, թե՝ ազգագրությունը, սակայն բոլոր որոնումներում երևում էին բնածին տաղանդն ու չափազանց ձկուն վարպետությունը: Զրանկարներում նա կյանքի ու բնության սիրավառ դիտող էր: «Սև ծովը փոթորկի պահին», «Փոքրիկ դատարկապորտները», «Առողջարանի ծառուղին», «Զանասեր օրիորդը» գործերում մշուշաքողը, գրսայգու բնանկարը, տիպարն՝ ամեն ինչ մտնում էր նրա տեսադաշտը: Նկարները բացահայտում էին նրա առաջադիր խնդիրները: Ահա զյուղական սրտառուց մի հովվերգություն՝ «Հորբն են փնտրում» պար ու սիրով շարադրված հմայիչ մի ընթացք: Իսկ «Զոհաբերություն հայոց վանքում» խոշոր աշխատանքում, ուր առաջադրանքների մի ամբողջ կծիկ կար, անհրաժեշտ էր ներքին մի դիմիար, որոշ ինքնասահմանափակում: Կարելի էր ուղղակի նշել, որ «բովանդակությունը» խանգարում էր Ս. Խաչատրյանի գուտ գունանկարչական զարգացմանը: Եթք նա պարզապես պատկերում էր «Սոճին իրիկնապահին» կտավի նման աշխատանքներ, նրա ստեղծագործական անհատականությունը շատ ավելի նկատելի էր, քան բարդ խնդիրներ կատարելիս: Գրոհն ու փոթորկը նրա մոտ չափազանց բուռն էր ընթանում: Ու ժամանակը ցույց էր տալու, որ նա այդ փոթորկից դուրս կգա իբրև կոփված արվեստագետ²:

Ութերորդ «արևապաշտը» Ստեփան Գարանը, հատկանշական էր իր երկու զարմանալիորեն վառ պատկերներով՝ «Պարսկաստանը» և «Օրդուրադը»: Երկու նկարն էլ ողողված էին տաք, գրեթե շոշափելի շողերով: Եվ ինչպես պարսկական ջրավազանում, այնպես էլ Օրդուրադի լեռներում հերիաթ կար, և այդ հերիաթը, որ շատ հետաքրքիր էր, իրատեսի լեզվով էր պատմվում: Իրատեսական հակումը Ս. Գարանին հնարավորություն էր տալիս պատերազմական պատկերներն անել այնպես, որ դրանք գեղարվեստական արժեք ունենային: Այս տարիներին Օրդուրադում ու ընդհանրապես ողջ Նախիջևանի տարածաշրջանում հայկական տարրը

¹Տե՛ս Պանթեոն Մեծաց : Հայ գրողների և հասարակական գրոծիչների Հավլաբարի Պանթեոնի պատմությունից /խմբ. Բ. Սեյրանյան, Օ. Օքրոյան, Թիֆլիսի, 1996:

²Տե՛ս Olan D., Indian Murals and Sarkis Katchadorian, N. Y., 1942.

դեռևս զգալի դեր էր իսպում ու պարբերաբար զինված բախումներ էին արձանագրվում տեղի թուրք–թաթարների ու հայերի միջև¹:

Լիրիկական արևային էներգիա կար Հակոբ Գյուրջյանի ներգործուն, հոյակապ աշխատանքներում, հատկապես՝ «Կինը» կիսանդրում: Ի տարբերություն հեղինակի ավելի վաղ շրջանում կերտած քանդակների՝ այս ընթացքում դիմագծերն արվում էին ավելի հստակ ու որոշակի, իսկ մեծ ընդհանրացումների ձգուումը դեռևս հազվագյուտ էր նշմարվում²:

«Արևապաշտական» նկրտումներ կային նաև Աերգեյ Մարի և Վանտ Խոչաբեկյանի տաքարյուն կտավներում: Փաստացի՝ վերոնշյալ նկարիչներով էլ բոլորվում էր այն արվեստագետների շրջանակը, ովքեր արևոր պատկերել էին իրեն այդպիսին, անվիճելիորեն իշխելու նրա գորությամբ լծված նորաթուխ հանրապետության ապագայի վառ ու արևոտ տեսլականով:

Հետազայում այդպիսի մի շարք այլ ցուցահանդեսներ ևս կազմակերպվել էին թե երկրի ներսում, թե դրա սահմաններից դուրս՝ և հատկապես Ռուսաստանում: Իրապես՝ այս շրջանի հայ նկարիչների ստեղծագործության գաղափարական բովանդակակությանը նպատակավացություն տալու առումով ուղենշային ներգործություն էր ունեցել նաև գրականության, թատրոնի ու երաժշտության վերելքը³:

Ցավոք, վառ ապագայի հանդեպ հավատով տոգորված արվեստագետները մի փոքր հատվածն էին կազմում միայն հայ մտավորականության մեծ աստղաբույլի տիեզերքում: Գուցե և անկախ պետականություն չունենալու դարավոր հիշողությունն ու ազատատենչական մտածմունքի անհնարինությունն էր պատճառը, որ հայ արվեստագետների, և ոչ միայն, մեծամասնությունն ակամայից հույսը դրել էր ոչ թե իր ազգայինի, այլ ռուսական մշակույթի վերադարձի վրա, ինչը և չէր ուշացել ու իր մոայլ և սահմանափակ ճիրաններում խեղդել էր անկախական ու ազատասեր «արևապաշտներին»:

Այս խնդրի շրջանակներում նաև կարծես թե ներկայումս խզված է կապը Հայաստանի առաջին և երրորդ հանրապետությունների մշակութային փոխներգործության համատեքստում: Ու մեկ դար առաջ ճառագած այն արևը, որ կար այն ժամանակաշրջանի հայ նկարիչների ստեղծագործություններում՝ այժմ մթագնված է խորհրդային հիշողության գորշ երանգով:

Ու ժամանակակից հայ նկարիչների ստեղծագործությունները մի խառնուրդ դարձան անցյալի ու ներկայի միջև: Զգտելով ելլուպային՝ այնուամենայնիվ հիմնականում դեռևս արևելքն է արտացոլված մեր հեղինակների կտավներում: Զուգահեռ այս ամենին՝ ակնառու է նաև, որ

¹ Սարդարյան Կ., Պատմություն և իրականություն, Ե., 1991, էջ 25–52:

² Գյուրջյան Հ., Ալրում, Ե., 1960, էջ 10:

³ Սարսիկյան Ե., Հայկական կերպարվեստի պատմություն, գիրք Դ, Ե., 1987, էջ 5:

խորհրդային մտածողության և հնամոլության որոշ շորջովներ են ցցված մեր վարպետների աշխատանքներում, որոնք անպատճ են 21-րդ դարի անկախական սերնդի համար: Հայ նկարիչներին «սպանող» ահա այս հնացումն առանձնապես վնասակար է երիտասարդ ստեղծագործողների շրջանում (թեև շատերը հիմա ել ազատ են այդ արատից), որոնց մի մեծ զանգվածի դեռ ձնշում է խորհրդային սոցիեալիզմի ուրվականը:

Նոր որոնումների լրջության և հավասարակշռության պատկառելի գաղափարը, որով օժտված են մեր վարպետները, իր արոյունավետ զարգացման համար պահանջում է ոչ միայն հանդուրժողական, այլև ուշադիր վերաբերմունք ապագայի նկատմամբ հետևյալ տեսլականով. «Միայն առաջ նայելով կարելի է պահպանել անցյալը»:

Гагик Аветисян, “Солнцепоклонные” художники первой республики Армения - Более сто лет назад в различных художественных галереях Кавказа и в Эриванском государственном музее в произведениях армянских художников в первую очередь царило впечатление яркого света, которое символизировало светлое будущее новой независимой армянской республики. В картинах "солнцепоклонников" доминировало солнце во всем его тепле. Мартирос Сарьян, Ваграм Гайфеджян, Оганес Тер-Тадевосян, Ерванд Кочар, Егише Тадевосян, Гигор Шарбабчян, Саргис Хачатрян и еще некоторые талантливые мастера были одними из пионеров художников "солнцепоклонников".

К сожалению, в годы советской оккупации таких выставок стало меньше, а самым тревожным было то, что со времени восстановления независимости Армении в 1990-х годах стало ясно, что настоящие "солнцепоклонники" ушли в закат.

Gagik Avetisyan, Artists “Sun-Worshippers” of the first republic of Armenia - Almost a century ago, in the various major art galleries of the Caucasus and at Yerevan State Museum, various works of art by Armenian artists were first and foremost an impression of sun and light among an art-loving society that symbolized the bright future of the newly independent Republic of Armenia. Among the various exhibitions were the creators whose work was dominated by the sun in all its warmth. Amongst the pioneers of sun worshipers were Martiros Saryan, Vahram Gayfejian, Hovhannes Ter-Tadevosian, Yervand Kochar, Grigor Sharbabchyan, Yeghishe Tadevosyan, Sargis Khachatryan and many other gifted artists of that time.

Unfortunately during Soviet occupation art exhibitions of sun worshipers started to decline year by year and by end of century it was obvious that it would not gain its popularity again .

COAL INDUSTRY DEVELOPMENT POTENTIAL
IN THE REPUBLIC OF ARTSAKH IN THE CONTEXT
OF ENERGY INTEGRATION WITH ARMENIA¹

VAHE DAVTYAN

Keywords - Artsakh, Armenia, coal, energy, security, thermal power plant, transport, logistics.

Introduction

The problems of sovereignty and institution-building are directly related to the problems of economic security of Republic of Artsakh and especially of its components, such as energy and energy transport communications, the integrated development of which is an important condition for the full and safe functioning of the state. These are key sectors of the economy that are of undeniable importance both for domestic development and for the formation of the prerequisites for international integration. Moreover, the degree of state sovereignty directly affects the effectiveness of its involvement in the system of logistics communications, which is especially evident in export-import operations or in attracting foreign loans and investments for the development of these industries.

At the same time, the communication limitations of Artsakh are reflected in ensuring the economic security of the state, and therefore negatively affects the functioning of state institutions and the national security system. This makes the state more vulnerable, preventing the full development of internal infrastructures in accordance with international standards and, as a result, ensuring an adequate level of security during their operation. In general, it can be stated that the level of sovereignty and the availability of effectively operated and safe strategic infrastructures are in many ways interrelated phenomena, and their convergent development can positively affect the level of not only economic, but also national security of the state, increasing its sovereignty. This approach fits well with our thesis that recognition of Artsakh's sovereignty by the international community in many respects should be a consequence of the

---

¹ This work was supported by the RA MESCS Science Committee, in the frames of the research project № 19YR-5F001

republic's internal institutional and economic development. Thus, the possibilities of becoming Artsakh as an energy-self-sufficient state (which, considering rich hydropower resources of the republic, seems possible), as well as the prospects for developing energy transport communications with Armenia, can become a locomotive for ensuring the economic security of Artsakh and.

This approach fits well with the theory of *neo-functionalism*, which advocates the position that interstate relations should be restructured in such a way that “vertical” territorial isolation is replaced by effective “horizontal” structures, the administration of which will regulate interstate cooperation in specific, in particular, economic areas. As P.A. Tsygankov writes, “the international environment will undergo global changes, due to which soldiers and diplomats will give way to administrators and technicians, relations between offices will be direct contacts between technical administrations, and the protection of sovereignty will be a pragmatic solution to specific issues”¹. In general, in the framework of the theory of neo-functionalism, it is postulated that the benefits of cooperation in one area inevitably become a motivator for ensuring integration in other ones, including politics. This approach can serve as a conceptual basis for ensuring the institutional development of the Artsakh Republic through the permanent deepening of economic cooperation with Armenia in the field of energy and transport communications.

Coal Industry of the World

The world currently consumes over 4050 Mt of coal. Coal is used by a variety of sectors – including power generation, iron and steel production, cement manufacturing and as a liquid fuel. The majority of coal is either utilized in power generation – steam coal or lignite – or iron and steel production – coking coal. Over 4030 Mt of coal is currently produced – a 38% increase over the past 20 years. Coal production has grown fastest in Asia, while Europe has actually seen a decline in production².

Coal makes up the bulk (87.5%) of the forecast resources of the Earth's fossil fuel. World proven coal reserves amount to more than 900 billion tons. Moreover, compared to oil and natural gas, global coal reserves are characterized by a more even distribution across regions of the world (Table 1.)

Table 1³

---

¹ Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2003. - С. 317.

² The Coal Resource: A Comprehensive Overview of Coal / World Coal Institute // https://www.worldcoal.org/file_validate.php?file=coal_resource_overview_of_coal_report%252803_06_2009%2529.pdf

³ BP Statistical Review of World Energy // <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>

Proven coal reserves in the world, %

Europe	6,1
CIS	25
North America	28
Central And South America	2,2
Middle East	0,5
Africa	5,6
Asia	24
Australia and Oceania	8,7
Total	100

It is estimated that with current levels of coal mining, it will last about 165 years. At the same time, the United States is provided separately for 200 years, China - for 70 years, the CIS - for 500 years. The scope of coal is more limited than oil. This type of fuel remains key in the steel industry (70% of world steel production depends on coal) and in the electric power industry¹. Coal plays a vital role in power generation and this role is set to continue. Coal currently fuels 39% of the world's electricity and this proportion is expected to remain at similar levels over the next 30 years².

The leaders in coal consumption are the countries of Asia (56%), followed by the countries of North America (20%), Western, Central and Eastern Europe and the CIS countries.

The largest coal exporters are Australia, Indonesia, Russia, South Africa, China, Colombia and the USA. Among the largest importers are Japan, South Korea, Taiwan, India and China.

Until 2025, it is expected that the share of coal in global primary energy consumption will decrease to 22% and replace it with a more environmentally friendly source of energy - natural gas. Moreover, the decrease is mainly due to the EU energy policy aimed at reducing the specific gravity of coal and nuclear energy. In the key coal-consuming countries - China and India China and India, an increase in coal consumption is noticeable. It is expected that in these countries, by 2025, coal consumption will increase to 3370 million tons³.

The coal mining and power generation industry becomes global. Whereas international sea-borne hard coal trade accounted for only 7.5 % of world hard

¹ Олейнов А.Г. Топливно-энергетический комплекс мира. – М.: НАВОНА, 2008. – С. 60.

² The Coal Resource: A Comprehensive Overview of Coal / World Coal Institute // https://www.worldcoal.org/file_validate.php?file=coal_resource_overview_of_coal_report%252803_06_2009%2529.pdf

³ Олейнов А.Г. Топливно-энергетический комплекс мира. – М.: НАВОНА, 2008. – С. 61.

coal production in 1970, by 2000 already 16 % of production was internationally traded. At 637 mill t in 2000, international coal shipments are expected to grow to 1051 mill t in 2030²³, corresponding to 15 % of world coal production¹.

This means that, despite the development of renewable energy observed in the world and an increase in the share of natural gas, coal will continue to be one of the key energy resources over the next two decades.

As International Energy Agency (IEA), stated “Concern about energy security, the threat of climate change and the need to meet growing energy demand (particularly in the developing world) all pose major challenges to energy decision-makers...a portfolio of existing and new technologies will be needed to address these challenges”. Thus, the commercialization and deployment of the next generation of clean coal technologies, particularly higher efficiencies and carbon capture and storage (CCS), will be central components of this developing portfolio and enhance steady progress toward the final goal of near-zero emissions².

Coal Industry Potential of Artsakh

The average annual solar equivalent energy of Artsakh is 1.6 trillion kWh, 99.7% of this energy is consumed by flora and fauna, it reflects and heats the airspace. Taking into account the remaining 0.3% of solar energy, the average annual total alternative energy of Artsakh for possible development is 7.02 billion kWh. Of these, 68% - the sun, 22% - wind, 8% - hydropower, 2% - geothermal energy³.

Existing coal processing technologies are solid-phase and liquid-phase complete and incomplete combustion, underground and pyrolysis gasification, combustion of a water-coal mixture and ultrafine coal, and plasma processing. Of the above processes, the most acceptable for Magavuz conditions is liquid-bearing complete combustion of a crushed mixture of two coal grades in a melt reactor. At the same time, enrichment of the fine grinding of the mixture is not required, which excludes the construction of an enrichment and grinding factory and the generation of waste. In barbital conditions, high speed and complete combustion of coal in the melt are ensured. Dust formation and ablation are absent. Associated valuable components and sublimates accumulated in the melt are used. The technology is virtually waste-free. So, burning 1.5 million

---

¹ **Brendow K.** World Coal Perspectives to 2030 / World Energy Council , Geneva/London // https://www.worldenergy.org/assets/downloads/PUB_Sustainable_Global_Energy_Development_The_Case_for_Coal_2004_Exec_summary_WEC.pdf

² The Global Value of Coal / International Energy Agency, Working Paper, 2012 // <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5k9gshqcdshl-en.pdf?expires=1590130184&id=id&acccame=guest&checksum=CBBF3F57B6714A535315B3B44CDB1A2E>

³ **Grigoryan G.** Coal of Magavuz - cheap energy source of Artsakh (Karabakh) // <http://yerkramas.org/article/55810/ugol-magavuza---deshevyyj-energoistochnik-arcaxa-karabaxa>

tons per year of the Magavuz coal mixture in a 1000 MW reactor with a melt can produce 6.1 billion kWh of electric and 9.4 trillion kJ of thermal energy, 0.6 million tons of highly profitable by-products with a total worth 300 billion drams, of which 62% is the cost of electricity, 30% is thermal energy and 8% is associated products. In addition, valuable metals with a total value of 190 billion drams are also recovered. Artsakh acquires 3300 jobs with an average monthly salary of 200 thousand drams¹.

As a result of the application of new technologies, in 2019, it was possible to obtain synthetic petroleum products from coal obtained as a result of the development of the Artsakh deposit Magavuz. The volumes obtained correspond to scientifically established standards. In particular, 50% of diesel fuel, 30% of gasoline and 20% of bitumen were obtained from the mass of about 12%. In the case of the development of the second stage of the mine, which will take 3-4 months, it will be possible to clearly determine the reserves of Magavuz coal, since this is probably more than the results of the Soviet period - 4 million tons. Note that the production of synthetic oil from coal has recently become widespread. Not so long ago, the production of synthetic oil from a mixture of 50% coal with high-pressure water with cavitation mechanical and electromagnetic treatment was successfully tested in Krasnoyarsk. In this case, instead of clean water, waste and oiled water can be used. The technology allows for the complete processing of coal (both brown and stone) including the production of a water-coal suspension with its further processing into synthetic oil. The use of it, as heating oil, does not require significant modernization of the boiler. This technology is also used for the extraction of non-ferrous metals from dumps of enterprises. The equipment does not have rotating, rubbing, or impact mechanical parts, as a result of which there is no abrasive wear of grinding equipment. At the exit, we get fuel with a dispersion of 1-5 microns (a drop of fuel oil when sprayed with a nozzle has 5-10 microns) in its characteristics close to oil².

Possibilities of Coal Import from Artsakh to Armenia

An important attempt to diversify the energy system of Armenia was the initiative of the Government of the Republic of Armenia to import thermal coal from the Republic of Artsakh as fuel for the third largest installed energy facility in the country - Yerevan Thermal Power Plant (TPP). In 2011-2012, in Armenia, prices for Russian natural gas were expected to increase from 180 to 189 US dollars per 1000 cubic meters. Before that, in 2008, the gas price for the Armenian market was 154 US dollars. Considering the economic risks generated in

---

¹ Ibid.

² It was possible to get synthetic oil products from coal obtained as a result of the development of the Karabakh deposit Magavuz // https://finport.am/full_news.php?id=38128&lang=2

the country's heat and power industry in the context of increasing natural gas tariffs, diversification of the industry through the supply of coal from Artsakh became a priority.

With modern technology, the production of electricity using water-carbon fuel is important for the economy, as its efficiency is higher than traditional coal combustion technologies. The old capacities of Yerevan TPP are not used due to low efficiency and high cost of electricity production. The application of new technologies for working with water and coal will allow continuing to use the production capacities of Artsakh with high efficiency.

According to the program aimed at the exploration of mineral resources approved in 2013 by the Government of the Artsakh Republic, it was planned to form the so-called geological fund, as well as the cadaster of mineral deposits¹.

Geological studies show that there are some types of solid fuel minerals and, in particular, coal in Artsakh. The reserves of the latter are estimated at 15 million tons (Magavuz group of deposits, Martakert region). Exploration is also carried out in the villages of Nareshat and Kolatak. As for liquid and gaseous fuels, a subsoil study is currently underway in the Martakert-Martuni-Gadrut region, as well as in the Hadrut-Kashatakh region². It was planned that both units of the Yerevan TPP will be operated on Magavuz coal, burning up to 2 thousand tons of coal daily. It was expected that the TPP found in the deposits would last for 5.5 years.

The main activity of the "Hasa Group" company established for the implementation of the project was the research and exploration of the mine in the village of Magavuz, Martakert region of Artsakh. As a result of it the company had to produce and process coal and sell recycled coal. The company planned to sell the recycled coal to Yerevan TPP, the necessary infrastructure works were carried out in the leased area of the power plant³.

To support the project, in February 2012, the Armenian government ordered to exempt "Ghana-Trans" transport company from value-added tax (VAT). In turn, the company committed to purchase 40 trucks with the purpose of supply of coal from Artsakh to the railway station Vardenis in Armenia. In October 2012, the first batch of Artsakh coal (26 railcars by 60 m) was delivered to the Yerevan TPP. It was assumed that by the end of 2012, up to 700 thousand

---

¹ NKR Government Program on Subsoil Research Activities in 2013 // <http://mnp.nkr.am/images/tsrager/ynd.pdf>

² Ministry of Nature Protection and Minerals: Certificate of Minerals in the NKR // http://mnp.nkr.am/index.php?option=com_content&view=article&id=120&Itemid=120

³ "Հասա Գրուպ" ՍՊԸ համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններ 2013 թ. Դոկումենտի 31-ին ավարտված տարվա համար // file:///C:/Users/User/Downloads/32988.pdf

tons of coal would be delivered to TPPs, and in 2013, this figure would reach 1.5 million tons. However, very soon this project, aimed, on the one hand, to diversify the Armenian heat power industry, on the other, to support the unrecognized Artsakh, was suspended. The conservation of the project was associated with two factors:

1. At the Yerevan TPP, electricity was never produced by using coal, and the water-coal technology for the station was new.

2. After the decision of the Armenian government to start the project, a stormy reaction of a number of civic institutions followed: they claimed that the use of coal at TPPs would double the carbon dioxide emissions into the atmosphere.

Both the first and second factors certainly influenced the conservation of the project. However, considering the issue in a geopolitical context, it should be noted that it was during the period when the Armenian authorities made a choice in favor of Eurasian integration, and in 2013 officially announced this. Armenia's membership in the EAEU has significantly reduced natural gas price for the Armenian market - from 189 to 150 US dollars¹.

Along with this, it is important to state that this membership opens up additional opportunities for Artsakh, as it allows to intensify trade and attract investors. Over the past three years, exports to Russia from Armenia, consisting mainly of agricultural products and the food industry, grew by 87%. The trade turnover between the two countries grew by more than 10%², which, of course, was ensured, among other things, due to the trading activity of Artsakh. As the Armenian economist T. Manaseryan writes, in the process of Eurasian integration "... the issue of Nagorno-Karabakh, which is de facto part of Armenia, is important, and with the latter's entry into the union, it will actually enter a new, huge market. It would be desirable that Nagorno-Karabakh also join the EAEU as an independent entity, which will also positively affect the resolution of the conflict with Azerbaijan, especially if the latter also joins this economic integration³.

Transport and Logistics Problems of Coal Supplies from Artsakh to Armenia

Despite the fact that the mentioned project was not implemented, Artsakh thermal coal should be considered as a potential and strategically important area of diversification of the energy system of Armenia. Of course, proper use of this potential requires appropriate transport infrastructures. Cur-

---

¹ The Republic of Armenia in the Eurasian Economic Union: First Results // http://www.eurasia-ncommission.org/ru/Documents/Armenia_eng.pdf

² Eurasian economic commission's official web-site // www.eurasiancommission.org

³ **Манасерян Т.** Присоединение Армении к ЕВРАЗЭС: мифы и реалии //http://www.soyuzinfo.am/rus/analitics/detail.php?ELEMENT_ID=216

rently, there is no railway connection between the Republic of Artsakh and Armenia, therefore, if necessary, coal should be delivered by road to the railway station of Vardenis in northern Armenia and from there by rail to the Yerevan TPP. For a long time, the road connecting Armenia with Artsakh (Vardenis-Martakert) was in poor condition, and the main road, connecting the two Armenian republics, passed through the Lachin corridor.

The level of its transport security, condition, density and configuration of the road network are important indicators of the socio-economic development of the territory. The only railway - Agdam-Stepanakert, operating in Nagorno-Karabakh during the Soviet period, having a length of 18 km, had a small share in the total volume of freight traffic. The main mode of transport was automobile. The main roads crossing the territory of Nagorno-Karabakh were Yevlakh-Lachin and Yevlakh-Kelbajar. They had Union-republican significance and were kept in a satisfactory condition. Local roads were in extremely poor condition: many villages did not have direct transport links with regional centers. The transport connection of Nagorno-Karabakh with the Armenia was artificially hampered, although they were separated by a 7 km wide corridor. In the extremely poor condition of this section of the road, motor vehicles from Nagorno-Karabakh to the Armenia and back were forced to drive hundreds of kilometers through the territory of the Azerbaijan SSR through Kazakh-Kirovabad-Yevlakh-Agdam¹.

As a result, Nagorno-Karabakh had extremely weak economic ties with other republics of the USSR and, especially, with the Armenian SSR. According to the Azerbaijani press, the share of turnover with the Georgia and Armenia in economic relations of Nagorno-Karabakh was only 2%. Armenia accounted for only 0.3% of the total cost of export from the region and 1.4% of import to the region. As was noted at a meeting of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, the relations of Nagorno-Karabakh, even with the regions of Azerbaijan, are deformed and have no mutually beneficial character².

Thus, Karabakh Armenians could not fully use the existing transport infrastructure, especially with the aim of developing trade relations with Armenia. In particular, in order to transport goods or passengers from Nagorno-Karabakh to Armenia, instead of 10-15 km, it was necessary to travel more than 400-kilometer road running through the territory of Azerbaijan. Thus, the Lachin section of the road has not been repaired for years, while for the Arme-

---

¹ Валесян Л.А., Мурадян Ю.А. О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха // Вестник общественных наук АН Армянской ССР // file:///C:/Users/Use/Desktop/1989-5%25283%2529.pdf

² Ibid.

nians of Nagorno-Karabakh this road had both economic and moral-psychological significance.

Recognizing the strategic, political and economic importance of the Lachin corridor, after its liberation, Armenia implemented a policy of its early reconstruction and restoration of historical land communications between the two Armenian states. With the liberation of the Lachin corridor, the blockade of Karabakh was broken and a corridor to Armenia was formed, which opened up opportunities for military and humanitarian assistance. In October 1992, Azerbaijan launched a military operation to regain control of the corridor, which ended in complete failure¹.

Before the liberation of the Lachin region, Nagorno-Karabakh was in the condition of a severe economic blockade. The electricity and gas supply was cut off. The only and very dangerous way of transporting the necessary food products, medicines, etc. to Karabakh were air transportation using multipurpose Mi-8 helicopters and Yak-40 and AN-2 passenger aircraft adapted for cargo transportation.

The escalation of the Karabakh conflict in April 2016 emphasized the need to modernize the second road connecting the two Armenian states. As a result of the implementation of the decision of the Government of the Republic of Armenia adopted the day after the verbal agreement on a ceasefire with Azerbaijan, \$2 million was allocated for the repair of the Vardenis-Martakert road. Already in August 2017, the road was put into operation, which allowed to reduce the route from Armenia to Artsakh by more than 20 km. Due to the fact that the construction of the road was associated with the already ongoing program for the restoration of the Martuni-Vardenis-Sotk highway in Armenia within the framework of World Bank loans, the commissioning of the infrastructure became an important step in improving transport security not only in Artsakh, but also in Armenia².

CONCLUSIONS

The possibilities of becoming Artsakh as an energy-self-sufficient state, as well as the prospects for developing energy transportation communications with Armenia, can become a locomotive for ensuring the economic security of Artsakh and, therefore, form the necessary preconditions or its security and institutional development.

---

¹ Жирохов М. А. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. - С. 269.

² Давтян В. С., Арутюнян А.Р., Самвелян Л.Э. Внешнеторговые проблемы НКР в условиях транспортной блокады // 21-й век: Информационно-аналитический журнал. – Ереван, 2017. – 3 (44). - С. 80-91.

1. The conservation of the project of coal import to the Yerevan TPP was associated with two factors: a) at the Yerevan TPP, electricity was never produced by using coal, and the water-coal technology for the station was new; b) after the decision of the Armenian government to start the project, a stormy reaction of a number of civic institutions followed: they claimed that the use of coal at TPPs would double the carbon dioxide emissions into the atmosphere. Both the first and second factors certainly influenced the conservation of the project. However, considering the issue in a geopolitical context, it should be noted that it was during the period when the Armenian authorities made a choice in favor of Eurasian integration, and in 2013 officially announced this. Armenia's membership in the EAEU has significantly reduced natural gas price for the Armenian market - from 189 to 150 US dollars.

2. The diversification of the energy system of Armenia should also be considered in the context of building up the energy potential of the Republic of Artsakh. In the Republic of Artsakh, an excess of electricity is forecasted, which, in turn, can be considered as a potential export destination. If in the Soviet years the development of the energy transport infrastructure of Artsakh was blocked by the Azerbaijan SSR, today export problems are primarily associated with the status of Artsakh as an unrecognized state engaged in foreign trade through legal entities registered in Armenia. On the other hand, it is also necessary to take into account the availability of thermal coal reserves in Artsakh that can be resumed in the future when developing a new model for the development of Armenian-Artsakh "collective energy security".

REFERENCES

1. Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2003. – 400 с.
2. The Coal Resource: A Comprehensive Overview of Coal / World Coal Institute // https://www.worldcoal.org/file_validate.php?file=coal_resource_overview_of_coal_report%252803_06_2009%2529.pdf
3. BP Statistical Review of World Energy // <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>
4. Олейнов А.Г. Топливно-энергетический комплекс мира. – М.: НАУОНА, 2008. – 472 с.
5. The Coal Resource: A Comprehensive Overview of Coal / World Coal Institute // https://www.worldcoal.org/file_validate.php?file=coal_resource_overview_of_coal_report%252803_06_2009%2529.pdf
6. Brendow K. World Coal Perspectives to 2030 / World Energy Council, Geneva/London // https://www.worldenergy.org/assets/downloads/PUB_Sustai

nable_Global_Energy_Development_The_Case_for_Coal_2004_Exec_summary_WEC.pdf

7. The Global Value of Coal/International Energy Agency, Working Paper, 2012 // https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5k9gshqcdshl-en.pdf?e_xpires=1590130184&id=id&accname=guest&checksum=CBBF3F57B6714A535315B3B44CDB1A2E

8. **Grigoryan G.** Coal of Magavuz - cheap energy source of Artsakh (Karabakh) // <http://yerkramas.org/article/55810/ugol-magavuza---deshevij-energoistochnik-arcaxa-karabaxa>

9. It was possible to get synthetic oil products from coal obtained as a result of the development of the Karabakh deposit Magavuz // https://finport.am/full_news.php?id=38128&lang=2

10. NKR Government Program on Subsoil Research Activities in 2013 // <http://mnp.nkr.am/images/tsragrer/ynd.pdf>

11. Ministry of Nature Protection and Minerals: Certificate of Minerals in the NKR // http://mnp.nkr.am/index.php?option=com_content&view=article&id=120&Itemid=120

12. "Հասա Գրուպ" ՍՊԸ համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններ 2013 թ. Դոկտեմբերի 31-ին ավարտված տարվա համար // file:///C:/Users/User/Downloads/32988.pdf

13. The Republic of Armenia in the Eurasian Economic Union: First Results // http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/Armenia_eng.pdf

14. Eurasian economic commission's official web-site // www.eurasiancommission.org

15. **Манасерян Т.** Присоединение Армении к ЕВРАЗЭС: миф и реалии // http://www.soyuzinfo.am/rus/analitics/detail.php?ELEMENT_ID=216

16. **Валесян Л.А., Мурадян Ю.А.** О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха // Вестник общественных наук АН Армянской ССР // file:///C:/Users/Uset/Desktop/1989-5%25283%2529.pdf

17. **Жирохов М. А.** Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 688 с.

18. **Давтян В.С., Арутюнян А.Р., Самвелян Л.Э.** Внешнеторговые проблемы НКР в условиях транспортной блокады // 21-й век: Информационно-аналитический журнал. - Ереван, 2017. - 3 (44). - С. 80-91.

Վահե Դավթյան, Արցախում ածխի արդյունաբերության զարգացման ներուժը Հայաստանի հետ էներգետիկ ինտեգրման համատեքստում - Ներկայացվել են Արցախի Հանրապետության էներգետիկ եւ էներգատ-

բանապորտային գարգացման հայեցակարգային հիմքերը Հայաստանի Հանրապետության հետ տնտեսական համագործակցության շարունակական խորացման միջոցով: Որպես այդ մոտեցման հիմնավորման համար հիմք է ընտրվել նեղունկցիոնալիզմի տեսությունը: Դիտարկվել են Արցախի Հանրապետությունից Հայաստան Էներգետիկ ածխի ներկրման հիմնական խնդիրները: Բացահայտվել են ներկրման իրականացման հիմնական տնտեսական և քաղաքական նախադրյանները: Ներկայացվել են 2013 թ. Երևանի ԶԵԿ իրականացված Արցախի ածխի մատակարարման նախագծի կասեցման հիմնական պատճառները: Վերլուծվել են մի շարք բնապահպանական կազմակերպությունների հայտարարությունները, համաձայն որոնց ԶԵԿ-ում ածուխի օգտագործումը կըրկնապատկի ածխաթթու զագի արտանետումները: Ուսումնասիրվել են արցախյան ածուխի մատակարարման հիմնական տրանսպորտային և լոգիստիկ խնդիրները:

Ваге Давтян, Потенциал развития угольной промышленности в республике Арцах в контексте энергетической интеграции с Арменией - Представлены концептуальные основы энергетического и энерготранспортного развития Республики Арцах посредством перманентного развития экономического сотрудничества с Республикой Армения. В качестве теоретической основы для обоснования данного подхода выбрана теория неофункционализма. Рассмотрены основные проблемы поставок энергетического угля из Республики Арцах в Армению. Выявлены основные экономические и политические предпосылки для реализации поставок. Определены ключевые факторы, помешавшие осуществлению поставок арцахского угля на Ереванскую ТЭС в 2013 г. Выявлено, что после решения правительства Армении приступить к реализации проекта последовала бурная реакция ряда гражданских институтов, утверждавших, что использование угля на ТЭС приведет к удвоению выбросов углекислого газа в атмосферу. Проанализированы основные транспортно-логистические проблемы осуществления поставок.

ԻՆՉՈՒ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՉ ԲՌԱՆԻ, ԹԱՎՃՅԱ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՍՄԻԿ ՇԱՓԱՂԱԹՅԱՆ

Բանավի քառեր - թավշյա հեղափոխություն, հեղաշրջում, քաղաքացիական շարժում, անհնազանդության փորձ, բանակցային գործընթաց, կառավարման համակարգի պարալիզացիա, համակարգային փոփոխություն:

Ի՞նչ է հեղափոխությունը.

Մինչ Հայկական Թավշյա հեղափոխության շարժադիրները վեր հանելը, հարկ եմ համարում անդրադարձ կատարել հեղափոխության գիտական մոտեցումներին, հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ ներկայումս հայաստանյան քաղաքական մտքում և պրակտիկայում բավական բուռն ընթանում են բանավեճեր կապքած այն բանի հետ, թե արդյոք հեղափոխություն էր կատարվածը, թե ոչ:

Քաղաքագիտական տարբեր բառարաններում հեղափոխությունը բնութագրվում է որպես հասարակության մեջ տեղի ունեցող իհմնաքարյին փոփոխություն, այսինքն հասարակական կյանքի արմատական և որակական փոփոխություն: Այլ կերպ, մեծ հաշվով հեղափոխությունը կարելի է համարել ավարտված, եթե արդյունքում տեղի է ունեցել հասարակարգի փոփոխություն: Ըստ Ս.Հանտինգտոնի, հեղափոխությունը նախկին ավանդական հասարակության վերափոխման և արդիականացման հիմնավոր ճանապարհներից մեկն է¹:

Հեղափոխություն եզրույթի պարզաբանման համատեքստում էականորեն նկատելի են քաղաքական ավանդական և ժամանակակից տեսությունների միջև գաղափարաբանական լուրջ տարածայնություններ: Պարզաբանելու համար բավական է ուղղակի նշել, որ ավանդական մոտեցման համաձայն, ընդհանրական ձևով, հեղափոխությունը ժողովրդական շարժման առաջնորդների կողմից պետական իշխանության բռնազավթումն է: Այստեղ հավասարության նշան է դրվում հեղափոխության և հեղաշրջման, հեղափոխության և իշխանության բռնի զավթման միջև, ինչն, ըստ իս, հնացած մոտեցում է: Իսկ ժամանակակից տեսությունների համաձայն, հեղափոխություն են համարում լայնածավալ և խորքային որակական փոփոխությունները, որոնց իրականացման արդյունքում հիմնովին փոխվում են մարդկանց ապրելակերպը և նախկին համակարգը: Ժամանակակից տեսությունների պարագայում հեղափոխությունն ընկալ-

¹ Տես Խանտինգտոն Ս., Политический порядок в меняющихся обществах, Москва, Прогресс, Традиция, 2004, с. 269.

վում է ժողովրդավարական անցման տրամաբանությամբ, ինչը բնական է, քանի որ այսօր ապրում ենք մի ժամանակաշրջան, երբ ժողովրդավարությունն այլևս դարձել է հրամայական և կենսակերպ:

Անցումային գործնքացների հիմնահարցը քաղաքական գիտության մեջ նոր երևույթ չէ: Նրանց հետազոտման սկիզբը ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ դրել է Դ.Ռաստռուն: 1970 թ. "Comparative politics" ամսագրում լույս տեսած նրա հոդվածի կենտրոնական հիմնահարցը կայանում էր հետևյալը: "Ինչպէ՞ս են երկրները մի հասարակարգից անցնում այլ հասարակարգի, և ինչո՞ւ որոշ ազատական ժողովրդավարներ տարանջատվում են, իսկ մյուսները շարունակում են իրենց կայուն գոյությունը": Ռաստռուն մերժեց այդ ժամանակ գոյություն ունեցող և իշխող մոտեցումները, որոնք բացատրում էին սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետևանքով առաջացած անցումների պատճառները քաղաքական կուլտուրայի առանձնահատկություններով կամ հասարակության սոցիալական և քաղաքական կառուցվածքի միջոցով: Հստ Ռաստռուի, այդ տեսությունները պատասխանում են այն հարցին, թե ինչո՞ւ որոշ երկրներ հանդիսանում են ազատական ժողովրդավարական, իսկ մյուսները ոչ, բայց չեն պատասխանում այն հարցին, թե ինչո՞ւ ընդհանրապես երկրները դառնում կամ չեն դառնում ազատական ժողովրդավարական: Ռաստռուն ժիտում է, այսպես կոչված, ֆունկցիոնալ մոտեցումը, որը ենթադրում է քաղաքական համակարգերի գործունեության մեխանիզմի ընդօրինակում՝ առաջարկելով մի մոտեցում, որն անվանվել է "գենետիկ": Այդ մոտեցումը բացահայտում է այն գործոնները, որոնք ազդում են ժողովրդավարությանն անցման վրա: Որպես անհրաժեշտ նախնական պայմաններ, նա առանձնացնում է ազգային միասնությունը և ազգային նույնականությունը:

Ժողովրդավարությանն անցումը, ըստ Ռաստռուի, ներառում է 3 փուլ.

ա) նախապատրաստական փուլ, որի տարբերիչ գիծը հանդիսանում է ոչ թե պյուրալիզմը, այլ քաղաքական շահերի բներացումը

բ) որոշումների ընդունման փուլ, որի ժամանակ կնքվում են պայմանագրեր, մշակվում ու գիտակցաբար ընդունվում են ժողովրդավարական կանոններ

գ) աղապտացիայի փուլ, երբ տեղի է ունենում ժողովրդավարական արձեքների, ինչպես նաև քաղաքական ընթացակարգերի և ինստիտուտների ամրապնդում:

Լիովին համամիտ լինելով Ռաստռուի տեսակետի հետ՝ կարծում եմ, որ Հայաստանում 2018թ.-ին տեղի ունեցած լայնամասշտաբ խաղաղ գործողություններն ամբողջովին արտացոլում են հեղափոխության պատկերը՝ միտված ժողովրդավարական անցմանը: Ասել կուզեմ, որ վերը նշված առաջին երկու փուլերը՝ քաղաքական շահերի բներացման և քա-

դաքական որոշումների ընդունման փուլերը, հիմնականում հաղթահարված են, իսկ ներկա ժամանակաշրջանը կարելի է բնութագրել որպես ադապտացիայի փուլ, որի ընթացքում քաղաքական օրակարգ են զայխ նորանոր ընթացակարգեր, որոնք տարաբնույթ օրենսդրական և ենթաօրենսդրական ակտերով ամրապնդում են քաղաքական ինստիտուտները:

Անցումային մոդելներից շատերն ունեն կիտար բնույթ, և դրանց հեղինակները ենում են նրանից, որ ժողովրդավարացման հիմնական դերակատարները հանդիսանում են ամենից առաջ ընտրախավերը, և անցման հաջողությունը կամ անհաջողությունը կախված է առաջնորդության բնույթից, ուժերի դասավորությունից և ընտրախավի քայլերից¹:

Հեղափոխություններ գոյություն են ունեցել մարդկության պատմության ընթացքում բազմաթիվ անգամներ, որոնք հիմնականում տարբերվել են մեթոդներով, տևողությամբ, արդյունքներով և այլ առանձնահատկություններով: Ընդունված է ասել, որ հեղափոխության իրականացման ներքին նախադրյալները հիմնականում երկուսն են.

1. հասարակության մեջ առկա խնդիրներ և դրանց լուծման միտումների բացակայություն

2. կոնկրետ ոլորտներում արդյունավետ օրենքների և կանոնակարգերի բացակայություն

Վերը նշված գործոնների հետևանքով հեռացվում է իշխող վարչակազմը, չեղարկվում են գործող պետական ինստիտուտները, գործող օրենսդրությունը, օրենքներն ու ենթաօրենսդրական ակտերը: Ստեղծվում են հեղափոխական մարմիններ, որոնք ապահովում են հասարակական հարաբերությունների կոնկրետ ոլորտների կենսագործունեությունը և ընդունում են կառավարման անհրաժեշտ որոշումներ: Մշակվում և ընդունվում է նոր սահմանադրություն, ձևավորվում են պետական կառավարման նոր մարմիններ:

Այնուամենայնիվ, հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ հեղափոխություններ տեղի են ունենում ոչ բոլոր երկրներում, քանի որ բոլոր հասարակությունները չեն, որ պատրաստ են դիմել ծայրահեղ քայլերի և փոխել իշխող վարչակազմը:

Ուստի հեղափոխությունը պիտի դառնա այն քաղաքական հենայունը, որին պիտի ամուր հենվեն ժողովրդավարությունը և քաղաքացու անխափան իրացվող ազատություններն ու իրավունքները:

Հայկական թավշյա հեղափոխություն: Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս.

Մինչ ինչու և ինչպես հարցերին անդրադառնալը, մի փոքր պատմական ակնարկ.

¹ Տես Շափադարյան Հ. Ն., քաղաքական մասնակցության արդի հիմնախնդիրները, Ե., 2007, էջ 64:

Եվ այսպես, անհերքելի փաստ է, որ 1996 թվականից սկսած՝ Հայաստանում իշխանությունն ընտրությունների ճանապարհով չի փոխվել, եղել են հեղաշրջումներ, նույն թիմի անձերի վերադասավորումներ, բայց ոչ երբեք համակարգային փոփոխություն կամ փոփոխություն ընտրությունների ճանապարհով: Իշխանությունը միշտ <<հաղթել է>> բոլոր ընտրություններում, որոնք տեղի են ունեցել համատարած խախտումներով, այդ թվում՝ լցոնումներ, կրկնարվեարկություններ, բռնություններ, ընտրակաշարքների համատարած բաժանում և այլն: Արդյունքում, հայատանյան ընդդիմությունը միշտ հայտնվել է լուսանցքից այն կողմ՝ չընդունելով ընտրությունների և հանրաքվեների արդյունքները:

2008 թվականին տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններն այս կենծարարությունների մասշտաբով աննախադեպ էին: Հենց դրանց արդյունքում վարչապետ Սերժ Սարգսյանը դարձավ ՀՀ նախագահ: Արդյունքում ընտրություններին հաջորդեցին Հայաստանի համար աննախադեպ մարդաշատ ցույցեր և խաղաղ անհնազանդության փորձեր, որոնք ձևավոր էին ոստիկանության ուժերի կողմից՝ կիրառելով անհամաշափ ուժ: Այդ ամենն ի վերջո ավարտվեց 2008 թվականի ոստիկանության (ավելի ճիշտ՝ բանակի ու օլիգարխիական խմբավորումների) և ցուցարարների միջև մարտիմելյան բախումներով, որոնց արդյունքում եղան մեկ տասնյակի հասնող զոհեր և հարյուրից ավելի վիրավորներ, ըստ պաշտոնական աղյուրների:

2013 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Սերժ Սարգսյանը հրամանագիր ստորագրեց ՀՀ Նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով ստեղծելու մասին: 2014 թվականի ապրիլի 10-ին Սերժ Սարգսյանին ներկայացվեց սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի նախագիծը, որով երկիրը պետք է անցում կատարի կառավարման խորհրդարանական ձևին, որի պայմաններում պետության դեկավարը կլինի ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորների կողմից ընտրված վարչապետը: Նույն օրը Սերժ Սարգսյանը պաշտոնապես հայտարարեց, որ այլևս չի առաջարրվի ՀՀ նախագահի կամ վարչապետի պաշտոնում: Նա մասնավորապես ասել է «Ես ձեր առաջ, քննարկումների փուլն սկսելուց առաջ, պաշտոնապես հայտարարում եմ, որ ես՝ Սերժ Սարգսյանս, այլևս երբեք չեմ առաջարրվելու Հայաստանի Հանրապետության նախագահի պաշտոնի համար: Եթե վերջնական քննարկումների արդյունքում իմ ցանկությանը չհամապատասխանող ուղի ընտրվի, նկատի ունեմ պառլամենտական կառավարման մոդելը, ապա ես չեմ հավակնի նաև վարչապետի պաշտոնին: Վստահ եմ անզամ, որ մեկ մարդը

երկու անգամից ավել իր կյանքում չպետք է հավակնի ընդհանրապես երկրի կառավարման դեկին Հայաստանում»:¹

Այս հայտարարությունը եվ դրանից հետո դրան տրամաբանորեն հակառակ գործողությունները իրականության մեջ կերտեցին մի <<նոր Հայաստան>>, ուր արմատավորվեց տնտեսական բրզանքները կոռուպցիան՝ դառնալով պետական կյանքի առանցքային բաղադրիչը։ Ներքաղաքական հարաբերություններում առանձնակի բացասական նշանակություն ունեցավ ինտրական գործնթացի անդառնալի խեղաթյուրումը արյունքում ընտրական կոռուպցիան դարձնելով հանրայնորեն ընդունելի երևույթ։ Բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ դատապարտվեցին քրեական շինուազնություններով։ Ներքին խաղերը, <<կոշտ>> օրենքներն ու զարտնի պայմանավորվածությունները քաղաքական ոլորտը վեր էին ածել մասնավոր ոլորտի։

Բնական է որ այդ հայտարարությունը հասարակության մեծ մասի կողմից խիստ բացասական ընդունվեց։ Բանն այն է, որ իր կառավարման 10 տարիների ընթացքում երկրում խեղաթյուրվել էին քաղաքական գործնթացները և ապարագականացվել, որոնց հետևանքով ընտրություններից մինչև նշանակումներ լուծվում էին ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական, մշակութային, երբեմն էլ՝ անձնական դաշտում։ Անզամ քաղաքական պահանջներ ու խնդիրներ դնող շարժումներն ինքնահեռացվել էին քաղաքականից։

Մյուս խնդիրն այն էր, որ մարտի 1-ի պայքարի պարտությունից և մի քանի անցումային ընդդիմադիր գործիչների անհաջող շարժումներից հետո հասարակությունը գտնվում էր խոր քաղաքական ապատիայի մեջ և բացարձակապես չէր հավատում սեփական ուժերին ու որևէ քան փոխելու հնարավորությանը։ Նշանակած մեջ թերևս միակ բացառությունը երիտասարդական քաղաքացիական շարժումներն էին, որոնք իրենց առջև դնում էին խիստ նեղ, հաճախ կենցաղային խնդիրներ և չէին վերածվում քաղաքական գործնթացների։

Քաղաքագիտական դասական ճշմարտություն է, որ ուշաւ լեզվի մուլյուն չունեցող համակարգը իրականությունից կտրվում է և դառնում ժամանակավիրեաց։ Այս պայմաններում մարդիկ երկար տարիներ վախեցել են պաշտպանել իրենց քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքներն ու ազատությունները, ինչ-որ քայլեր անել, որովհետև, որպես կանոն, այդ քայլերը կհանգեցնեին շատերի համար տխուր հետևանքների, այդ թվում՝ զոհերի (2008 թվականի մարտի իրադարձությունների ժամանակ)։ Վերջին տարիներին մարդիկ սպասում էին քարեփիսումների, ի-

¹ [https://hy.wikipedia.org/ wiki/Թավշյա_հեղափոխություն_\(Հայաստան\)/ 08.04.2018](https://hy.wikipedia.org/ wiki/Թավշյա_հեղափոխություն_(Հայաստան)/ 08.04.2018)

թենց զգում էին անտեսված և անզոր՝ ինչ-որ բան փոխելու իրենց կյանքում. որն էլ ամենավտանգավորն էր:

Ահա այս բազմաթիվ խնդիրներն ու պրոբլեմները տարիների ընթացքում հավաքվել ու խտացել էին՝ սպասելով հարմար առիթի՝ ժայթքելու: Մարդիկ սպասում էին բարեկոխումների, բայց սա դեռ միակ պատճառը չէր: Այսինքն, սոցիալական ծանր պայմանները միշտ չեն, որ կարող են բերել հեղափոխական վիճակի, դրան գումարվում են նաև ոլորտային բացթողումները և անձնական հակակրանքի առկայությունը: Այս պարագայում բավական էր մարդուն տալ հնարավորություն՝ իր սպասելիքներն արդարացնելու և խնդիրները ներկայացնելու համար:

Փաստացի դա տեղի ունեցավ 2018թ.-ի մարտին, այսինքն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը դուրս էր եկել ոչ թե Նիկոլ Փաշինյանի ետևից, ինչպես սովորաբար լինում է հարիզմատիկ լիդերների պարագայում, այլ դուրս էր եկել իր խնդիրները բարձրածայնելու:

Ինչպե՞ս ո դա տեղի ունեցավ.

Հայկական թավշյա հեղափոխությունը ոչ բռնի, խաղաղ գործողություններով, ցույցերի, երթերի, քաղաքացիական անհնազանդության գործողությունների ամբողջություն էր՝ ուղղված Սերժ Սարգսյանի վարչապետ դառնալու հավակնությունների դեմ, նրա վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության դեմ, որը սկսվեց դեռևս մարտի 31-ին՝ քայլերթով և ավարտվեց լրջազույն փոփոխություններով:

Շուրջ մեկ ամիս տևած գործադրությունների, դասադրությունների, ցույցերի, բողոքների ժամանակ բացառվեց ամեն տեսակի բռնի գործողությունների իրականացումը՝ չնայած որ մասնակիցների թիվն անցնում էր 100,000-ներից:

Հայկական ոչ բռնի, թավշյա, ժողովրդական հեղափոխության սկիզբը կարելի է համարել մարտի 31-ը, երբ Նիկոլ Փաշինյանը սկսեց իր շարժումը Գյումրիի Վարդանանց հրապարակից: Թավշյա, ոչ բռնի հեղափոխությունն, անշուշտ, միատարր պրոցես չէր, այն իրականություն դարձավ մի քանի փուլերով:

Առաջինը քայլարշավի փուլն էր, որն ընդգրկում էր մարտի 31 – ապրիլի 13-ը: Քայլերթի մասնակիցները քայլեցին 200 կմ ճանապարհ՝ այդ ընթացքում անցնելով Սպիտակ, Վանաձոր, Դիլիջան, Սևան, Հրազդան, Արտվան քաղաքների միջով և անցկացնելով հանրահավաքներ, առցանց իրազեկումներ և զրույցներ քաղաքացիների հետ:

Հանուն արդարության պետք է նշել, որ նշված ժամանակահատվածում շատ քշերն էին հավատում և հույս կապում այդ երթի նպատակների հետ, սակայն հետո արդեն սա պիտի բնորոշվեր իբրև շարժման նախապատրաստական փուլ, որի մեկնարկը տրվեց բավական յուրօրինակ կեր-

պով: Շարժման իրազեկումն այնքան արդյունավետ էր, որ շարժումը փաստացի ստացվեց պահել մարդկանց ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում՝ դրա համար քայլերթի մասնակիցների կողմից կիրառվում էին ավանդական համախմբման տեխնոլոգիաները /գործադրություն, դասադրություն, ճանապարհների և փողոցների փակում, բողոքի երթեր, հանրահավաքներ և այլն/:

Երկրորդ փուլը Ֆրանսիայի հրապարակի փուլն էր, որն ընդգրկում էր ապրիլի 13-ապրիլի 16-ը: Ապրիլի 13-ին քայլարշավի մասնակիցները հասան Երևան: Առաջին վայրը, ուր նրանք ներխուժեցին, ԵՊՀ-ն էր: Դա բացատրվում էր նրանով, որ խնդիր էր դրված առաջին հերթին հավաքագրել ուսանողությանը և, ըստ այդմ, ապահովել երիտասարդության հնարավորինս լայն ներգրավվածությունն այդ պրոցեսներում: Ու քանի որ ԵՊՀ հոգաբարձուների խորհրդի նախագահը Սերժ Սարգսյանն էր, ուստի նաև նպատակ էր դրված այդ ներխուժմամբ ոտնահարել նրա հեղինակությունը և ինքնասիրությունը:

Երևանի կենտրոնը դարձավ բարիկադների թաղամաս, եղան առաջին ընդհարումները ոստիկանության հետ, սկսվեցին ցույցեր Վանաձորում: Օրվա կուլմինացիան Բաղրամյանի ընդհարումն էր: Ժամը 14:00-ից սկսած՝ ցուցարարները սկսեցին շարժվել Բաղրամյան պողոտայի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով շրջափակել ԱԺ շենքը, որը հանգեցրեց ոստիկանական մեծաքանակ ուժերի հետ բախումների, և կիրառվեց անհամաշափ ուժ, հատուկ միջոցներ, տեխնիկա և փշալարեր ոստիկանության և հատուկ ստորաբաժանումների կողմից: Արդյունքում եղան տասնյակ տուժածներ որոնց թվում էր նաև ընդդիմության առաջնորդ Նիկոլ Փաշինյանը: Մի քանի ժամ անց Փաշինյանը միացավ ցուցարարներին և հայտարարեց, որ երկրում սկսվել է տոտալ թավշյա հեղափոխություն՝ դրանով իսկ ազդարարելով հեղափոխության նոր, անհամեմատ ավելի մաշտարային փուլի մասին:

Հաջորդ փուլը ապակենտրոնացված պայքարի փուլն է, որն ընդգրկում է ապրիլի 17-ապրիլի 23-ը: Ապրիլի 17-ին ոստիկանության հսկայական ուժեր էին կենտրոնացվել ԱԺ-ի հատվածում, որտեղ պետք է տեղի ունենար վարչապետի ընտրությունը: Փաշինյանը փոխեց իր մարտավարությունը և այդ մասին տեղեկացրեց հանրահավաքի մասնակիցներին, այն է՝ ցուցարարները ցրվում են և բարիկադավորելով՝ փակում խաչմերուկներ ու փողոցներ, ինչպես նաև շրջափակում են պետական շինություններ ու կառավարական հաստատություններ՝ կաթվածահար անելով պետական կառավարման համակարգը: Իրավիճակն այլևս անվերահսկելի էր, որին հետևեց Սերժ Սարգսյանի հրաժարականը:

Երեկոյան տեղի է ունենում հաղթական հանրահավաք, որի ընթացքում Փաշինյանը անում է երկու կարևոր հայտարարություն՝ հեղափո-

խությունը հաղթել է, և երկրում իշխանության տերն այլս ժողովուրդն է, ինչպես նաև վարչապետի ընտրությունները պետք է տեղի ունենան մոտակա մեկ շաբաթվա ընթացքում, և վարչապետ պետք է ընտրվի ժողովրդի թեկնածուն:

Այս շրջանում՝ հեղափոխության նյութականացման շրջանում, ավանդական տեխնոլոգիաներից զատ կիրառվում էին, այսպես կոչված, սնուցող տեխնոլոգիաներ¹, որոնց նպատակն էր հեղափոխական ալիքի բարձր տեմպի և համաժողովրդական համախմբվածության պահպանումը: Այս տեսանկյունից վարակիչ դեր խաղաց <<Քայլ արա, մերժիր Սերժին>> հեղափոխական վանկարկումը, <<Դուխով>> կարգախոսը, <<Ուտիկանը մերն է>> և այլն:

Նման գործողությունների արդյունավետության մասին խոսում էր պրոֆեսոր Շարիքը: Նա այդ տեխնոլոգիաներն անվանում էր <<խաղաղ գենքեր>>: Հստ նրա, խաղաղ պայքարը նպաստում է իշխանության և նրա բոնի ճնշումների հանդեպ մարդկանց ունեցած վախի զգացման վերացմանը, այն հասարակության վրա իշխողների ունեցած իշխանության չեղորացման հիմնական միջոցն է²:

Վերջապես **Հաղթանակի փուլ**, որն ընդգրկում է ապրիլի 25 - մայիսի 9-ը:

Ապրիլի 24-ը կողմերի նախնական համաձայնությամբ հայտարարվեց լրության օր, սակայն թե՛ Փաշինյանը, թե՛ վարչապետի պարտականությունները ժամանակավորապես ստանձնած Կարեն Կարապետյանը այդ օրը հանդիպումներ ունեցան լրագրողների ու օտարերկրյա դեսպանների հետ: Չնայած սպասվելիք բախումներին՝ հեղափոխության ճամբարը տոնում էր հաղթանակ ու պահանջում էր իրեն հանձնել գործադիր իշխանությունը:

Դրան հաջորդում է մայիսի 7-ի հանրահավաքը, որին, Փաշինյանից բացի, ելույթ են ունեցան մշակույթի հայ աշխարհահոչակ գործիչներ: Մայիսի 8-ին Փաշինյանն ընտրվեց ՀՀ վարչապետ, ում ընտրությունը մեկ ժամվա ընթացքում հաստատեց հանրապետության նախագահը: Դրան հաջորդեց Փաշինյանի հայտարարությունը հրապարակում հեղափոխության հաղթանակի մասին, որն էլ պիտի շարունակվեր իր բնորոշմամբ ժամանակավոր կառավարության ձևավորմամբ մինչև արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների անցկացումը:

Այս շարժումը տարբերվում էր նրանով, որ հենց առաջին պահից բավականին շարժուն ու դինամիկ էր, այն իր առջև դնում էր կարճաժամկետ լուծում պահանջող խնդիրներ և արագ անցնում դրանց իրականաց-

¹Տես **Բարսեղյան Գ.**, Հայկական հեղափոխության ֆենոմենը, Ե., 2019թ., էջ 102:

²Տես **Շարիք Զ.**, Բննապետությունից դեպի ժողովրդավարություն, Ե., 2015թ., էջ 56:

մանք՝ ամեն հաջորդ րոպեին էլ ավելի շատ մարդկանց հավաքագրելով պրոցեսի մեջ:

Ընդհանուր առմամբ, երևանյան հանրահավաքների քրոնիկոնին անձամբ հետևելով և մասնակից լինելով՝ հստակ տեսանելի էր մի բան, որ ամեն անցնող օրվա հետ քաղաքացիացնում էր մարդը, շարժման հռչակած նպատակների ազդեցությամբ ինքն իրեն վերափոխում էր՝ աստիճանաբար դառնալով քաղաքական սուբյեկտ:

Եզրակացություն.

Պատմական-քաղաքական եքսկուրսի արդյունքում հստակ արձանագրում ենք, որ Հայաստանում 1996 թվականից ի վեր առաջին անգամ գործադիր իշխանությունը փոխվում է ոչ թե կուսակցական ինտրիկների միջոցով, այլ ժողովրդավարական ալիքի ճնշման տակ ու ժողովրդի մեծագույն մասի աշակցությամբ:

Հայաստանի Հանրապետությունում ոչ բռնի, թավշյա, ժողովրդական հեղափոխությունն այլևս անշրջելի իրողություն է: Այս պատմական շարժման կայացումը պայմանավորված էր մի շարք պլանավորված և չպլանավորված գործողություններով, առանց որոնց հեղափոխությունը չեղ լինի այնպիսին, ինչպիսին եղավ և միգուցե չունենար այն հաղթական ելքը, որն ունեցավ:

Ուստի կարենոր եմ համարում վերոնշյալ հանգամանքների հետ կապված՝ արձանագրել որոշակի հետևություններ.

- Հայկական թավշյա հեղափոխությունը համահայկական և համագոյին երևույթ էր, որը դուրս եկավ Հայաստանից սահմաններից և տարածվեց սփյուռքի շրջանակներում, որը կարծես ավելի <<Դուխով>> էր դարձնում Հայաստանի քաղաքացուն:

- Հայկական ոչ բռնի, թավշյա, ժողովրդական հեղափոխությունը հեղափոխություն էր՝ իրականացված ժողովրդի կողմից, նրա միջից տարերայնորեն ձևավորված շարժումների և խմբերի կողմից, իհարկե՛ բնավ չնսեմացնելով առաջնորդի դերը:

- Հայկական հեղափոխությունը սկսվեց Սերժ Սարգսյանի հրաժարականի պահանջով՝ վերջնամասում ուղղված լինելով ողջ համակարգի դեմ:

- Հեղափոխությունը ցույց տվեց, որ Հայաստանում շատ ավելի արդյունավետ են գործում քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները, քան քաղաքական ընդրիմությունը: Դա ցայտուն դրսերվեց երկրում համատարած անօրինությունների և իշխանության կողմից արվող շարաշահումների դեմ պայքարի ընթացքում:

- Հեղափոխության շարժիչ ուժ համարվող երիտասարդությունը ոչ այնքան քաղաքական, որքան քաղաքացիական կազմակերպվածություն

ուներ, որը լուրջ խթան կարող է լինել քաղաքացիական հասարակության և նրա ինստիտուտների զարգացման առումով:

- Հեղափոխությունն իրականացնելու նպատակով ընտրվեց բողոքի ապակենտրոն /շանգային/ և համազգային եղանակը՝ ներառելով ողջ մայրաքաղաքը, մարզերը, քաղաքներն ու գյուղերը;
  - Հատկանշական էր <<սիրով գործելու>> հնարքների կամ նոր տեխնոլոգիաների կիրառումը, ինչպիսիք էին, օրինակ՝ հեղափոխության հիմնի առաջ քաշումը, երեկոյան մոմավառությունները, ոոք համերգները, երաժշտական բաղադրիչի կիրառումը, մեքենաների ազդանշանները, թավաներով հարվածները և այլն:
  - Թավշյա հեղափոխության ընթացքում, նրա իրականացման և վերջնական հաղթանակ գրանցելու պրոցեսում անուրանալի է հայ կանաց և աղջիկների դերը, ովքեր առանց միջոցների և ձևերի միջև խտրություն դնելու, աներկրա մասնակցում էին բոլոր տիպի բողոքի ակցիաներին:

- Ի վերջո, ակներև էր քաղաքական դաշտի ռեաբիլիտացիայի անհրաժեշտությունը. Մինչև հեղափոխությունը Հայաստանի քաղաքական դաշտն ընդհանրապես, իսկ ընդդիմադիր հատվածը մասնավորապես, ամբողջովին հեղինակազրկված էին: Զկար Վատահություն գեր մեկ քաղաքական ուժի նկատմամբ, փոխարենը կար տուտալ անվատահություն և հակակրանք այդ ուժերի նկատմամբ:

Այսպիսով, ամփոփելով նշեմ, որ այսօր հեղափոխության առաջնորդ, ՀՀ վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանն օժտված է աննախադեպ լեզվությամբ, սակայն, ինչպես Ա.Շոպենի հառությունը, է ասում, <<լեզվությունը դեռ հաջողության գրավական չէ: Որպեսզի կառավարությունն իր համար ապահովի հաջողություն, պետք է ինտելեկտուալ հարաբերություններ կառուցի իրեն ենթարկվողների հետ և երբեք ցածր չլինի համեմտիանուր իրավական գիտակցությունից>>¹: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է պետության և ժողովրդի միջև ամուր կապի առկայություն, հեղափոխության հոչակած թեզերի աստիճանական իրականացում, պետական կառավարման մարմինների գործունեության խիստ և անընդմեջ վերահսկողություն, որի նպատակը պետք է լինի վեր հանել տվյալ մարմինների թույլ կետերը և ոհսկային օդակները՝ ապահովելու ավելի արդյունավետ կառավարում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Хантингтон С., Политический порядок в меняющихся обществах, Москва, Прогресс, Традиция, 2004,

¹ Стк Шопенгауэр А., О свободе воли, Книговек, 2015, с. 371.

2. Шопенгауер А., О свободе воли, Книговек, 2015
3. Բարսեղյան Գ., Հայկական հեղափոխության ֆենոմենը, Ե., 2019թ., էջ 102
4. Շափաղաթյան Հ.Ն., քաղաքական մասնակցության արդի հիմնախնդիրները, Ե., 2007
5. Շարփ Ջ., Բոնապետությունից դեպի ժողովրդավարություն, Ե., 2015թ.
6. «Թավշյա հեղափոխության» հայկական մողելը» 2018 URL: https://www.youtube.com/watch?v=n5QYXxDv8WY&fbclid=IwAR0QHTLFNIcmt15UA-abU0FQOSsIxMlwlwPsL4v3e6L3T6i2LDLkJ_sxta8M&app=desktop
7. [https://hy.wikipedia.org/wiki/Թավշյա_հեղափոխություն_\(Հայաստան\)/08.04.2018](https://hy.wikipedia.org/wiki/Թավշյա_հեղափոխություն_(Հայաստան)/08.04.2018)

Асмик Шапагатян , Почему и как произошла Армянская ненасильственная бархатная революция - В статье основное внимание уделяется факторам, которые привели к осуществлению армянской ненасильственной, "бархатной" революции, анализируя пробелы дореволюционного периода, которые и способствовали распространению революционной волны. В основном наша цель - обосновать идею о том, что прискорбная атмосфера в Армении и волна народного недовольства послужили основой для подъема и распространения революции. Произошедшие известные политические события, имеющие большую культурную составляющую, были направлены в первую очередь на устранение порочных явлений в стране, а также революцию в сознании людей. И если на сознательном уровне не будет революции, тогда революция в реальной жизни определенно будет искусственной.

Hasmik Shapaghyan ,Why and How it happened Armenian non-violent velvet revolution - The article mainly focuses on the factors that led to the implementation of the Armenian non-violent, "velvet" revolution. We analyze the gaps that existed in the period before the Velvet Revolution, which contributed to the spread of the revolutionary wave. Basically, our goal is to substantiate the idea that the deplorable atmosphere in Armenia and the wave of popular discontent served as the basis for the uplift and spread of the revolution.

The famous political events that have a large cultural component were aimed primarily at eliminating vicious phenomena in the country, as well as to conduct a revolution in the minds of people. And if there is no revolution at the conscious level, then the revolution in real life will definitely be artificial.

ՏԱՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾԻ ՀԱՇՎԱՊԱՀԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

ԿԱՐԵՆ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ

Բանալի բառեր - հաշվապահական հաշվառում, հանրային հատված, հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտներ, հաշվեգրման հիմունք, համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններ

ՀՀ հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի զարգացման սկզբնական փուլ կարելի է դիտարկել ՀՀ կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 10-ի 393-Ն որոշմամբ ՀՀ հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի և զանձապետական համակարգի երկրորդ սերնդի բարեփոխումների ծրագրի հաստատումը:

Մինչ այդ, ՀՀ պետական կառավարման մարմիններում և պետական հիմնարկներում հաշվապահական հաշվառումը վարկում էր ԽՍՀՄ Ֆինանսների նախարարության 1987թ. մարտի 10-ի թիվ 61 հրամանով հաստատված «ԽՍՀՄ պետական բյուջեով պահպող հիմնարկներում ու կազմակերպություններում հաշվապահական հաշվառման վերաբերյալ հրահանգով» սահմանված ընթացակարգերի համաձայն¹:

ՀՀ հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի բարեփոխումները ենթադրում էին դեռևս խորհրդային ժամանակներից գործող հաշվապահական հաշվառման համակարգից անցում կատարել հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման միջազգային չափանիշներին համապատասխան համակարգի, որը համահունչ և համարդելի կլիներ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից հաստատված՝ կառավարության ֆինանսական վիճակագրության 2001 թ. ձեռնարկի և ՀՀ

¹ Ա. Ս. Զանջուղազյան, «Հայաստանի Հանրապետությունում պետական հիմնարկների հաշվապահական հաշվառման համակարգի հիմնական առանձնահատկություններ», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան 2003թ. էջ 114:

մասնավոր հատվածում ներդրված հաշվապահական հաշվառման ստանդարտներին¹:

Գանձապետական համակարգի երկրորդ սերնդի բարեփոխումները հիմնված էին 1996-2002 թթ. ընթացքում ՀՀ կառավարության կողմից իրականացված գանձապետական համակարգի առաջին սերնդի բարեփոխումների ամփոփված արդյունքների վրա և հանդիսանում էին պետական ծախսերի բնագավառում ՀՀ կառավարության որդեգրած քաղաքականության իրագործման շարունակությունը:

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման և ֆինանսական հաշվետվողականության՝ այդ պահին գործող համակարգի ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ պետական մարմիններում, ընդհանուր առմամբ չեր գործում հաշվապահական հաշվառման միասնական համակարգ: Դա վերաբերում է ինչպես հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման ընդհանուր միասնական մեթոդաբանությանը, այնպես էլ հաշվապահական հաշվառման համար որպես «գործիք» հանդիսացող հաշվապահական հաշվառման հաշվային պլանի կիրառությանը: Այդ ժամանակահատվածում պետական մարմիններում վարվող հաշվապահական հաշվառման հիմնական նպատակը, ըստ Էռլյան, բյուջետային դասակարգիչների (Դասակարգումների) կիրառմամբ եկամուտների և ծախսերի հաշվառումն է: Գործնականում Դասակարգումները լավագույն դեպքում կիրառվում են մասնակիորեն, այն էլ բացառապես գանձապետական համակարգի համար նախատեսված հաշվետվությունները պատրաստելու նպատակով: Այսուամենայնիվ, նույնիսկ գանձապետական համակարգի համար նախատեսված վերոհիշյալ հաշվետվությունները ամբողջովին չեն ստացվում գործող հաշվապահական հաշվառման համակարգից:

ՀՀ-ում ինչպես հանրային հատվածի կազմակերպությունների, այնպես էլ ամբողջ պետության մակարդակով բացակայում էր հաշվեգրման հիմունքով ֆինանսական հաշվետվությունների (այսպես կոչված՝ պետական հատվածի «հաշվեկշռի») պատրաստման և ներկայացման մշակությունը: Յուրաքանչյուր տարի պատրաստվում է պետական հատվածի «հոսքերի աղյուսակը», որը բյուջեն է, իսկ բյուջետային ծախսերը ինչ արժեքի են վերածվում հանրային հատվածում հայտնի չեն: Սա խեղում է նաև հանրային հատվածի ֆինանսական հաշվետվողականությունը և կարգապահությունը: Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի բարեփոխումները կոչված են ՀՀ-ում աստիճանաբար ներդնել

¹ «Հայաստանի Հանրապետության հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի և գանձապետական համակարգի երկրորդ սերնդի բարեփոխումների ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 10-ի թիվ 393-Ն որոշում:

հաշվեգրման հիմունքով առանձին և համախմբված ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման մշակույթը:

ՀՀ հանրային հատվածի կազմակերպություններին ըստ նրանց կողմից կիրառվող հաշվապահական հիմունքների, կարելի էր բնույթագրել հետևյալ կերպ.

1. Պետական կառավարման մարմինները (նախարարություններ, գերատեսչություններ և այլն) հիմնականում պատրաստում են բյուջետային դասակարգումների վրա հիմնված տեղեկատվություն, որոնք ամփոփվում են գանձապետական համակարգի համար պատրաստվող հաշվետվություններում: Բացի այդ, ներկայացվում է նաև հաշվեգրման հիմունքի վրա հիմնված որոշ տեղեկատվություն, որոնց համար հստակ սահմանված կանոնակարգումներ առկա չեն.

2. Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունները հիմնականում աշխատում են մասնավոր կազմակերպությունների համար նախատեսված՝ ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներով:

Եթե փորձենք համառոտ ներկայացնել հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման նախորդ համակարգի թույլ կողմերը, որոնք ամփոփվել են Համաշխարհային բանկի ուսումնասիրությունների արդյունքում պատրաստված հաշվետվությունում, ապա դրանք կարելի է խմբավորել հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝

- հաշվապահական գրանցումները կատարվում են ձեռքով, համակարգչային հաշվապահական ծրագրերի փոխարեն օգտագործվում են պարզեցված աղյուսակներ ու գրանցամատյաններ,

- ոչ բոլոր պետական մարմիններում է կիրառվել հաշվապահական հաշվառման կրկնակի գրանցման սկզբունքը,

- պետական մարմիններում միատեսակ հաշվապահական քաղաքանություն, հետևաբար նաև դրան համապատասխանության բացակայություն,

- պետական մարմինների շրջանում օգտագործվող տարբեր հաշվային պլաններ,

- հաշվապահների մասնագիտական ոչ բավարար կարողություններ և հմտություններ, որը գուգակցվում է համապատասխան որակավորումների կամ ուսուցողական դասընթացների պակասով:

Որպես վերոնշյալ համակարգային թերությունների հետևանք, ֆինանսական տեղեկությունների ընդհանուր հոսակալությունը և հակառակը՝ դրա օգտակարությունը կառավարիչների և կառավարության դեկավար պաշտոնյաների համար գեկույցը հարցականի տակ էր դրվում¹:

¹ «Պետական ֆինանսների կառավարման բարեփոխումների առաջնահերթությունները» հաշվետվություն, Համաշխարհային բանկ, 2010թ., էջ 43-44:

Տարատեսակ ուսումնասիրությունների արդյունքները հիմնականում ամփոփվում էին պետական մարմիններում այնպիսի հաշվապահական հաշվառման համակարգ ներդնելու առաջարկությամբ, որը՝

- պետք է համապատասխանի ՀՀ-ում հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառումը կարգավորող օրենսդրության պահանջներին,

• պետք է ապահովի հաշվապահական հաշվառման միասնական մեթոդաբանություն, որը հնարավորություն կտա համախմբելու պետական մարմինների ֆինանսական հաշվետվությունները՝ պետության (ըստ առանձին ոլորտների կամ հանընդհանուր) համախմբված ֆինանսական հաշվետվությունների ստացման նպատակով,

- պետք է ապահովի դեկավարության կողմից որոշումների կայացման համար անհրաժեշտ կառավարչական տեղեկատվություն, որը պետք է լինի օպերատիվ և արժանահավատ:

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման միջազգային չափանիշներին համապատասխանող համակարգի ներդրումը հնարավորություն կընձեռի՝

• ստանալ հուսալի և արժանահավատ տեղեկատվություն պետական մարմինների ֆինանսական վիճակի, գործունեության ֆինանսական արդյունքների և ֆինանսական վիճակի փոփոխությունների վերաբերյալ՝

• պետական մարմինների դեկավարներին, ինչպես նաև վերադաս պետական կառավարման մարմիններին՝ ստանալ անհրաժեշտ օպերատիվ և արժանահավատ տեղեկատվություն կառավարչական որոշումներ կայացնելու համար,

- իրականացնել արդյունավետ հսկողություն և վերահսկողություն պետական մարմինների գործունեության նկատմամբ,

• հաշվապահական հաշվառման միասնական մեթոդաբանության հիման վրա անհրաժեշտության դեպքում ստանալ համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններ պետության ֆինանսական վիճակի, գործունեության ֆինանսական արդյունքների և ֆինանսական վիճակի փոփոխությունների վերաբերյալ:

Մինչև «Հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը, ՀՀ-ում օրենսդրորեն սահմանված չեն եղել ՀՀ հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառում կազմակերպելու և վարելու, ընդհանուր նշանակության ֆինանսական հաշվետվություններ պատրաստելու և ներկայացնելու միասնական հիմունքներ: Դրանք ըստ էության կարգավորվել են մասնավոր հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորող «Հաշվապահական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենքով: Սակայն պետք է

նշել, որ հիշյալ օրենքի կիրառումը նպատակահարմար չէր հանրային հատվածի կազմակերպությունների համար, քանի որ տարբեր են հանրային ու մասնավոր կազմակերպությունների գործողության ոլորտները, սկզբունքորեն տարբեր են այդ ոլորտների հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտները, հարկավոր է տարբերակել հանրային ու մասնավոր կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման իրականացման կարգերը, տարբեր են ֆինանսական հաշվետվությունների կազմման, ներկայացման ու հրապարակման սկզբունքները և այլն:

2014թ. հուլիսին ընդունված «Հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ սահմանվեցին ՀՀ հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառում կազմակերպելու և վարելու, ընդհանուր նշանակության ֆինանսական հաշվետվություններ պատրաստելու և ներկայացնելու միասնական հիմունքները: Օրենքը կարգավորում է հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառմանը վերաբերող հիմնական և այլ հարաբերություններ, որը կիրառման տեսանկյունից ավելի ոյուրին է և տարածվում է միայն ՀՀ հանրային հատվածի կազմակերպությունների՝ ներառյալ նրանց ստեղծած հիմնարկների վրա:

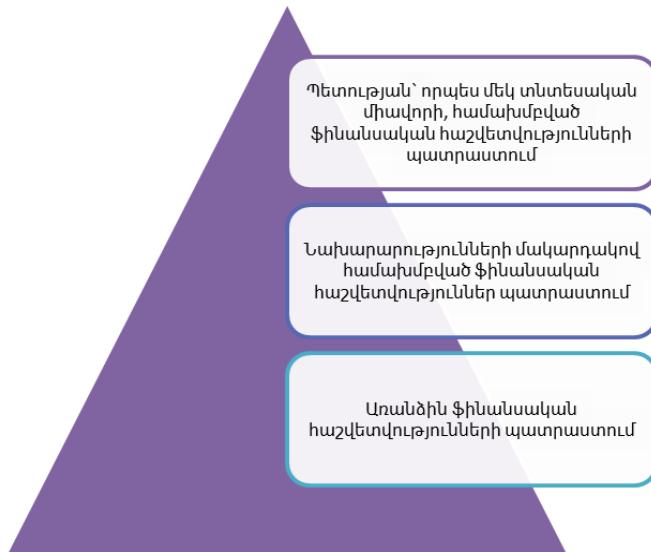
«Հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենքի ընդունմամբ իրավական հիմքեր ստեղծվեցին հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման միջազգային չափանիշներին համապատասխանող համակարգի ներդրման համար:

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգի ներդրման գործընթացը, ըստ փուլերի, ներկայացված է ներքոհիշյալ գծապատկերում:

Համակարգի ներդրման առաջին փուլի հիմնական նպատակը հանրային հատվածի կազմակերպություններում միջազգային չափանիշներին համահունչ առանձին ֆինանսական հաշվետվություններ պատրաստելու մշակույթ ձևավորելն էր: Ըստ նախապես հաստատված ժամանակացույցի, որն Օրենքի հիման վրա հաստատվել է ՀՀ ֆինանսների նախարարի կողմից, հանրային հատվածի կազմակերպությունները հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգին պետք է անցում կատարեին 3 տարվա ընթացքում՝ 2016-2018թթ.:

Գծապատկեր 1.

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգի
ներդրման փուլերը¹

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգի ներդրման երկրորդ փուլով նախատեսվում է նախարարությունների մակարդակով միջանկյալ համախմբման գործիքների և մեթոդաբանության մշակման աշխատանքների իրականացում, որը ենթադրում է իրավակարգավորման համապատասխան գործիքակազմի մշակում և հարակից օրենսդրության վերանայում:

Հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգի ներդրման երկրորդ փուլի արդյունավետ իրականացման նպատակով անհրաժեշտ է մշակել ֆինանսական հաշվետվությունների համախմբման մեթոդաբանություն և համախմբման գործիքներ՝ նախարարության մակարդակով համախմբված ֆինանսական հաշվետվություններ պատրաստելու համար: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է առաջանում մշակել կամ ձեռք բերել համապատասխան միասնական հաշվապահական ծրագիր, ինչպես նաև մշակել իրավական ակտեր, որոնց օգնությամբ հնարավոր կլինի իրականացնել ինչպես տարբեր վերահսկման մակարդակներում, այնպես էլ պետության մակարդակով ֆինանսական հաշվետվությունների համախմբումը:

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման նոր համակարգի ներդրման վերջին՝ երրորդ փուլի իրականացումը (պետության՝

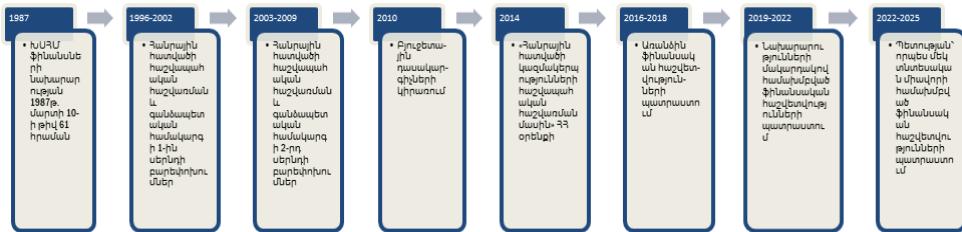
¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից:

որպես մեկ միավորի, համախմբված ֆինանսական հաշվետվությունների ստացման իրավակարգավորումների սահմանում և ընթացակարգերի ձևավորում) նախատեսվում է ազդարարել բարեփոխումների երկրորդ փուլի ավարտին:

Այսպիսով, ՀՀ հանրային հատկածի հաշվապահական հաշվառման համակարգում տեղի ունեցած զարգացումները կարելի է ներկայացնել ժամանակագրական հետևյալ շղթայի միջոցով.

Գծապատկեր 2.

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի
Էկզուպերիան¹

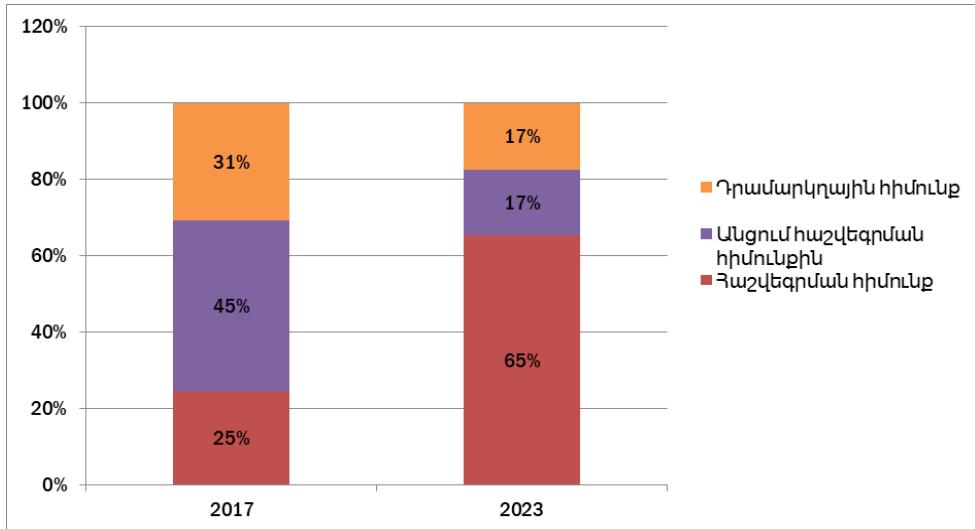

Հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման ոլորտում ՀՀ-ում տեղի ունեցող բարեփոխումներն ըստ Էության համապատասխանում են նշված ոլորտում միջազգային զարգացումներին: Նշվածը հիմնավորելու նպատակով դիտարկենք ՀՄԴ կողմից 2018 թվականին 150 երկրների շրջանակում իրականացված ուսումնասիրության արդյունքները:

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից:

Գծապատկեր 2.

Ֆինանսական հաշվետվողականության կիրառելի հիմունքները հանրային հատվածում 2017-2023թթ.-ին¹

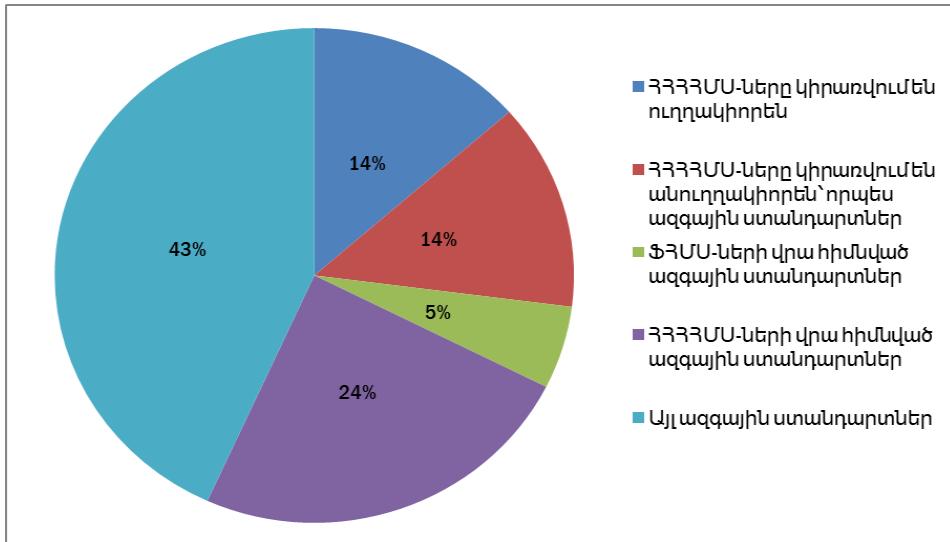
Գծապատկերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ, ըստ ՀՄԴ կանխատեսումների, հաշվեգրման հիմունքի վրա հիմնված ֆինանսական հաշվետվողականության հիմունքներ կիրառող երկրների թիվը, 2017թ. համեմատությամբ 2023թ. ավելի քան 50 տոկոսով ավելանալու է կազմելով ընդհանուր երկրների շուրջ 65%-ը: Ընդ որում, եթե նշված ցուցանիշին ավելացնենք նաև հաշվեգրման հիմունքին անցելու գործընթացում գտնվողներին, ապա, ըստ էության, երկրների շուրջ 82%-ը կկիրառի հաշվապահական հաշվառման հաշվեգրման հիմունքը: Վերը նշվածը վկայում է ՀՀ-ում իրականացվող բարեփոխումների՝ միջազգային միտումներին համահոնչ լինելու մասին:

Ընդ որում, տարբեր երկրների կողմից կիրառվող ստանդարտները հիմնված են ինչպես ՀՀՀՄՍ-ների, այնպես էլ ՖՀՄՍ-ների վրա:

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով <https://www.ifac.org/system/files/IFAC-CIPFA-Public-Sector-Index-2018-Status.pdf> հղմամբ ներկայացված հաշվետվության տվյալները:

Գծապատկեր 3.

Հաշվեգրման հիմունքի վրա հիմնված ֆինանսական հաշվետվողականության կիրառելի հիմունքները հանրային հատվածում 2017թ.¹

Այսպիսով, գծապատկերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ ներկայումս երկրների ավելի քան 50 %-ը կիրառում են ՀՀՀՀՍՍ-ների վրա հիմնված ստանդարտներ, որոնց թվում է նաև Հայաստանը, որն էլ վկայում է նշված ոլորտում իրականացվող քաղաքականության միջազգային գարգացումներին համապատասխանության մասին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Հանրային հատվածի կազմակերպությունների հաշվապահական հաշվառման մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 2014թ. հունիսի 21-ին

2. «Հայաստանի Հանրապետության հանրային հատվածի հաշվապահական հաշվառման համակարգի և գանձապետական համակարգի երկրորդ սերնդի բարեփոխումների ծրագիրը հաստատելու մասին» ՀՀ կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 10-ի թիվ 393-Ն որոշում

2. Ա. Ս. Զանջուղազյան, «Հայաստանի Հանրապետությունում պետական հիմնարկների հաշվապահական հաշվառման համակարգի հիմնական առանձնահատկությունները», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան 2003թ. 240 էջ

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով <https://www.ifac.org/system/files/IFAC-CIPFA-Public-Sector-Index-2018-Status.pdf> հղմամբ ներկայացված հաշվետվության տվյալները:

3. «Պետական ֆինանսների կառավարման բարեփոխումների առաջնահերթությունները» հաշվետվություն, Համաշխարհային բանկ, 2010թ., 74 էջ
4. "International Public Sector Financial Accountability Index", IFAC, CIPFA, 2018, 5 pages
5. ՀՀ ֆինանսների նախարարության պաշտոնական կայք՝ <https://www.minfin.am>

Карен Алавердян, Развития системы бухгалтерского учета общественного сектора Республики Армения - В настоящее время масштабные реформы осуществляются в области бухгалтерского учета общественного сектора Республики Армения, что предполагает переход от системы бухгалтерского учета советских времен к новой системе отчетности общественного сектора соответствующей международным критериям. Целью статьи является представление эволюцию системы бухгалтерского учета общественного сектора Республики Армения, необходимость перехода от существующей в прошлом системы учета к новой, а также современные тенденции бухгалтерского учета общественного сектора в международной практике.

Karen Alaverdyan, Developments of public sector accounting system of the Republic of Armenia - Currently, large-scale reforms are being carried out in the field of public sector accounting of the Republic of Armenia, which assumes the transition from the Soviet Union accounting system to the new system of public sector accounting in accordance with international criteria.

The objective of this article is to present the evolution of the Public sector accounting system of RA, the necessity to move from a previously existing accounting system to a new one, as well as the current trends in the field of Public sector accounting in international practice.

ՀԵՇԱՎԱՐ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՀԱՄԱՀԱՐԱԿԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

*Պահանջվեց 38 տարի, որպեսզի ռադիոն դառանար
հասանելի երկրագնդի 50 մին բնակչության համար,
13 տարի՝ որպեսզի հեռուստացույցից օգտվեին շուրջ 60 մին
բնակչություն, և ընդամենը 4 տարի, որպեսզի համացացանցը
հասանելի լիներ արդեն 80 մին մարդու։¹*

Բանալի բառեր - առցանց ուսուցում, հեռավար ուսումնառության արդյունականացություն, էլեկտրոնային մոդուլներ, հեռառուսուցման զարգացում:

Հեռավար ուսուցման պահանջը առաջացավ դեռևս երկու դար առաջ, երբ մասնագիտական կրթական ծառայությունները խիստ կենտրոնացած էին խոշոր քաղաքներում և երկրի ծայրամասերում բնակվող ազգաբնակչությանը մատուցվում էր դասավանդում՝ պարզապես օգտագործելով համընդհանուր թղթակցային փոստը։ Այզեք Փիթմանը առաջինն էր, որ դեռևս 1840 թվականին կազմակերպեց թղթակցային հեռուսուցման դասընթաց, երբ ուսանողը փոստով առաջդրանք էր ստանում դասավանդողից, և այնուհետև, լուծելով այն՝ նորից փոստով հետ էր ուղարկում առաջադրանքի պատասխանը։² Բնականաբար, դասավանդման խմբային ձևաչափը այստեղ կիրառելի չէր, և գործում էր “ուսանող-դասավանդոր” անհատական կապը։

Լոնդոնի թագավորական համալսարանը 1856 թույլ տվեց ուսանողներին էքստերն ճանապարհով, առանց լիարժեք դասերին հաճախելու, պաշտպանել ավարտական թեզեր։ Սակայն, հաջողության հասնելու համար, ուսանողները պարբերաբար կարճաժամկետ դասընթացների էին մասնակցում, որը այնուհետև համակարգային բնույթ ստացավ մի շարք բուհերում։ Այսպես, 1874 ԱՄՆ-ի Իլիանոյիսի համալսարանը առաջին անգամ կիրառեց մասնագիտական կրթության հեռակա և հեռուսավար ուսուցման համակցված տարբերակ, որը արագորեն իր զարգացումը գտավ մի շարք առաջավոր բուհերում։

¹ Учителя, педагогическая деятельность и новые технологии: Всемирный доклад по образованию. Париж: ЮНЕСКО, 1998. – 129 с.

² Baath J. Correspondence education in the light of a member of contemporary teaching models. – Malmö: Liber-Hermods, 1979; Holmberg B. The evolution

Հատկապես նշանավորվեց Բրիտարական քաց համալսարանը, որը մասնագիտացավ հեռավար ուսուցման համակարգում և ունեցավ այդ ժամանակների համար ուսանողների ամենամեծ թվաքանակը:¹ Համալսարանը 1877 թվականին արդեն թույլ էր տալիս բոլոր մասնագիտությունների գծով (քացի բժշկությունից) ուսանողներին հանձնելու ավարտական քննություններ, անզամ եթե նրանք ինքնառուսուցմամբ կամ հեռավար ուսուցմամբ էին գիտելիքներ ձեռք բերել: Սակայն, հեռառուսուցումը այս պարագայում լիովին հիմնված է փոստային հաղորդակցման վրա:

Այնուամենայնիվ, հեռառուսուցման շրջանակների ընդլայնմանը զուգահեռ, ակադեմիական միջավայրում սկսեցին շրջանառվել այնպիսի տերմիններ, ինչպիսիք էին.

- home study (տնային դասավանդում)
- external student (էքստեռն ուսանող)
- independent study (անկախ ուսուցում)
- extension (հիմնական դասընթացի լրացուցիչ կուրսեր)

Արդեն, 1930-ական թվականներին որպես հեռառուսուցման գործիք, սկսեցին կիրառել ռադիոն, իսկ 1950-ական թվականներից՝ հեռուստատեսությունը: Ուիլսոնը իր հետազոտության արդյունքերով բացահայտեց, որ հեռուստադասընթացները որոշ մասնագիտությունների գծով առավել արդյունավետ են, քան ավանդական դասընթացները:² Սակայն նաև ընդգծվեց, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել ոչ թե միակողմանի դասընթաց “դասախոսից դեպի ուսանող” ձևաչափով, այլև երկխոսության վրա հիմնված ուսուցում՝ կրթության շահառուների միջև:

Տեղեկատվական սարքերի զարգացմանը զուգընթաց, 20-րդ դարի վերջին քառորդում սկսեցին հիմնադրվել ոչ ավանդական համալսարաններ, որոնք հիմնականում ֆինանսավորվում էին հանրային միջոցներով և իրականացնում էին հեռառուսուցում: Բրիտանական քաց համալսարանի գործունեության մոդելով ոչ ավանդական համալսարաններ հիմնադրվեցին Իզրայելում, Գերմանիայում, Ավստրալիայում, Հնդկաստանում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում: Սիայն, 1970-1984 թվականների ընթացքում մոլորակի վրա սկսեցին գործել 187 ոչ ավանդական համալսարաններ, որոնց հիմնական մասը վերագգային կրթական ծառայություններ էին մատուցում:³

¹ **Овсянников В. И.** Основные этапы развития дистанционного обучения и его теоретическое сопровождение // Дистанционное образование в России: Постановка проблемы и опыт организаций. – М., 2001. – С. 7-11.

² **Reiser R. A.** Instructional technology: A history // Instructional technology: Foundations. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1987.

³ **Овсянников В. И.** Основные этапы развития дистанционного обучения и его теоретическое сопровождение // Дистанционное образование в России: Постановка проблемы и опыт организаций. – М., 2001. – С. 10.

1969 թվականին Փարիզում կայացավ “Հեռավար ուսուցման միջազգային համաժողովը”, որտեղ տարբեր երկրներ ներկայացնելով իրենց փորձը, կարողացան ընդհանուր հայտարարի գալ հեռավար կրթության մեթոդների, չափանիշների, մեխանիզմների ընդունելի տարրերակների գծով:¹ Միաժամանակ արձանագրվեց, որ դեռևս դանդաղ էր գործում հետադարձ կապը ուսումնառողների ու դասավանդողների միջև, և դեռ չին ձևավորվում լսարանային ու խմբային ուսումնառության ձևաչափերը, որոնք հանդիսանում էին հեռավար ուսուցման մեթոդաբանական չուժված խնդիրներ:

Այդ խնդիրները լուծվեցին XX դարի վերջին տասնամյակում համացանցի (ինտերնետ) ձևավորման և ազգարնակչության շրջանում համակարգիչների մատչելիության շնորհիվ: Ստացվեց այնպես, որ հեռառուցման ոլորտում համացանցի մուտքն ավելի բեկումնային եղավ, քան ուղիոյի և հեռուստատեսության պարագայում: Հնարավոր դարձավ հաղորդակցություն և հետադարձ կապ ապահովել յուրաքանչյուր սովորողի համար՝ անկախ նրա գտնվելու վայրից: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կանխատեսումների համաձայն՝ XXI դարում սովորողները լսարանում անցկացնելու են ուսումնառության համար հատկացված ժամանակի ընդամենը 30-40%-ը: Մյուս 40%-ը ծախսելու են հեռավար ուսուցման վրա՝ ժամանակակից հաղորդակցական միջոցների կիրառմամբ, իսկ մնացած ժամանակը տրամադրելու են ինքնակրթությանը: Դա նշանակում է, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցների կիրառումը կմեծանա առցանց ուսուցման գործընթացում և՝ դպրոցական, և՝ համալսարանական, և՝ որակավորման բարձրացման ոլորտներում, այսինքն՝ անընդհատ ուսուցման բոլոր օրակներում:²

Նաև ակնառու դարձավ, որ առցանց ուսուցումը էականորեն տարբերվում է նախկինում գործող ավանդական հեռավար ուսուցումից մի շարք հատկանիշներով: Նախ, համացանցի միջոցով հեռավար ուսուցման դեպքում սովորողը

- ինքն է ընտրում իր համար ամենահարմար ուսուցման ժամանակը,
- կարող է սովորել «իր սեփական արագությամբ» և իրեն հարմար ռեժիմով,
- կարող է կենտրոնանալ ուսումնական նյութի որոշակի մասերի վրա,
- կարող է ավելի շատ համագործակցել դասախոսի հետ,
- կարող է ավելի արագ ստանալ անհրաժեշտ տեղեկությունները:

¹ The International Council on Correspondence Education.

² Բեղիքցան Խ., Խաչատրյան Վ., Հովհաննիսյան Գ., Բաբայան Ս., Հեռավար ուսուցման կազմակերպումը և իրականացումը կանոնակարգող փաստաթղթերի ժողովածու, //ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2017, էջ 8

Բացի այդ, առցանց ուսուցումը սկզբունքորեն տարբերվում է ավանդական հեռավար (թղթակցային) ուսուցումից նրանով, որ ստեղծվում է նոր կրթական տեղեկատվական միջավայր, որտեղ սովորողը հատակ գիտակցում է, թե ինչպիսի գիտելիքներ, հմտություններ և ունակություններ են իրեն անհրաժեշտ: Սովորողները հնարավորություն են ունենում ինքնուրույն ստանալու անհրաժեշտ գիտելիքները, օգտվելու զարգացած տեղեկատվական ռեսուրսներից (տվյալների և գիտելիքների բազաներ, համակարգչային, այդ թվում՝ մուլտիմեդիա, ուսուցանող և ստուգի թեսթային համակարգեր, էլեկտրոնային վարժանքներ, տեսագրություններ, ձայնագրություններ, էլեկտրոնային գրադարաններ, ինչպես նաև էլեկտրոնային դասագրքեր ու մեթոդական ձեռնարկներ):

Առցանց ուսուցման և ավանդական հեռառուսուցման տարբերություններից մասնագիտական գրականությունում առանձնացվում են նաև մի շարք տիպիկ հոգեբանական մանկավարժական խնդիրներ, որոնք ստիպված են լուծել դասախոսներն ու ուսանողները: Դրանք են.

1) դժվարություններ՝ կապված ուսուցման գործընթացի մասնակիցների միջանձնային շփման հետ,

2) խնդիրներ՝ կապված արդյունավետ աշխատող փոքր ուսումնական խմբերի ձևավորման հետ՝ համագործակցված ուսուցում իրականացնելու համար,

3) խնդիրներ՝ կապված ունկնդիրների կողմից տեղեկատվության ընկալման անհատական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության հետ՝ առավել արդյունավետ ուսումնական գործընթաց կազմակերպելու նպատակով,

4) դասախոսի համապատասխանությունը հեռավար ուսուցման համար ընտրված մեթոդիկային և մանկավարժական տեխնոլոգիաներին:¹

Սակայն, անկախ վերոնշյալ դժվարություններից, առցանց դասավանդումը տեսանելի ապագայում կրթական շուկայում գերիշխող դիրք է գրավելու և ունենալու կազմակերչական հեռանկարային առանձնահատկություններ.

Առաջին. WEB լսարանի նոր կրնցեալի նախագծում, որը հնարավորինս կտեղափոխի ավանդական ուսուցման մոտեցումները էլեկտրոնային միջավայր: Այս դեպքում, հնարավոր կդառնա վիրտուալ միջավայրում կիրառելու ավանդական լսարանային ուսումնառությանը հասույդասախոսություններ, սեմինար-քննարկումներ, խմբային պրեզենտացիա-

¹ Քեզիքչյան Խ., Խաչատրյան Վ., Հովհաննիսյան Գ., Բաբայան Ս., Հեռավար ուսուցման կազմակերպումը և իրականցումը կանոնակարգող փաստաթղթերի ժողովածու, //ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա, ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2017, էջ 13

ներ, բանավեճային ակումբներ, կլոր սեղաններ, որոնք հնարավոր կլինիկազմակերպել ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաներով:

Երկրորդ, մանկավարժական նորամուծությունների ներմուծում, որոնք կապահովեն ակտիվ և սպառիչ հետադարձ կապը դասավանդողների և ուսանողների միջև, ինչպես նաև՝ ակադեմիական համագործակցությունը ուսանողական ուսուցմանը, երբ ուսանողը ակտիվ մասնակցություն կունենա ինքնակրթության գործնշացին, էլեկտրոնային վարժանքերով կզարգացնի իր մասնագիտական կարողությունները, էլեկտրոնային թեսթերով կանցնի ինքնազնահատման համակարգով:

Երրորդ, էլեկտրոնային վարչարարության ընդլայնում, երբ առցանց համակարգում ընդգրկված ուսանողի ակադեմիական վարքագիծը ամբողջովին իր թվայնացումը կունենա և կվերահսկվի էլեկտրոնային դեկանատի կողմից: Նման պարագայում, էապես կրարձրանա դեկանատների, ամբիոնների վարչակառավարչական գործունեության արդյունավետությունը և հեռավար դասընթացների նպատակամետությունը՝ ուղղված կրթության շահառուների պահանջմունքերի բավարարմանը և առցանց կրթական ծառայությունների որակի բարձրացմանը:

Եվ եթե վերոնշյալ հիմնախնդիրները փոքր-ինչ դադար ընթացք էին հաղորդում առցանց ձևաչափով համալսարանական կրթությանը, ապա վրա հասած COVID-19 աշխարհավարկը պարզապես պարտադրեց բուհերին մեկ գիշերվա ընթացքում համատարած անցնել հեռավար ուսուցման, որն ի հայտ բերեց մի շարք մարտահրավերներ, որոնք ներկայացվում են հետևյալ խմբերով (տես գծապատկեր1):

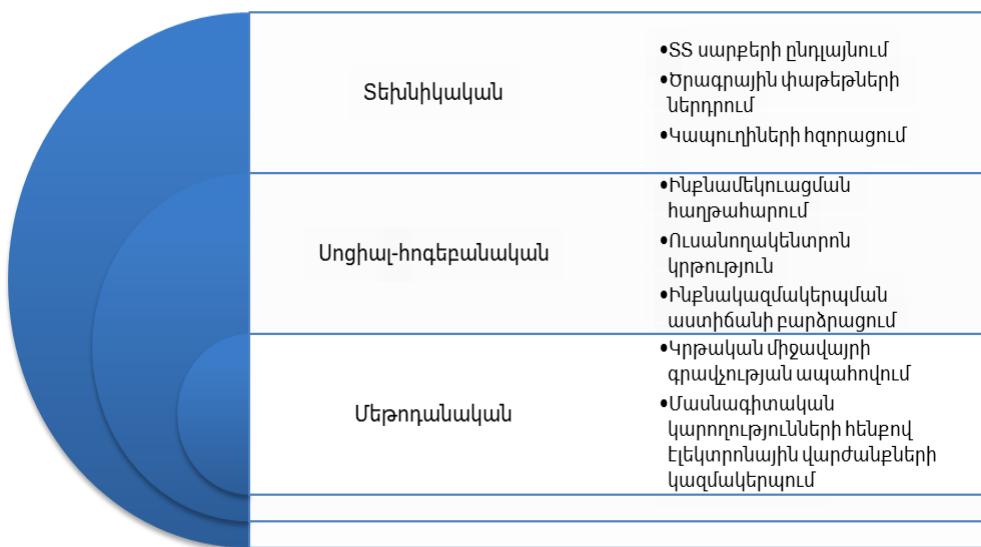
Տեխնիկական. թե դասախոսները, թե ուսանողները և անգամ բուհերը հանկարծակի եկած համաձարակից, դեռևս լիարժեք տեխնիկական պատրաստվածություն չունեին առցանց ձևաչափով կրթության կազմակերպման: Անհրաժեշտություն ծագեց ձեռքբերելու լրացուցիչ համակարգիչներ, ուժեղացնելու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների սերվերային հղորություններ, մշակելու էլեկտրոնային դեկանատների գործունեության ծրագրեր: Համաձարակը ստիպեց կրթության շահառուներին լրացուցիչ ներդրումներ անելու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ձեռքբերման ոլորտում:

Սոցիալ-հոգեբանական. համալսարանական կրթության շահառուները հոգեբանորեն պատրաստ չեն մեկ օրվա ընթացքում զանգվածաբար անցում կատարելու առցանց ուսուցման: Ավանդական լսարանից դուրս դասավանդումը կարծես բթացնում էր ուսումնառության զգայնականությունը և on-line լսարանը արեստածին, և երբեմն էլ տախտկալի էր դառնում թե դասախոսների, և թե ուսանողների համար: Ուսանողի սոցիալա-

կան մեկուսացումը համարվում է հեռառւսուցման էական թերություններից մեկը: Եթե ի սկզբանե, համակարգիչների օգտագործումը պարունակում էր անհատի առողջապահական խաթարման ռիսկեր (տեսողության վատթարացում, նյարդային լարվածություն, “Էլեկտրոնային պրեսինգ”) և միայն ինդիք էր առաջանում պահպանելու համացանցից օգտվելու հիգիենա (համակարգչից անընդմեջ օգտվելու ժամանակը ոչ ավելի, քան քառասուն րոպե, այնուհետև՝ մեկ ժամ աշքերին հանգիստ), ապա ներկայումս առավել “չարիք” է հանդիսանում առցանց համակարգում անհատի սոցիալական մեկուսացումը, որի դեմ պայքարելը հետզհետեւ դառնում է հավելի դժվար:¹

Գծապատկեր 1

Արդյունավետ առցանց ուսուցման կազմակերպման միջավայրին նպաստող գործոնները:²

Ավանդաբար, համալսարանը ուսանողության կողմից ընդունվում է ոչ միայն զիտելիքների, մասնագիտական հմտությունների ընկալման միջավայր, այլև սոցիալական հարթակ, որտեղ ձևավորվում են ընկերային փոխհարաբերություններ, երիտասարդական ժամանցային, սպորտային միջոցառումներ, պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի հետ անմիջա-

¹ Warburton. (2009). Second Life in higher education: Assessing the potential for and the barriers to deploying virtual worlds in learning and teaching. *British Journal of Educational Technology*, 40(3), p. 414-426.

² Կազմվել է հեղինակների կողմից:

կան շփումներ, որով ակադեմիական գործունեությունը դառնում է գրավիչ իսկ ուսանողը հայտնվում է իրեն հարազատ սոցիալական խմբերում:

Առցանց ուսուցման պարագայում բացակայում է ավանդական ուսումնառության գրավիչ միջավայրը, ուսանողը հայտնվում է սոցիալական մեկուսացման ռիսկի առջև, որը ոչ միայն իր բացասական հետևանքներն է թողնում անհատի ակադեմիական գործելավոճում, այլև նրա մոտ ձևավորում է սոցիալ-հոգեբանական շեղումներ

Առողջապահական. ուսանողները պատրաստ չեն ժամերով գասվելու համակարգիչների Էկրաններին և դասերին մասնակցելու, որն ի դեպ, նաև հակահիգենիկ էր աչքերի համար: Իսկ հայաստանյան բուհերի վարչակազմը ձգտում էր չխախտել գործող դասացուցակը և հեռառւսուցումը կազմակերպել հենց այդ ժամանակացույցով և ավանդական կրթության ժամաքանակով: Հիմա արդեն ժամանակն է ընկալել, որ առցանց ուսուցման դասերը պետք է կայանան ժամանակային ինտելվալներով այնպես, որ մի կողմից ուսանողը համակարգչի Էկրանի առջև չգտա գերհոգնածություն, մուս կողմից, պահպանվի աչքերի հիգիենայի կանոնները:

Մեթոդական. հեռավար ուսուցման պարագայում ներկայումս հիմնախնդիր է դարնում “համացանցային ուսանողական համայնքի” ձևավրումը, որը գալիս է որոշակիորեն փոխարինման ավանդական լսարանային ուսանողական խմբերին: Անկախ այն հանգամանքից, որ հեռավար ուսուցման համակարգում ընդգրկված անհատը կրթություն է ստանում “սոլո տարրերակով”, միևնույն է, նա հնարավորինս պետք է զգա ուսանդական իր խմբի ներկայությունը՝ թեկուզ և վիրտուալ աշխարհում:

Հետևաբար, համացանցային կրթական մոդուլները պետք է նախագծել այնպես, որ նրանցում գերադասեկի լինեն online ֆորումները, բանավիճային ակումբները, խմբային աշխատանքները, որոնք կմեղմեն հեռավար ուսուցման ուսանողի սոցիալական մեկուսացման աստիճանը: Ի դեպ, MOODLE կրթական հարթակը, որն ինտենսիվորեն սկսվեց կիրառվել համավարակից հետո, հնարավորություն է ընձեռնում բազմակողմանի մոտեցում ցուցաբերել առցաց ուսուցմամար մոդուլների նախագծմանը այնպես, որ ապահովվեն խմբային աշխատանքներ, ուսումնական գործընթացում ակտիվ հետադարձ կապ, բանավիճային քննարկումներ, WEB սեմինարներ, մասնագիտական ունակություններով ամրագրված էլեկտրոնային առաջադրանքներ: Այս առումով, MOODLE կրթական հարթակը անհրաժեշտ է կիրառել ոչ թե սույն հեռավար ձևաչափով ուսանողին նյութերի տրամադրման գործիք, այլ առցանց կրթության կազմակերպման արդյունավետ միջավայր:

Եզրակացություն. հեռավար ուսուցման արդյունավետ կազմակերպումը ուղեկցվում է մի շարք խնդիրներով, որոնք կրում են տեխնիկա-

կան, սոցիալ-հոգեբանական, առողջապահական, ինչպես նաև մեթոդական բնույթ; Ուստի, համաձարակով պայմանավորված առցանց ուսուցման այսօրվա ինտերվենցիան համաշարաններ, իր արդյունավետության առումով կարդարացվի միայն դեպքում, եթե համակողմանի հաշվի առնվեն և ներդաշնակեցվեն թվարկած գործոնները (ուես գծապատկեր 1):

Армен Джугурян, Нонна Хачатрян, Историческое развитие дистанционное обучение и вызовы в условиях пандемии - Эффективная организация дистанционного обучения сопровождается рядом проблем, имеющих технический, социально-психологический, медицинский, а также методологический характер. Поэтому, в связи с эпидемией, сегодняшнее “интервенция” в университеты онлайн-обучение, с точки зрения ее эффективности, будет оправдана, только если вышеупомянутые факторы будут приняты во внимание и действовать гармонично. В статье рассматриваются проблемы, связанные с повышением эффективности университетского онлайн-образования.

Armen Jughuryan, Nonna Khachatryan, The historical development if distance learning and challenges in condition of pandemic - The effective organization of distance learning is accompanied by a number of problems, which are of technical, social-psychological, health, as well as methodological nature; Therefore, today's "intervention" in universities online learning, due to the epidemic, in terms of its effectiveness, will be justified only if the above-mentioned factors are taken into account and harmonized. The article presented the challenges associated with increasing the effectiveness of university online education.

ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՈՒԽԿԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

ՀԱՍՄԻԿ ՍԱՅԱԴՅԱՆ

Քանակի բառեր - ոխսկի կառավարում, ձեռնարկատիրական ոխսկ, ոխսկերի կառավարման մեթոդներ, ապահովագրություն, դիվերսիֆիկացիա:

Ոխսկերի կառավարումը զբոսաշրջության ոլորտում կառավարչական որոշումների ընդունման և կատարման գործընթաց է, որն ուղղված է անքարենպաստ արդյունքի առաջացման հավանականության և դրա իրականացման հետևանքով հնարավոր կորուստների նվազեցմանը:

Զբոսաշրջությունը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման հիմնական գործոններից է, որը նպաստում է երկրի կայուն տնտեսական առաջընթացին, շրջակա միջավայրի պահպանությանը, համաշափ տարածքային տնտեսական զարգացմանը, պատմամշակութային ժառանգության և ավանդույթների պահպանությանն ու մշակութային արժեքների արժեքումանը:

Զբոսաշրջության զարգացումը խթանում է տնտեսության այնպիսի ճյուղերի զարգացումը, ինչպիսիք են՝ տրանսպորտը, կապը, առևտուրը, շինարարությունը, զյուղատնտեսությունը, սպառողական ապրանքների արտադրությունը:

Ակտիվ պետական քաղաքականության իրագործումը ոլորտի զարգացման պարտադիր պայմանն է, որը թույլ է տալիս տնտեսապես ոչ շատ զարգացած, բայց հարուստ բնական և մշակութային ներուժ ունեցող պետություններին գրավել առաջատար տեղեր միջազգային զբոսաշրջության շուկայում: [1]

Վերջին տարիների ընթացքում ՀՀ զբոսաշրջության ոլորտը զգալի աճ է ունեցել ներգնա զբոսաշրջային այցելությունների թվի և ստացված եկամուտների առումով: Սակայն դրա հետ մեկտեղ շուկայական պայմաններում կառավարման բարդության պատճառ են հանդիսացել շուկայա-

կան իրավիճակի անորոշությունը, ապրանքների և ծառայությունների պահանջարկի անկայունությունը, մրցակցությունը, ֆինանսական ռեսուրսների պակասը, ծախսերի աճը, արտադրողականության անկումը, ապրանքների և ծառայությունների որակի վատթարացումը: Նման պայմաններում ձեռնարկությունը չի կարող սահմանափակվել միայն իր գործունեության ընթացիկ պլանավորմամբ և օպերատիվ կառավարմամբ:

Մարքետինգային հետազոտությունների և տնտեսական պրակտիկայի մեջ ռիսկի խնդիրը առաջնային տեղ է գրադարձնում: Կարելի է եզրակացնել, որ զրոսաշրջային ոլորտը ևս պարունակում է բացահայտ և թաքնված սպառնալիքների զգակի շարք, որը հավասարապես վտանգավոր է ինչպես զրոսաշրջիկների, այնպես էլ զրոսաշրջային ծառայություններ մատուցողների՝ հյուրանոցների, ռեստորանների, ավիարևներությունների և այլ ձեռնարկությունների համար:

Ռիսկերի կառավարումը կառավարչական որոշումների ընդունման և կատարման գործընթաց է, որն ուղղված է անբարենպաստ արդյունքի առաջացման հավանականության և դրա իրականացման հետևանքով հնարավոր կորուստների նվազեցմանը: [2]

Ժամանակակից տնտեսագիտությունը ռիսկը ներկայացնում է որպես հավանական իրադարձություն, որի առաջացման արդյունքում կարող են տեղի ունենալ միայն չեզոք կամ բացասական հետևանքներ:

Հաշվի առնելով զրոսաշրջության ռիսկերի կառավարման խնդիրը առանձնացնում են.

1. ձեռնարկատիրական ռիսկեր, որոնք կարող են նվազագույնի հասցվել ձեռնարկության կառավարման արդյունավետ մեթոդների ընտրության դեպքում,

2. ճանապարհորդող զրոսաշրջիկներին վերաբերող ռիսկեր, որոնց նվազեցումը իրականացվում է ապահովագրության մեխանիզմի միջոցով:[5]

Զրոսաշրջությունում ապահովագրության առանձնահատկություններն են.

- ✓ ռիսկայնությունը,
- ✓ կարճաժամկետ (6 ամսից ոչ ավելի) լինելը,
- ✓ անորոշությունը (ապահովագրական պատահարի առաջացման ժամանակի հավանականությունը),
- ✓ հնարավոր վնասի մեծությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունում ապահովագրական պատահարի հավանականությունը կարող է մեծանալ զրոսաշրջիկների թիրախային խմբերից, եղանակային պայմաններից, երկրի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից և այլ գործոններից կախված: Ապահովագրական ընկերությունները պարբերաբար հետազոտում են երկրի իրավիճակը, վերլուծում

նախորդ ժամանակաշրջանների համար առկա վիճակագրական տեղեկատվությունը՝ ապահովագրական դեպքերի հնարավոր քանակը կանխատեսելու նպատակով, ինչպես նաև հնարավոր կորուստների չափը:

Այսպիսով, ժամանակակից պայմաններում ապահովադիրները կարող են պաշտպանել իրենց գրեթե բոլոր անկանխատեսելի իրավիճակներից:

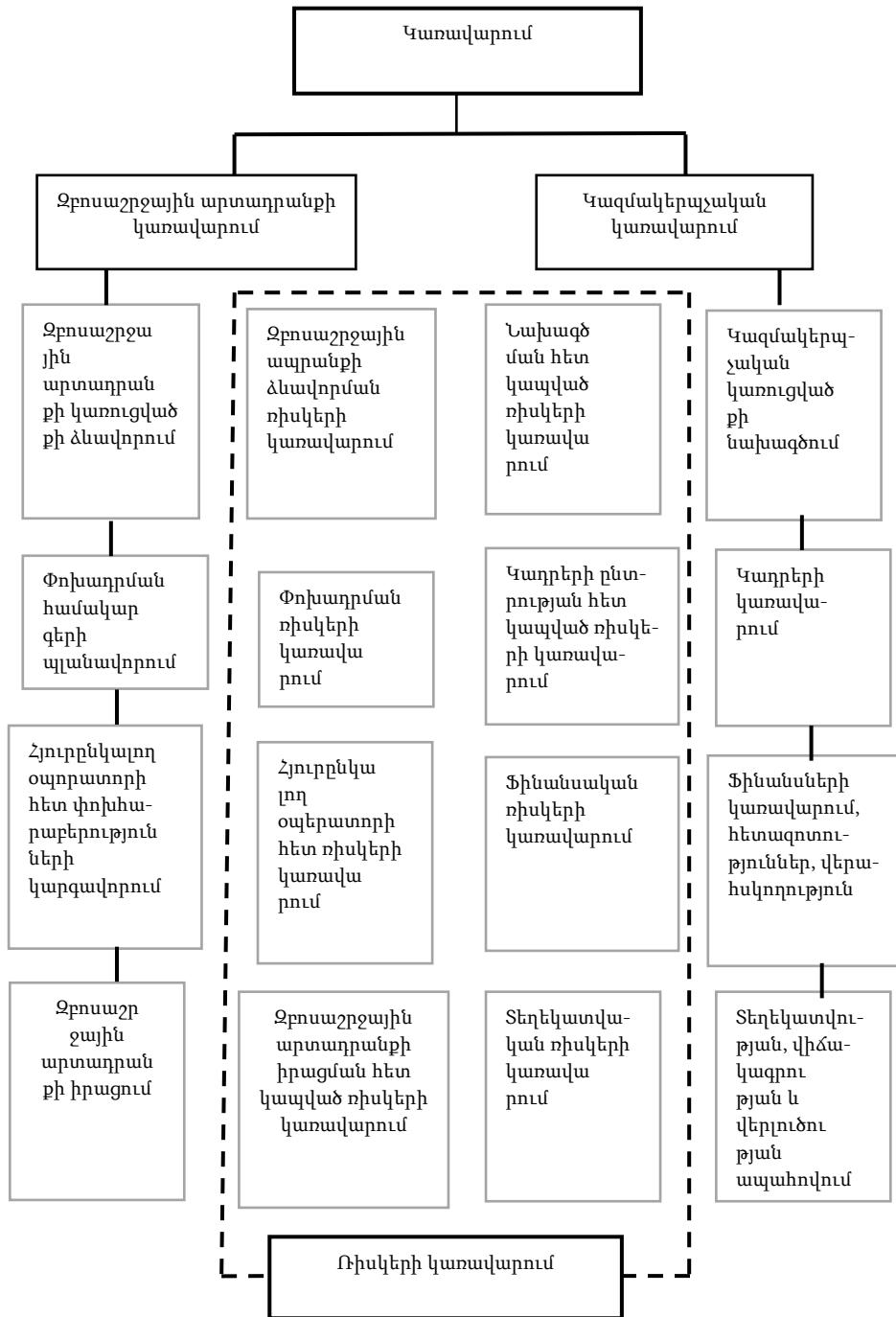
Քանի որ օրենսդրությունը սահմանված է, որ ձեռնարկատիրական գործունեությունը ոիսկային է, այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր գրուսաշրջային ընկերություն իր գործունեության մեջ առնչվում է տարբեր ոիսկերի հետ, այսինքն՝ առկա է ռեսուրսների կամ եկամուտների կորստի պոտենցիալ վտանգ:

Ոիսկերի կառավարման նպատակն է բարձրացնել տնտեսվարող սուրյեկտների մրցունակությունը մաքուր ոիսկերից պաշտպանվելու միջոցով: Գոյություն ունեն կառավարման գործառույթների դասակարգման տարբեր հատկանիշներ: Առավել արդյունավետ է այն տեսակետը, որ կառավարման գործառույթները բաժանվում են երկու խմբերի՝ [4]

❖ ընդհանուր

❖ հատուկ:

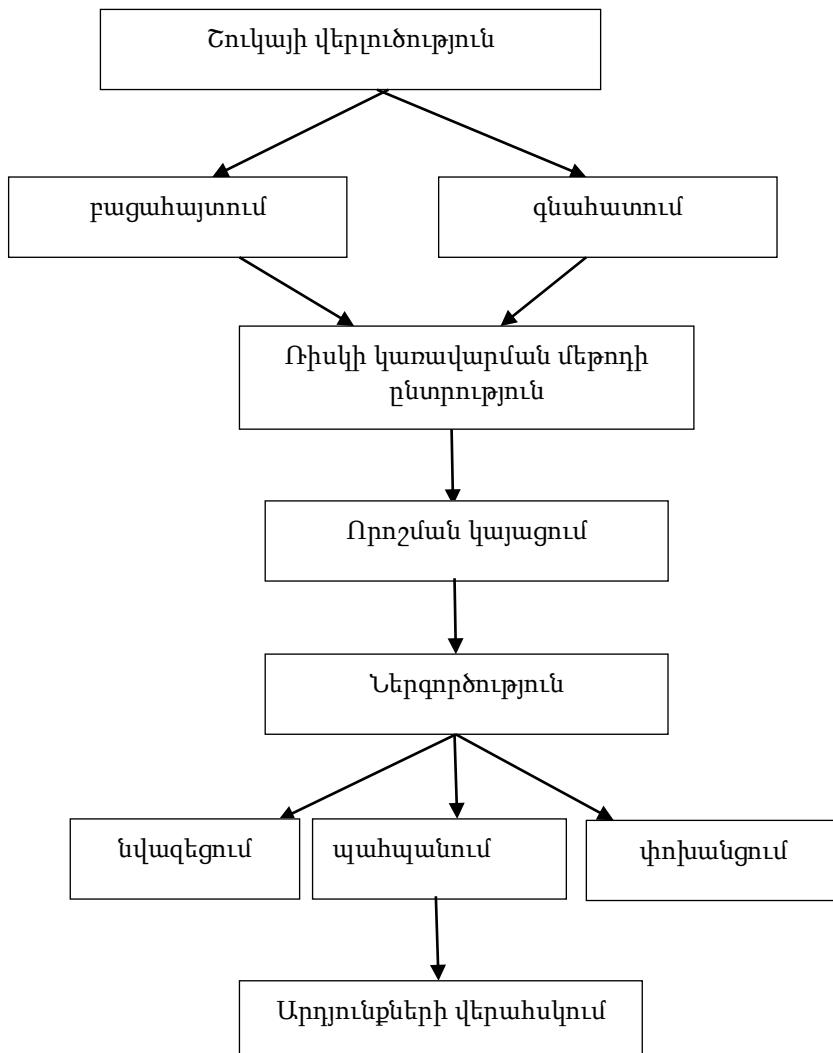
Հնդհանուր գործառույթները հաշվի չեն առնում կառավարման օրյեկտի բնույթը և առանձնահատկությունները և համապատասխանում են կառավարման գործառույթներին, իսկ *հատուկ* գործառույթները բխում են կառավարման ռեսուրսների գործառույթներից և վերաբերում են տնտեսական գործունեության տեսակներին: Այս իրավիճակում գրուսաշրջային ոիսկերի կառավարումը սահմանվում է որպես գրուսաշրջային ձեռնարկության կառավարման հատուկ գործառույթ: Այն ծառայում է որպես կապող օղակ իր կառուցվածքային տարրերի՝ գրուսաշրջային արտադրանքի մենեջմենթի և կազմակերպչական մենեջմենթի միջև, որը ներկայացված է ստորև բերված աղյուսակ 1 - ում: [4]

Գծապատկեր. 1

Զբոսաշրջային գործունեության կառավարման տարրեր

Ոիսկերի կառավարման մեթոդները բավականին լավ են ուսումնասիրված տնտեսության տարրեր ոլորտներում, սակայն զբոսաշրջությանում արդյունավետ չեն կիրառվում: Ոիսկերի կառավարման մեթոդները կապված են տուրօպերատորների գործունեության հետ, որոնք հանդես են գալիս որպես առանցքային սուբյեկտ զբոսաշրջային ծառայությունների շուկայում: [5]

Գծապատկեր 2
Ոիսկերի կառավարման գործընթացը

Ռիսկերից նվազեցումը կամ կանխումը արդյունավետ է այն դեպքում, եթե ռիսկի մակարդակը տուրօպերատորի համար անընդունելի է համարվում: Հետևաբար, ավելի նախընտրելի է խուսափել նման գործունեության հետ կապված ռիսկերից, քան կառավարել դրանք: Դա ենթադրում է հրաժարվել որոշ գործընկերների հետ շփումներից և գրուաշրջային ծրագրերի ներդրումներից, որոնց կատարելիությունը կասկածներ է առաջացնում:

Այս մեթոդն ուղղորդում է տուրօպերատորին աշխատել միայն իր հուսալիությունը հավաստող գործընկերների հետ: Նման մոտեցումը կիրառելի է նաև սպառողների համար, որոնք գրուաշրջային արտադրանք են գնում տուրօպերատորներից և տուրգործակալներից: Եթե գրուաշրջիկը հրաժարվում է վճարել ամրագրված տուրի դիմաց պահանջում է հետաձգել տուրը կամ ունի բացասական «գրուաշրջային պատմություն», ապա տուրօպերատորը կարող է ներառել այդ սպառողին «սև ցուցակ» և հրաժարվել նրա հետ հետագա համագործակցությունից: Դրանով տուրօպերատորը կնվազեցնի ֆինանսական ռիսկերը և կհաստատի իր հեղինակությունը որպես կայացած կազմակերպություն: Այս մեթոդի կիրառման հնարավորությունը ժամանակակից պայմաններում միանգամայն իրական է: [4]

Ռիսկերից նվազեցման մեթոդներից է նաև տուրերի չեղարկման թայմ-լիմիտների կիրառումը տուրօպերատորների կողմից: Այս մեթոդը ապահովում է տուգանքների վճարումը գրուաշրջիկների կողմից տուրից հրաժարվելու դեպքում: Տվյալ ռիսկը տուրգործակալների համար իր մեջ պարունակում է ֆինանսական կորուստներ, քանի որ մեծ թվով ամրագրված տուրերի չեղարկումը կարող է հանգեցնել տուրի ձևավորման և վաճառքի ծախսերի փոխհատուցման բարդությունների: Այս դեպքում միակ միջոցը տուգանքների չափի որոշումն է կախված տուրից հրաժարվելու օրվանից մինչև տուրի սկիզբը մնացած ժամանակից: Տուգանքի մեծությունը կախված է նաև տուրարտադրանքի առանձնահատկություններից, տրանսպորտային ծառայությունների սակագներից, սեղոնից և այլն:

Ինքնապահովագրության մեթոդը տուրօպերատորի համար ներկայացնում է հետաքրքրություն որպես ռիսկի աստիճանի նվազեցման միջոց: Այդ դեպքում ապահովադրի շահերից տարբերվող սեփական շահերով ապահովագրող՝ որպես ինքնուրույն միավոր, բացակայում է: Իր ռիսկերը նվազեցնելու ցանկություն ունեցող տուրօպերատորը ներքին ռեսուրսների հաշվին (մասնավորապես, շահույթից մասհանումներից) ձևավորում է իր սեփական ապահովագրական (պահուստային) ֆոնդը, որի օգտագործումը թույլ է տալիս հաղթահարել ներքին ֆինանսատնտեսա-

կան գործունեության դժվարությունները: Միևնույն ժամանակ, պետք է հաշվի առնել, որ ինքնապահովագրությունը չի կարող ապահովել պաշտպանված ռեսուրսները:

Ռիսկի պահպանման մեթոդ - ռիսկի ընդունումը և օգտագործումը տուրոպերատորի կողմից հիմնականում կիրառվում է այնպիսի գրուաշրջային ծրագրերի մշակման և ներդրման ժամանակ, որոնց հաջողությունը երաշխավորված չէ, բայց շահույթի ստացման հավանականությունը մեծ է, քանի որ պահանջարկ է վայելում գրուաշրջիկների որոշակի խմբերի մոտ: Որպես կանոն, սրանք այն ծրագրերն են, որոնք դեռևս լայնորեն չեն փորձարկվել գրուաշրջությանում, սակայն ունեն օգտագործման մեծ ներուժ: Խոսքը արագ զարգացող ակտիվ գրուաշրջության տեսակների մասին է, որոնք հասու են ոչ բոլոր գրուաշրջիկներին: Տվյալ դեպքում տեղի է ունենում ռիսկի մուլտիպլիկատիվ էֆեկտ. ինչպես գրուաշրջիկներն իրենք են կրում այդ բարձր ռիսկը, այնպես էլ տուրոպերատորներն ու տուրգործակալները՝ որպես տուրերի արտադրողներ և վաճառողներ: Նրանց ռիսկերը կապված են յուրահատուկ գրուաշրջային ծրագրերի բարդության և «անվտանգություն-շահութաբերություն» օպտիմալ հավասարակշռություն գտնելու հետ: [6]

Ռիսկի փոխանցումը - կառավարման մեկ սուբյեկտից (տուրոպերատորից) ռիսկի հանձնումը մյուսին (ապահովագրական ընկերությանը): Զրուաշրջային շուկայում կիրառվում են անձնական և գույքային ապահովության տեսակները: Առաջին դեպքում ապահովագրության օրյեկտ են հանդիսանում գրուաշրջիկների կյանքին և առողջությանը հնարավոր վնաս հասցնելու, նրանց բժշկական ծառայությունների մատուցման հետ կապված շահերը (դժբախտ պատահարներից ապահովագրություն, բժշկական ապահովագրություն): Երկրորդ դեպքում քաղաքացիական օրենսդրությունը կարգավորում է ապահովագրության երեք տեսակ՝ գույքի ապահովագրություն, քաղաքացիական պատասխանատվություն և ձեռնարկատիրական ռիսկեր: Ապահովագրության տեսակները կարելի է նույնացնել հետևյալ սկզբունքներով.

• Զրուաշրջային' տուրերի պլանավորման և իրականացման ժամանակ գրուաշրջիկների վրա ազդող,

• Տնտեսական' զրուաշրջային ինդուստրիայի ձեռնարկությունների գործունեության վրա ազդող ռիսկերի:

Առաջին խումբը ներառում է հետևյալ տեսակները [7].

➤ զրուաշրջիկների պարտադիր և կամավոր բժշկական ապահովագրություն,

➤ դժբախտ պատահարներից զրուաշրջիկների ապահովագրություն,

- անձնական օգտագործման իրերի և զբոսաշրջային հանդերձանքի ապահովագրություն,
  - զբոսաշրջիկների ծախսերի ապահովագրություն անկատար ուղևորության դեպքում,
  - արտասահման ժամանակավոր մեկնող զբոսաշրջիկների քաղաքացիական պատասխանատվության ապահովագրություն
  - ապահովագրության յուրահատուկ տեսակներ (ապահովագրություն "վատ եղանակի", չվերաբառնալու, ծառայությունների առանձին տեսակների չորամադրելու և այլն):
- Ապահովագրության տեսակների երկրորդ խումբը ներառում է.
- տուրօպերատորի ֆինանսական պատասխանատվության պարտադիր ապահովագրություն՝ ստանձնած պարտավորությունները չկատարելու համար,
  - տուրօպերատորի գույքի ապահովագրություն,
  - տուրօպերատորական գործունեության ձեռնարկատիրական ռիսկերի ապահովագրություն,
  - ապահովագրության հատուկ տեսակներ:

Դիսիպացիոն մեթոդը ժամանակակից պայմաններում ներկայացնում է տուրօպերատորական ռիսկերի կառավարման հիմնական գործիքներից մեկը: Կազմակերպչական, ֆինանսական և տեխնոլոգիական ռիսկերի տարանջատումը այլ գործընկերների հետ, ինչպես նաև տարածաշրջանային կամ տարածքային բաշխումը թույլ է տալիս բաշխել ռիսկերը գործընկերների միջև: Գործնականում այս մեթոդը կարող է կիրառվել զբոսաշրջային շուկայի տարրեր մասնակիցների միավորման տեսքով, որոնք հետաքրքրված են ընդհանուր գործի հաջողությամբ: Արդյունքում՝ տուրօպերատորը նվազեցնում է սեփական ռիսկի մակարդակը, խնդիրների լուծմանը ներգրավելով տարատեսակ գործընկերների: Այդ նպատակով ստեղծվում են դաշինքներ հյուրանոցների և փոխադրողների հետ, տուրօպերատորները մտնում են տարրեր կոնսորցիոնների, ասոցիացիաներ և այլն: [16]

Դիսիպացիոն մեկ այլ մեթոդ՝ **դիվերսիֆիկացիան**, զբոսաշրջության ոլորտում իրականացվում է երկու ուղղություններով:

1. Գործունեության տեսակների դիվերսիֆիկացիա, այսինքն մատուցվող զբոսաշրջային ծառայությունների ցանկի ընդլայնում, զբոսաշրջիկների տարրեր թիրախային խմբերին ուղղված առաջարկների ձևավորում և այլն: Տուրօպերատորներին ժամանակակից պայմաններում վտանգավոր է կենտրոնանալ մատուցվող ծառայությունների նեղ շրջանակի վրա: Դիվերսիֆիկացիայի այս տեսակը ենթադրում է ապրանքային քաղաքականություն իրականացնելու ձկունություն: [5]

2. Զրուաշրջային գոտիների և սպառողների դիվերսիֆիկացիա, այսինքն՝ աշխատանք զրուաշրջիկների տարբեր կատեգորիաների հետ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտասահմանյան շուկայում։ Դրա հետ մեկտեղ հարկ է հաշվի առնել նաև կոնկրետ տուրօպերատորի աշխատանքի առանձնահատկությունները, արդեն իսկ զրադեցրած «շուկայական դիրքը», որը թույլ կտա նրան դուրս գալ այլ շուկաներ [8]:

Այսպիսով, ոիսկերի կառավարումը զրուաշրջության ոլորտում կառավարչական որոշումների ընդունման և կատարման գործընթաց է, որն ուղղված է անբարենպաստ արդյունքի առաջացման հավանականության և դրա իրականացման հետևանքով հնարավոր կորուստների նվազեցմանը:

Զրուաշրջային ձեռնարկության ոիսկերի կառավարման մեջ յուրաքանչյուր մեթոդ թույլ է տալիս օպտիմալացնել զրուաշրջային ձեռնարկությունում առկա ոիսկերը և կանխատեսել հնարավորները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. <<Զրուաշրջության և զրուաշրջային գործունեության մասին>> Հայաստանի Հանրապետության օրենքը, ընդունված 17 դեկտեմբերի 2003թ
2. Գրիգորյան Ռ.Լ. Ոիսկի կառավարում. ԵՊՃՀ, 2010
3. Балдин К.В., Воробьева С.Н. Управление рисками / К.В. Балдин, С.Н. Воробьевая. – М., 2005.
4. Иода Е.В. Управление предпринимательскими рисками / Е.В. Иода, Ю.В. Иода, Л.Л. Мешкова, Е.Н. Болотина. – Тамбов, 2005.
5. Каракич О.С. Анализ рисков туристической компании в современном мире. – М., 2009. Королько А.С. Семь нот менеджмента/ А.С. Королько // Журнал Эксперт. – 2006.
6. Овчаров А.О. Управление рисками в сфере туристских услуг // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2008.
7. Подлобошникова Е.М. Управление рисками в туризме // Туризм, 2009.

Ասմիկ Սայդյան, Նեօխօմօտնություն ուղարկություն ռիսկում –
Статья посвящена актуальной теме современности – развитию туристической сферы услуг. В Республике Армения определена экономическая задача государственной политики в сфере туристических услуг – превратить туризм в конкурентоспособный, инновационный, устойчивый и высокодоходный сектор национальной экономики. В статье рассматриваются методы управления рисками в туризме. В условиях воздействия разнообразных внешних и внутренних факторов риска в туроператорской деятельности могут использоваться различные способы

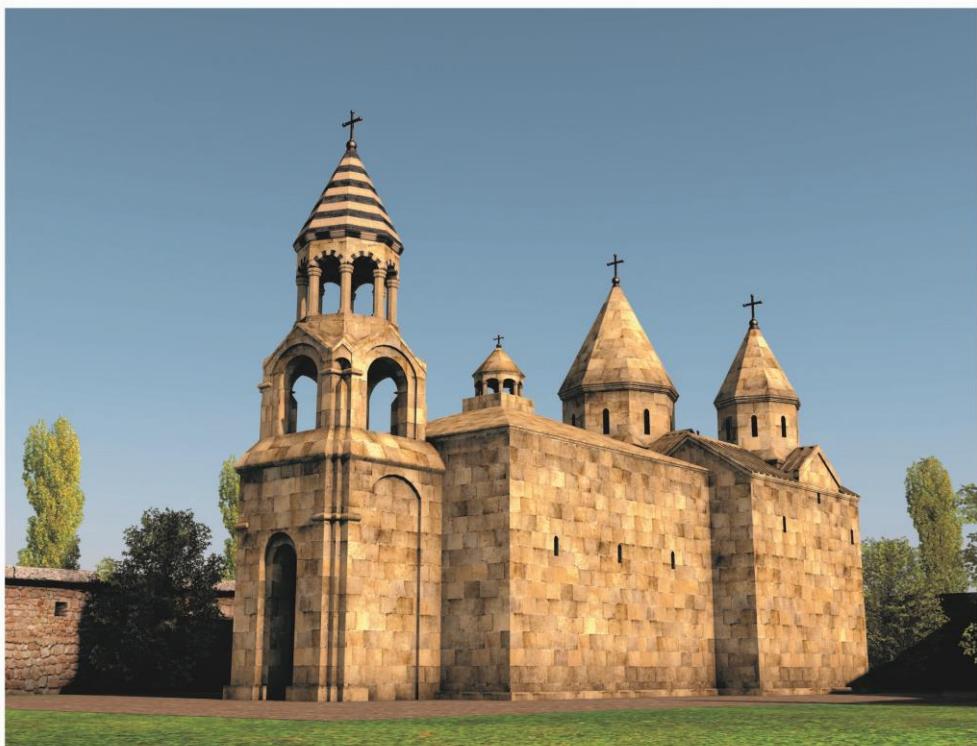
снижения риска. Оцениваются базовые методы управления рисками, в частности отказ от риска, снижение, передача и принятие риска.

Hasmik Sayadyan, The necessity for risk management in tourism - The article is devoted to the current topic of modern times - the development of the tourist sphere of services. The Republic of Armenia has defined the economic task of the state policy in the sphere of tourism services - to turn tourism into a competitive, innovative, sustainable and highly profitable sector of the national economy. The article discusses methods of risk management in tourism. In the context of various external and internal risk factors, various ways of reducing risk can be used in tour operators. Basic risk management methods, such as risk mitigation, reduction, transfer and acceptance, are assessed.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՎՍԵՍԻ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ, ՆԱՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔԸ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՔԱՌՈՒԴԻՒՆԵՐՈՒՆ, ԵՐԵՒԱՆ, 2019, 223 էջ;

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՎՍԵՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

Այս ամիս մեծագոյն ուրախութեամբ ստացանք եւ հոգեկան մեծ բարարառութեամբ վայելեցինք վերոնշեալ հատորին ընթերցումը, որուն հեղինակն է մեր շատ սիրելի հայրենակից՝ իրաքահայ պատմաբան՝ Պետ-

րոս Մովսեսի ԹովմասեանՀեղինակը մօտ 30 տարիէ աւելի մասնագիտութեամբ ճարտարագէտ է, բայց հետաքրքրութեամբ միշտ ալ սիրած եւ պրպուած է հայոց պատմութիւնը: Համալսարանական տարիքէն սկսեալ ան հայոց պատմութեան դասընթացքներ կազմակերպած է Պաղտատի Հայր Երիտասարդաց Ակումբէն ներս, իսկ Ամերիկա տեղափոխուելով հոս եւս նման դասընթացք մը կազմակերպեց Կլենտէլի Գալիֆորնիոյ Հայ Երիտասարդաց Միութեան Կեղրոնէն ներս, միշտ ալ արժանացած է ներկայ եղողներուն ամենաջերմ գնահատանքին:

223 Էջնոց այս խիստ գիտական հատորը, հրատարակուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտի կողմէ, Երեւան Դեկտեմբեր 2019-ին:

Այսօր երբ հայ ժողովուրդը կը պատրաստուի Հայոց Յեղասպանութեան Սրբադասուած նահատակներուն 105-րդ տարելիցը նշելու, մարդկային նահատակներու նման բազմահազար վանքերու, եկեղեցիներու, դպրոցաշէնքերու, մշակութային կոթողները, ամրոցները, բերդերը բոլորն ալ զոհ գացին ցեղասպան թուրքին ձեռքով: Այս այս վանքերը, եկեղեցիները, ամրոցները բազմաթիւ տարբեր պատերազմներու զոհ եղան, թալանչիներ տեսան իրենց երկիհազարամեայ պատմութեան ընթացքին, բայց բոլոր անցեալի ներխուժողները թուրք չըլլալուն համար, այդ կոթողները կանգուն մնացին, կամ՝ մասամբ քանդումի ենթարկուեցան, բայց Օսմանեան ռհիմակները ուր որ զացին, մէջը ըլլալով Հայաստանը, քարուքանդը ին այդ երկիրներու սրբատեղիները, մշակութային կոթողները եւ կրթարանները, ճիշդ ատոր համար է, որ երբ քարուքանդ տեսարան մը տեսնեն, մարդկութիւնը կըսէ. «Թուրքը հոսկէ անցած է»:

Պետքոս Թովմասեանի հինգերորդ հատորն է այս մէկը: Անցեալին ունեցած է նոյնքան արհեստավարժ բովանդակութեամբ եւ տպագրութեամբ չորս պատմական հատորներ:

1. Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Միջագետքը
(հին ժամանակներէն մինչև 1 թ. Ք. Ե.) Երեւան Զանգակ, 2006
2. Արարատ-Ուրարտու Աստուածաշունչի ընդմէջէն
Երեւան, Զանգակ, 2012
3. Աբասեան Խալիֆայութեան Վերջին Պատմաշրջան եւ Հայութիւնը
(Հայկական ծագումով հայ Խալիֆաներ) Պատմութեան Ինստիտուտ,
Երեւան 2016
4. Վարազայ Վանքը Պատմութեան Քառուղիներուն
Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան 2018

Պետքոս Թովմասեանի հինգերորդ հատորը եւս նախորդներուն պէս շատ արհեստավարժ գիտական եւ տպագրական որակով հրատարակու-

թիւն մըն է, որ արժանի է եւ կարելի է նկատել, որպէս գիտական բարձրագոյն վկայականի աւարտածառ:

Գիրքը բաժնուած է վեց «զլուխներու», որոնք կը ներկայացնեն վանքի հազար տարիներու պատմական ժամանակաշրջանները:

Իւրաքանչիւր գլուխ բաժնուած է «բաժիններու», իւրաքանչիւրը կը ներկայացնէ վանքի կարեւոր պատմական յատկանշական դէպք մը, կամ հանգրուան մը: Գիրքը ունի 75 բաժին եւ այդ բաժինները իրենց հերթին կը լուգրկեն «ցուցակ»ներ, որոնք պատրաստուած են նոյնինքն հեղինակին կողմէ, տուած տեղեկութիւնները աւելի հետաքրքիր դարձնելու համար: Գիրքի վերջաւորութեան տրուած են աղբիւներու եւ անուններու ցանկերը:

Նարեկայ Վանքը կառուցուած է Փոքր Հայքէն Հայաստան ներզադած հայ կրօնաւորներուն կողմէ, որոնք Բիւզանդացիներու կողմէ հալածուած էին իրենց դաւանանքին պատճառաւ: Բիւզանդիոնի կողմէ կուզեր հայերը միացնել Բիւզանդական եկեղեցին հետ, իսկ ներզադող կրօնականները եկան Հայաստան եւ հիմնեցին հայ առաքելական դաւանանքով եկեղեցիներ եւ վանքեր եւ Նարեկայ գիւղին մէջ ալ կը հիմնեն Նարեկայ Վանքը 946-950 թուականներուն:

Այսպէս, Նարեկայ Վանքը կառուցուած է Բագրատունեաց Արաւ Ա. իշխանի եւ Արծրունեաց Դերենիկ Արծրունի իշխանի եւ Էջմիածնի Անանիա Սոլկացի Կաթողիկոսի գահակալութեան տարիներիուն:

Նարեկայ Վանքին մէջ գոյութիւն ունէր երկու եկեղեցի, Ս. Սանդուխտ եւ Ս. Աստուածածին եւ փոքր մատուռ մը Ս. Գրիգոր Մատուռ: Իսկ Նարեկայ Վանքին ենթակայ բազմաթիւ եկեղեցիները եւ հոգեւոր տունները գոյութիւն ունէին:

Ուխտանէս պատմիչի համաձայն, Նարեկայ Վանքը կոչուած է «Աստուծաշունչ Դրախտ» եւ այդ դրախտին մէջ ծնաւ Նարեկայ Վանքի «անմահ մշտնշենական պտուղը» Ս. Նարեկ Գիրքը:

Նարեկայ Վանքը կը հանդիսանայ միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր կրօնական եւ մշակութային կեղրոններէն մին, որ կը գտնուէր Վանայ լիճի հարաւը Նարեկ գիւղին մէջ:

Այս վանքը Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի անուանի վանքերէն է: Ան տասը երկար դարեր, բազմաթիւ դժուար եւ ծանր պայմաններ ունենալով հանդերձ կրցած է իր գոյութիւնը պահել եւ աշխոյժ գործունէութիւններ ծաւակել:

Այս վանքը դարեր շարունակ հանդիսացաւ հայ գրչութեան կեդրոն մը, ուր զարգացաւ գրչութիւնը, մանրանկարչութեան արուեստը, հայու ոգին միշտ վառ պահող կարեւոր բերդ մը, գիտութեան եւ մշակոյթի լուսաշող փարոս մը:

Գրիգոր Նարեկացին ծնած է 951-ին Նարեկայ գիւղին մէջ, հեզեւրական եւ մտաւորական ընտանիքի մը յարկին մէջ:

Ծնողը բախտաւորուած էին երեք որդիներով, Սահակ, Յովհաննէս եւ կրտսերը՝ Գրիգոր, հայրը Խոսրով Անձրեւացի, որ յայտնի եկեղեցական դէմք մըն էր, իր կինը կորսնցնելով, մուտք գործեց եկեղեցական կեանքին մէջ եւ հասաւ մինչեւ Արքեպիսկոպոսի աստիճան:

Գրիգորին եղբայրը Յովհաննէս եւս կղերական եղաւ Նարեկայ Վանքին մէջ, իսկ միւս եղբայրը Սահակը մասնագիտացաւ իր հօր երկասիրութեան մէջ:

Նարեկայ Վանքը իր հազարամեայ պատմութեան մէջ, Բիւզանդական, պարսկական եւ արարական բազմաթիւ ներխուժումներ տեսած է, այդ մեծ պետութեանց պատերազմի դաշտ եղած է հայոց Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հարստութեանց սահմանները, այնուհանդերձ այս վանքը քաղաքական պայմաններու բերումով միշտ կրցաւ իր գոյութիւնը պահել եւ հայ հոգեւոր ու մշակութային գործերը շարունակել մինչեւ որ 1453-ին Օսմանցիները գրաւեցին Կ. Պոլիսը եւ վերջ տուին բիւզանդական երկարամեայ հարստութեան, այդ յաղթանակէն ետք Օսմաննեան կայսրութիւնը ընդարձակուեցաւ եւ եղաւ մեծ կայսրութիւն մը: 1508-ին Պարսկաստանի մէջ Սեֆեւեանները կործանեցին Ալ-Կոյունլուներու պետութիւնը եւ ստեղծեցին Սեֆեւեան կայսրութիւնը: Այս անգամ մեծ պայքար մը սկսաւ երկու նոր հզօր կայսրութիւններու միջեւ թուրք-Օսմաննեան եւ պարսկի-Սեֆեւեաններու միջեւ:

Հայաստանը եւ իր Նարեկայ Վանքի ռազմավարական կարեւոր դիրք ունենալով, երկու կայսրութիւններ կուգէին իրենց սահմաններէն ներս, ունենալ Հայաստանը: Այդ պատերազմը տեւեց մօտ երկու տասնեակ տարիներ, Հայաստանի Շիրակ, Արեւմտեան դաշտը, Սիւնիք եւ Նախշեւանը Օսմանցիներու կողմէ ենթարկուեցան կողոպուտի, քանդումի, հայկական աշխարհը քարուքանդ ընելով, իսկ միւս կողմէ պարսիկները գրաւեցին բարձր Հայքը եւ Վասպուրականի շրջանը:

Մայիս 29, 1555-ին այս երկու տասնեակ տարիներ պատերազմող Օսմաննեան եւ պարսկական կայսրութեանց պատերազմը վերջ գտաւ համաձայնութեամբ մը, եւ Հայաստան առաջին անգամ ըլլալով բաժնուեցաւ Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի միջեւ: Նարեկայ Վանքը եղաւ Օսմաննեան կայսրութեան սահմաններէն ներս բացի անկէ այդ տարիներուն երկու մեծ երկրաշարժներ տեղի ունեցան Վասպուրականի շրջանի մէջ, ուր Նարեկայ Վանքը կը գտնուէր:

Պատմական, քաղաքական եւ մշակութային այս խոր ուսումնասիրութեամբ, հեղինակի ներկայացուցած է Նարեկայ Վանքի պատմաշրջա-

նը իր բոլոր երեսներով հաճելի ընթերցումով կը ծանօթացնէ մեր հոգեւոր կեանքի այս գլուխ գործոց վանքի գործունեութեան մասին:

Ինչպէս յիշեցինք, Նարեկայ Վանքի մեծագոյն եւ անմահագոյն գլուխ գործոց եղաւ ու կը մնայ վանքի Անմահ մշտնջենական պտուղը՝ «Մատեան Ողբերգութեան» աղօթամատեանը: Գրիգոր Նարեկացին այս մատեանը գրեց 1002 թուականին 55 տարեկան կեանքի փորձառութեամբ հասուն տարիքին մէջ:

Մատեանը կը բառկանայ 95 գլուխներէ եւ ընդիանուր 366 ստորաբաժանումներէ, այնպէս որ այդ Մատեանը գրուած է որպէս տարուան իւրաքանչիւր օրուայ աղօթագիրք եւ աղաչանքագիրք մը:

Ս. Գիրքն ետք հայ ժողովուրդի ամէնէն շատ կարդացուած եւ սիրուած գիրքն է այս մատեանը, որ հազար տարիէ իվեր եղած է հայ տուներուն պահապանը, ցաւերու եւ հիւանդներու բուժիչ, հոգիներու մխիթարիչ: Այս գիրքը մեր ժողովուրդին համար միայն «Նարեկ» բարով ծանօթ է:

Հայ եկեղեցին մէջ Նարեկը Սուրբ Խորանին վրայ Ս. Աւետարանի կողքին, կը դրուի պատարագի ատեն: Այս «Մատեան»ին մասին բազմաթիւ հայ եւ օտար դէմքեր գրած են, որոնցմէ մին Ամենայն հայոց բանատեղծ Յովհաննէս Թումանեանը այսպէս գրած է այս գիրքին մասին:

«Լեզուն չէ որ խօսում է, բերանը չէ, որ պատմում է, կրակուած սիրտն է, որ այրում է, տանջուած հոգին է, որ մոնչում է մինչեւ երկինք»: Այս մատեանը թարգմանուած է 30-է աւելի լեզուներու, գրական գլուխ գործոց մըն է, ուր կը համեմատուի Հոմերոս Կոմիտասի, Դանթէի, Շեքսպիրի եւ Կոթէի գործերուն հետ, կըսէ հեղինակը:

Գրիգոր Նարեկացիի բազմաբեղուն վաստակը, անոր հրաշագործութիւնները, ժողովուրդի կողմէ անոր հանդէպ ունեցած սէրը շատ գեղեցիկ եւ հաճելի ձեւով ներկայացուած են այս հատորին մէջ, որոնք ցոյց կու տան հեղինակին՝ Պետրոս Մովսէսի Թովմասեանի ճաշակը եւ գրելու գնահատելի ոճը:

Նարեկայ Վանքը, որ հայ ժողովուրդի ծոցէն ծնաւ եւ հազար տարի հայ հողին վրայ գործեց, եւ որպէս կենդանի վկայ տեսաւ մեր ժողովուրդին դաժան եւ լուսաւոր օրերը:

Դժբախտաբար 1895-ին Ապտուլ Համիտ հրէշ Սուլթանի կողմէ, հայ ժողովուրդը կ'ենթարկուի մեծ ջարդի մը, զոր մանրամասնութեամբ կը կարրանք այս գիրքին մէջ Նարեկայ Վանքի եւս թուրք ջարդարարներու կողմէ այրուեցաւ, հայութեան եւ մարդկութեան լուսաշող այս աստղին լոյսը մարեցաւ, բայց անոր «Նարեկ» գիրքով վերածնաւ եւ մարդկութեան եւ հայութեան պատմութեան մէջ անմահ մնաց:

Այսօր Գրիգոր Նարեկացին աշխարհի բոլոր քրիստոնեաներուն մօտ ծանօթ անուն մըն է, իսկ Վատիկանի մէջ Ապրիլ 5, 2018 Արհիապա-

տիւ Ֆրանսիսքօ Պապի ներկայութեամբ Վատիկանի մէջ կանգնած է Գրիգոր Նարեկացիի արձանը, եւ Վատիկանի Հայրապետը հայ Սուրբին շնորհած է «Եկեղեցւյ Ուսուցիչ» կոչումը:

Յիշենք, թէ այս տիտղոսը Վատիկանի կողմէ հաստատուած է 1298-ին, եւ այդ թուականէն մինչեւ օրս միայն 36 «Եկեղեցւյ Ուսուցիչ» ունեցած է Վատիկան, որուն վերջինն էր հայազգի Գրիգոր Նարեկացին:

Այսօր երբ հայ ժողովուրդը կը պատրաստուի Ապրիլ 24, 2020 ոգեկոչելու համար մէր սրբարասուած նահատակներուն անմահ յիշատակը որքան տեղին եւ շահեկան վկայութիւն եւ գործ մըն է Նարեկայ Վանքին նուիրուած այս հատորը: Այս վանքին նման բազմաթիւ վանքեր, Եկեղեցիներ, կալուածներ եւ ինչքեր կողրապտուեցան, քանրուեցան եւ այրուեցան թուրք եւ անոնց գործիշ դարձած քիւրտերու կողմէ: Բազմահազար հայեր կրօնափոխ եղան եւ այժմ կապրին պատմական մէր հայրենի հողին վրայ:

Այս այս բոլորին հաշիւը անպայման պիտի պահանջուի թուրք իշխանութիւններէն եւ բանաստեղծներու իշխան Վահան Թէքեան ըսածին պէս.

Թուրքին

«Պիտի զարնեն քեզ անոնք

որ քեզ յաճախ փրկեցին»

Մինչ այդ ձեռքի ամուր սեղմումով կը շնորհաւորենք Պետրոս Սովուէսի Թովմասեանը հայրենսիրական այս խիստ շահեկան հատորին համար եւ մեզի տրուած անսպառ տեղեկութիւններուն համար, մաղթելով իրեն նորանոր հրատարակութիւններ:

ԽԱԶԻԿ ՃԱՆՈՑԵԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԼԵՍԴՐՈՒՅ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻՑ¹

28/7 Թիֆլիս

Ք.Բ.Արման. N42, կ.11

Մուսկվա

Գործ 41, 49, 17/օ

Մուսկվա, Արտգործողկոմատ Տեր-Գարրիեյանին

Օրերս Թավրիզից ժամանած Սիրական Տիգրանյանը մայիսի 12-ին ոչ պաշտոնապես հաղորդում է, որ Զանգեզուրում տեղի է ունեցել դաշնակների գաղտնի խորհրդակցություն Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչների՝ մուսավարականների հետ: Խորհրդակցությանը մասնակցել է Վրացյանը, որը հատուկ ժամանել է այնտեղից՝ Թավրիզից: Խորհրդակցության որոշումները հայտնի չեն: Խորհրդակցությունից մի քանի օր հետո ցրվել է Նժեկի Կառավարությունը, որը կոչվում էր Լեռնային Հայաստանի կառավարություն, և կազմակերպվել է նոր կառավարություն, որը կրում է «Միացյալ Հայաստանի Կառավարություն» անվանումը: Նոր կառավարության անվանման մեջ եղած «Միացյալ» բառը ցույց է տալիս Թուրքահայաստանի տարածքի մի մասի վերաբերյալ բռնքերի հետ դաշնակների համաձայնության կնքելու հնարավորությունը: Նոր կառավարության գլուխ կանգնած է Վրացյանը, կառավարության կազմի մեջ մտնում են Համո Օհանջանյանը, Նժեկի, Ռուբեն Տեր-Մինայանը: Զանգեզուրի ներկայացուցիչներ չկան: Կոստանդնուպոլսի հակադաշնակցական հայ մամուլը նույնպես հաղորդում է դաշնակների ու քեմալականների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների մասին: Լրիվ տեղեկատվություն առայժ չկա: Մենք Զանգեզուրի հետ գտնվում ենք պատերազմի վիճակում: Բովանդակությունը խնդրում եմ հաղորդել ընկ. Չիշերինին: N 1988:

ՄՈՒԱՎՅԱՆ

Խորհրդ. Հայաստանի Ժողովումխորհից.

19 հունիսի 1921 թվականի:

¹ Այս համարից նորից շարունակում ենք արխիվային վավերագրերի հրապարակումը պատմաքանակական, ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշույանի անձնական արխիվից, որոնք մեզ է տրամադրել նրա որդին՝ Ռուբեն Խուրշույանը: Սույն վավերագրերն առնչվում են 1921 – 23թթ. իրադարձություններին և ՀՅԴ նկատմամբ բոլշևիկների քաղաքականությանը:

ՄՈՍԿՎԱ, ԱՐՏԳՈՂԾՈՂԿՈՄԱՏ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ

ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԻՆ

Ստորև բերված գրությունը հասցեազրկում է Ձեզ և Ռ.Կ.Կ. Կոնտլումին: Հ.Կ.Կ. Կենտլումի և Հայաստանի Խ.Ս. Հանրապետության Կառավարության անունից հայտարարում ենք, որ Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչների 1921 թվականի մայիսի 26-ի դիմումը Վ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ ստորագրությամբ պետք է թողնվի առանց պատասխանի, որի համար իբրև հիմնավորում կարող է ծառայել հետևյալը. Առաջին. Խորհրդային իշխանությունը և Կոմիտասակցությունը դաշնակների հետ պայմանագրային ոչ մի հարաբերության մեջ չեն եղել և չեն: Երկրորդ. ճիշտ չէ, որ Հայաստանի աշխատավորության շրջանում և ընդհանրապես հայերի մեջ դաշնակներն ունեն որևէ ազդեցություն, ընդհակառակը, այժմ չկա մի հայ, որ այդ կուսակցությանը չանիձի նրա արկածինդրությունների, իսարդախ գործերի, դավաճանության և անսահման հակահեղափոխության համար: Երրորդ, սույն մայիսի 16-ին դաշնակները նենգաբար հարձակվել են մեր գորքերի վրա՝ չնայած Զանգեզուրի գործը իսադաղ ճանապարհով վերացնելու մեր ջանքերին ու կատարած քայլերին: Խորհրդային Հայաստանը գտնվում է պատերազմի մեջ Զանգեզուրի հետ, և դաշնակների կամքով Զանգեզուրի հարցը այսուհետ կլուծվի պատերազմով: Բոլոր այս նկատառումներով, ավելի լավ կլիներ դաշնակցական մտավորականության մնացորդներին ուղարկել մեզ մոտ՝ Հայաստան, թող նրանք այստեղ զանգվածների առաջ ու բացահայտորեն հայտարարեն, թե ինչ են ուզում: Ռ.Ս.Ֆ.Խ.Հ.-ը կից Հայաստանի ներկայացուցիչը, մեր կարծիքով, չպետք է մասնակցություն ունենա բանակցություններին և եթե նա մեկնել է բանակցությունների համար, ապա պետք է հետ կանչվի: Ծայրահեղ դեպքում նա կարող է դաշնակների հետ խոսել մասնավոր կարգով՝ նստած լինելով Մոսկվայում: N 62/2

ՄՅԱՍՆԻԿՈՎ

ՀԵՇԱԳԻՐ

ՍՈՍԿՎԱ, ծածկագիր, ԳՔՎ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ

ԹԻՖԼԻՍ, 183/U 93 26 7 18 34

Հանձնել ՄԵՆԺԻՆԱԿՈՒՆ, պատճենը ՎՈԼԵՆԲԵՐԳԻՆ: Սերգոն
առաջարկում է համաձայնության գալ Դրոյի հայտարարությանը՝ վերաց-
նել բոլոր նստած դաշնակների, այդ թվում Զանաղովներին ազատ արձա-
կելու գործը, որոնք պատրաստ են պրոցեսի: Սերգոյի խնդրանքով
խնդրում եմ համաձայնեցնել Ստալինի հետ և շտապ ցուցումներ տալ
ինձ:

Նո. 445/շ 18 հուլիսի 1923թ. ԱնդրկՈՀ նախ. Մոգլևսկի

Վերծանել է Յանտրնը 26/7-23 թ. 23-30, տպ. 2 օր.

Ճիշտ է ՊՔՎ.-ի քար

տուղար Տառլին

ՀԵՇԱԳԻՐ

Ծածկագիր

ՍՈՍԿՎԱ ՇԻՖՐ ՊՔՎ

ԹԻՖԼԻՍԻՑ 180/U 98 26 7 16 11

Հաղորդել ՄԵՆԺԻՆԱԿՈՒՆ: Անդրերկրկումի որոշմամբ որոշվել է
չեղյալ համարել Ջեմալի գործով ձերբակալված դաշնակների գործերը,
այդ թվում Դաշնակների ԿԿ-ի անդամներին՝ Դրոյի հայտարարության
ստորագրման հիման վրա: Դրա համաձայն Վրացական Արտհանձն. կող-
մից այսօր դաշնակներն ազատ են արձակվել: Մենք պետք է նրանց առա-
ջարկենք հեռանալ Անդրկովկասից: Խնդրում եմ նշել, ուր ուղարկենք
նրանց:

Նո 459/շ 26/7-23 թ. 20-45 թ. ապ. 1 օր.

ՃԻՇՏ Է

/ՏԱՌԻՇԻՆ/

ՀԵՇԱԳԻՐ: 2908/2
ծածկագիր
ՄՏԲՑ ՊՔՎ

Պատճեն
21/7 - 23թ.

ՍՈՍԿԱ ՇԻՖՈ ՔՊՎ
ԹԻՖԼԻՍԻՑ 105 Ս 89 18 7

Հաղորդել Մենմինսկուն: Սերգոյի կողմից առաջարկվում է համաձայնվել ԴՐՈՅԻ հայտարարությանը՝ վերացնել բոլոր նստած դաշնակների, այդ թվում Զանողովների ազատ արձակման գործերը, որոնք պատրաստել են կորստի այրոցեալ: Սերգոյի խնդրանքով, խնդրում եմ համաձայնեցնել Ստալինի հետ: Խնդրում եմ շտապ ցուցումներ տալ ինձ. 18/ - 23թ. թիվ. 445/2

ԱնդրՈՀ նախ. Մողիլևսկի
Գրված է 1 օրինակ. Ծածկագիրը բացել է կուրմիտը
Ճիշտ է /ստորագրություն/

Հ. Շտապ Ընկ Նազարեթյանին

Ընկ. Նազարեթյանին
Ընկ. Յազողայի կարգադրությամբ Ձեզ եմ ուղարկում ԶԱԿԶԿ-ի
ծածկագիրը թիվ 445/2
Քարտուղար ՊՔՎ գաղտնի բաժնի /ստորագրություն/ 23/ 1923թ.

ԽՄԲԱՊԵՏ ՂԱԶԱՐ ՔՈՉԱՐՅԱՆԻ¹ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

ԿԱՍՄԱԻՌԱԿԱՍ Բ. ԶՈՐԱՄԱՍԻ ԿՈՒԽՆԵՐԸ²

Ոռուս-գերման պատերազմի յայտարարագրուելու թուականէն հաղիւ մէկ քանի ամիսներ էին անցեր տակալին, երբ դեռ կը շարունակէի կեանքս քարշ տալ հայրենիքէս հեռու, օտար հորիզոններու տակ գտնուող Քիշինեւ քաղաքին մէջ, ուր աքսորուած էի (Հարաւային Ռուսիա), որ բանտէ կը աւելի անանելի էր դարձած ինձ համար:

Որքան աւելի թուրք-ռուս պատերազմի մը ծագելու շշուկները ականջիս կը հասնէին այնքան աւելի անհամբէր կը դառնայի: Խնայած քանի մը ռուբլիներովս ստիպուած էի կերպ մը ապրիլ ու սրտի անօրինակ անհանգստութեամբ սպառել այն երանելի օրուան, երբ հայ եւ թուրք զինուորը ճակատ առ ճակատ պիտի դուրս գային իրարու դէմ:

Ոռու եւ գերման պատերազմի հետեւանքով, Ռուսիոյ ներքին քաղաքան կեանքին մէջ սկսած էր ծայր առնել քառսային վիճակ մը, որ պիտի կրկնապատկուէր, եթէ յաջորդէր նաեւ ռուս եւ թուրք պատերազմը: Օզուուելով առիթէն՝ կ'ուզէի խոյս տալ աքսորաւայրէս, երթալ միանալու համար զէնքի ընկերներուս, իմ բաժին պարտականութիւնը վարելու համար հայրենիքի սուրբ գործին:

Հոկտեմբերի սկզբներուն էր, եթէ չեմ սխալիր, վաճառականական գործով քաղաքս էր ժամանած քրոջս տղան ու իմ մոտ բնակութիւն հաստատած: Քիշինեւ էին ժամանած նաեւ կովկասցի մէկ քանի հայ եւ թուրք բարեկամներ: Անոնց մէջ էր Եռուսուֆը, որ իմ փախուստս կազմակերպողներէն մին եղաւ:

Վաճառականական գործով կը գրադէին նաեւ եղբարք Օզանեանները, որոնք բնիկ Շաբին Գարահիսարցի էին եւ ունէին իրենց սեփական խանութը: Թափառականի մը յատուկ, բնորոշ կեանք մը ունենալուս, ինձ վերաբերող բոլոր նամակներս անոնց հասեռվ կը ստանայի:

Օր մը, երբ նստած օրուան դէպքերու ու տիրող կացութեան մասին կը խոսէինք, հետեւեալ նամակը ստացայ Երեւանէն՝ եղբօրորդիէս.-

«Սիրելի Բիծայ,

¹ Խմբապետ Ղազար Քոչարյանը (1874-1964) 20-րդ դարասկզբի հայ ազատագրական պայքարի և Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նշանավոր դեմքերից է: Նրա հուշերից այս հատվածը կարևորագույն նշանակություն ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայ կամավորական շարժման ձևավորման և ընթացքի մասին լիարժեք պատկերացում կազմելու տեսանկյունից:

² Խմբապետ Ղազարի հուշերը տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիվ 6., 1934, թիվ 7, 1934, թիվ 8, 1934, թիվ 14, 1934, թիվ 10, 1934, թիվ 11, 1934, թիվ 12, 1934, թիվ 1, 1934, թիվ 2, 1935, թիվ 3, 1935, թիվ 4, 1935, թիվ 5, 1935, թիվ 6, 1935, թիվ 8:

«Դրոն Երեւան գալով, ներկայացաւ կուրերնադորին (նահանգապետին) խնդրելու, որ իրեն իրաւունք տրուի կամաւորական խումբ կազմել: Եթէ այստեղ լինէիր, յարմար առիթ էր կ'ազատուէիր: Աւետ»:

Հակառակ որ ոռւս եւ թուրք պաշտոնական պատերազմ յայտարարուած չէր տակաւին, բայց եւ այնպէս իրաքանչիւր կօղմ գաղտնի կերպով կը պատրաստուէր անխուսափելի բախումին, որ կ'ուշանար սակայն....

Նամակս քանի մը օր յետոյ, ստացայ Դրոյի մէկ հեռագիրը, որով զիս անմիջապէս Կովկաս կը կանչէր: Ուրախութեանս չափ չկար: Գրպանս կոպէկ անգամ չէր մնացած, նոյնիսկ զրկուած էի շոգեկառքով ճամբրդելու հրանաւորութենէն:

Նստած մինակս, կը խորիէի Կովկաս թոշելու միջոցները գտնել: Թաղուած մտքերուս մէջ, բնաւ չեմ լսած Ամրիկի, Աղաբէկի ու թուրք Եռուստիֆի սենեակս ներս մտնելը:

Աթննալով կէս-քուն, կէս արթուն վիճակս, ստացած հեռագիրս ցոյց տուի ընկերներուս ու անոնց կարծիքը ուզեցի: Անոնք միշտ ալ նեղ օրերուս լաւ բարեկամներս էին եղած եւ այս անգամ ալ օգնեցին ինձ նիւթապէս, թելադրելով որ անմիջապէս մեկնիմ Քիշինեւէն:

Հաւաքեցի իրերս, եւ պատրաստուեցայ նոյն գիշերն ինձ ճամբայ ելնել:

Որպէսզի որեւէ կասկածի տեղի չտամ, ներկայացայ տանտիրուիհոս ու հետեւեալը ըսի:

- Տիկին, մէկ ամսով ստիպուած եմ մոտակայ գիւղը զնալ: Վերադարձս կրկին այստեղ պիտի զամ: Տուածդ ցերմ խնամքին համար կը յայտնեմ իմ անվերջ շնորհակալութիւնները: Մնաք բարով:

Այս ըսելով, սեղմեցի տիկնոց, ինչպէս նաև ընտանիքի մնացեալ անդամներուն ձեռքերը, եւ ընկերներուս հետ միասին ճամբայ ելայ դէպի կայարան:

Ճանապարհին պէտք էր Օգանեաններուն ալ հանդիպէի «մնաք բարով» ըսելու: Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ խանութը փակ տեսայ: Յետոյ միայն թրքահպատակ ըլլալուն պատճառաւ բանտարկուած ըլլալը տեղեկացայ:

Այդ երկու ազնիւ հայերուն հետ չկարենալ տեսնելուս համար ցաւ զգացի:

* * *

Կայարանն էնք արդէն: Նստած սեղանի մը շուրջ, կը խոսակցէինք իրարու հետ, մերթ ընդ մերթ ակնարկներ դէպի դուռը ուղղելով, որտեղէն թուրք Եռուստիֆի ժամանումը կը սպասէինք տեսնել:

Թուրք ընկերս, ինձ համար տոմսակ վերցնելու էր զացէր: Քիչ յետոյ, տոմսակը ձեռքին կը վերադառնայ մեզ մոտ:

Հնչեց երկրորդ զանգակը: Բոլորս միասին դէպի կայարանը մտնող շոգեկառը փութացինք: Հետաքրքիր էր տեսնել, թէ ինչպէս իւրաքանչիւր ձամբորդ կը փութար իրեն համար տեղ գրաւել ու հանգիստ մը բազմիլ: Միայն ես էի, որ երկշոտութեամբ կը վերաբերէի ինձ հետ հաւասար իրաւունքներ ունեցող ձամփորդներու հետ: Ի՞նչ էր վախիս պատճառը: Գուցէ շատեր կարծեն, որ ես կրկին անզամ ձերքակալուելէ, բանտարկուելէ ու արսորուելէ կը վախնայի: Ոչ, այդ չէր պատճառը: Մահուան զնդակէն կամ կախաղանի չուանէն չվախցող հայ ֆետային չպիտի վախնար հարկաւ աքսորէն կամ բանտէն: Բայց հայ և թուրք պատերազմին մասնակից չդառնալու, ընկերներէս հեռու, մանաւանդ անզործ, ձեռքերս ծալլած նստելու՝ զտապարտելի ըլլալէ աւելի, մաս էր ինձ համար:

Հնչեց երրորդ զանգակը, եւ վերջին մնաք բարովը տուի թաշկինակի շարժումով ու արցունքու աչքերով:

Շոգեկառը արագ-արագ դէպի հարաւ կը սուրար: Կայարանները, մէկը միւսի ետեւէն կը վազէին ու կը կորսուէին մեր աչքերէն:

Բաւական ձամբորդած էինք արդէն: Սկսած էի յոգնածութիւն զգալ երք դրան մոտ պարապ տեղ մը նշմարեցի: Հազիւ նստել էի, երք շոգեկառքին մէջ իւրաքանցում մը ծայր առաւ: Ռուս վիրաւոր զինուորներ գերմանական ձակատէն իրենց բարկութիւնը հրէաններու դէմ կը թափէին, որովհետեւ երք անոնք ներս մտան, հրէանները անտարբեր մնացին: Եւ որ դեռ նոր էի նստած, ոտքի ելայ՝ տեղ տալու ռուս վիրաւոր զինուորներուն: Իսկ հրէանները անոնց ներկայութիւնն անզամ չէին ուզեր նկատել: Քիչ յետոյ, շատ մը հրէաններ դուրս նետուեցան կառախումբէն:

Ինձ եւ միւս ձամփորդներու հանդէպ այդ վերաբերմունքը չունեցան սակայն: Մեզ հանգիստ ձգեցին: Բաւական տեղ բացուեցաւ, եւ ես հանգիստ ձամբորդեցի:

Հասանք Նովորոսիսկի կայարանը: Այստեղ երկու ժամ ստիպուած էինք մնալ: Վակոնններուն մէջ ցուրտ ըլլալուն պատճառաւ, դուրս ելայ շրջագայելու: Ատկէց ալ շուտով ձանձրացած՝ կայարանին սպասարահը մտայ՝ քիչ տաքնալու եւ հանգստանալու համար:

Բաւականին ահուլողի մատնուեցայ, երք ժանտարմները սկսան փնտրտուքներ կատարել, անցագիրներ ստուգել:

Այս փնտրտուքին ակամայ, զոհը չդառնալու համար, առանց պարարիւնութիւնս կորցնելու, աննկատելի կերպով ռուս կնկան մը մոտը նստեցայ: Կինը, ինչպէս կ'երեւէր, առանձին էր ու առանձին ալ կը ձամփորդէր: Պահ մը, մտածեցի ամէն ինչ պատմեմ անոր ու աննպաստ պարագայի մը համար անոր օժանդակութիւնը խնդրեմ: Սակայն, ոչինչ ընելու պէտք եղաւ, քանի որ ժանտարմները, իրենց փնտրած մարդիկը չգտնելով, առանց մեզ մոտենալու, ձգեցին ու հեռացան սրահեն:

Կրկին վակոններու մէջ էինք, ու կը սպասէինք երրորդ զանգակին, որ կ'ուշանար: Քիչ յետոյ, կատարուեցաւ այն, ինչ որ մեր բոլորիս ալ փափաքն էր: Բաւական երկար ճամփորդութենէ մը յետոյ, երբ Խարքովի կայարանն էինք, առաջին անգամ լրագրավաճառներու բերանէն լսեցի ուսթրքական պատերազմի բացականչութիւնը:

Մեծ եղաւ հրձանք: Չէի կրնար այլեւս հանգիստ տեղս մնալ: Կ'ուղէի ժամ առաջ ռազմաճակատ հասնիլ ու ընկերներուս միանալ:

Խարքովի մէջ էր որ առաջին անգամ հայ երիտասարդէ մը լսեցի, որ թուրք զրահաւորներ ռմբակոծած են Օդեսան: Խաղը բաւականին յաջող կերպով էին զլուխ բերած թուրքերը: Ռուսական դրոշներ պարզելով եւ ուս զինուորական իշխանութիւնները խարելով՝ յաջողած էին քաղաքին մոտենալ ու ռմբակոծել զայն՝ մէծ խուճապի մատնելով քաղաքի ազգաբնակչութիւնը: Օգնութեան էին հասած ուս զրահաւորները: Բայց թրքական երկու զրահաւորները՝ Վեօվէն եւ Պրեսլավ իրենց արագաշարժ ըլլալու պատճառով, յաջողած էին խոյս տալ թշնամիի հետապնդումէն:

Չեմ յիշեր, քանի օր ճամփորդելէ յետոյ Թիֆլիսի կայարանը հասանք:

Այստեղ՝ հանդիպեցայ իմ բանակի ընկերներէս մէկուն՝ իգտիրցի Տիգրանին, որ նոյնպէս աքսորուած էր ինձմէ քանի մը օր առաջ: Երկար խոսակցելէ ու իրար հանդէպ ունեցած կարոտ առնելէ յետոյ, խորհուրդ տւալ որ միանամ իրեն: Նպատակն էր, որ երկուսով Փոխարքային ներկայանանք ու ներման թուղթ խնդրենք: Մերժեցի, իսկ ան մնաց հաստատ իր որոշման մէջ:

Թիֆլիս երկար շմսացի: Գործերս կարգի դնելով, մեկնեցայ Ալեքսանդրապոլ, ու այնտեղէն ալ Էջմիածնի վրայով հգտիր:

Ճամփորդներէ լսեցի որ Դրոն ճակատ է մեկնած արդէն: Լուրը բաւական տիսրեցուց զիս: Չէի ուզեր, որ անոնք՝ թշնամիին հետ չափուելու բարեբախտութիւնը ինձմէ առաջ ունենային:

Ներկայանալով պատասխանատու ընկերներուն, իմ ճակատ մեկնելու պատրաստակամութիւնը յայտնեցի: Մէկ քանի օր ստիպուած էի այստեղ մնալ, քանի որ կամաւորական փոքրիկ խմբակ կը կազմելու պաշտոնը յանձնուեցաւ ինձ:

Քաղաքի կամաւորական շարժման վարիչներն էին այդ ժամանակ Սարգիս Օհանջանեանը, Սահակ Մանդինեանը, Բենո Հայրապետեանը եւ կարգ մը ուրիշ ընկերներ:

Խումս կազմելու գործով էի զբաղած, երբ Դրոն վիրաւորուած Իգրիր բերին: Գեաւրէ-Շամէի առաջին ճակատամարտին իսկ, վիրաւորուած էր կողքէն: Մէկ քանի օր տեղական հիւանդանոցին մէջ ինամելէ յետոյ, Թիֆլիս ուղարկեցին զայն՝ դարմանուելու: Իր բացակայութեան, փոխանորդ էր նշանակուած ողբացեալ Արմէն-Գարոն:

* * *

1914, հոկտ. 30-ին, 150 հոգիէ բարկացեալ խումբիս գլուխը անցած՝ մեկնեցայ ճակատ:

Զիւնի սպիտակ սաւանը ծածկած էր սար ու ձոր: Շատ տեղեր ճանապարհները ծածկած էին ձիւնով, - պարագայ մը, որ շատ կը դժուարցնէր մեր ճանապարհորդութիւնը, մանաւանդ որ պիտոյքներով բեռնաւորուած ուղտեր ալ ունէինք հետներս:

Մեր բոլորիս ալ ամենամեծ վախը Ղյրձկետուկէն էր, որ ձմեռուան այդ եղանակին միշտ վտանգաւոր էր ճամբորդներուն համար: Շնորհի սուրբ գործին, որ առաջ կը մղէր մեզ եռացնելով մեր արիւնը, մենք անայլայլ դէպի յառաջ, միշտ յառաջ կը քայլէինք:

Ուշ երեկոյեան, առանց որեւէ միջադէպի, հասանց բանակատեղի ու միացանք մեր ընկերներուն:

Այսպիսով՝ այդ վայրկեանէն սկսեալ, մենք մոտ կազմեցինք հայկական երկրորդ զորաբաժնին:

* * *

Գիշերը բաւական հանգիստ անցուցինք: Յաջորդ օր վաղ առաւտեան, բարձր զինուորական հրամանատարութեան հրամանի համաձայն, պէտք է յարձակողականի ձեռնակէինք: Այսպիսի գործողութեամբ մը հրամանատարութիւնը կ'ուզէր զինուորական ցոյց կազմակերպել՝ հասկանալու համար թշնամիին ուժը:

Կոփուր տեղի ունեցաւ Թանտուրէկ գիւղի շրջակայքը: Բացի մեր գունդէն, մեզ հետ կային նաև ոռու զինուորներ: ՄԻնչեւ թշնամի դիրքերուն մոտենալը, պէտք էր բաւական քալէինք: Օդին մառախլապատ ըլլալը մեզ համար բաւական նպաստաւոր եղաւ, որովհետեւ այսպիսով կրցանք աննշմարելի կերպով անոնց դիրքերուն մոտենալ:

Մէկ գրոհով մենք կրցանք գրաւել Թանտուրէկը, մէկ քանի ուրիշ գիւղերու հետ միասին:

Քիչ յետոյ, նոր հրահանգի մը համաձայն, պարզեցինք մեր գրաւած գիւղերը եւ վերադարձանք Դէրէկ՝ հետերնիս բերելով այն մէկ քանի վիրաւորները, որ ունեցած էինք կոռու մէջ:

Յաղթողի տրամադրութիւնը միշտ ալ բարձր կ'ըլլայ: Հակառակ ձիւնին ու ցուրտին, եւ օրուան յոզնածութեան, պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս հայ զինուորները երգելով ու կատակներ ընելով բանակատեղի կը վերադառնային:

Այսպէս, բոլորովին տարբեր տրամադրութեան մը տակ, անցուցինք մէկ քանի օրեր: Սկսած էինք ձանձրանալ դիրքապահութենէ ու զինավար-

ժութիւններէ, երբ ստացանք կրկին յարձակողականի անցնելու հրամանը: Զինուորները, պարելով ու երգելով դիմաւորեցին այդ հրամանը:

* * *

Դեկտեմբերի երկար ու լուսնակ գիշեր մըն էր:

Բոլոր զորախումբերը դուրս էին եկած զինուորական կարգով, և կազմ ու պատրաստ:

Ժամը ճիշտ 1-ին, յառաջ շարժուելու ազդանշանը տրուեցաւ: Շարժուեցաւ կամաւորական երկրորդ գունդը, ու անոր մաս առ մաս սկսած հետեւիլ ուստական մնացեալ զորամասերը՝ ոտքերուն տակ կրծտացնելով սպիտակ ձիւնը:

Երկար քայլելէ յետոյ, հասանք թշնամի դիրքերուն: Ճակատի մեր զորամասերու ընդհանուր հրամանատարն էր ոուս գնդապէտ մը, որուն հանդիպեցայ հետագային, Պուլկարիոյ Ֆիլիպէ քաղաքին մէջ:

Արշալոյսը բացուած էր արդէն, երբ հրամանատարական կողմը փոքրիկ խորհրդակցութիւն մը ընելէ և ուժերը դասաւորելէ յետոյ, հրաման արձակեց յարձակողականի անցնելու: Քանի մը վայրկեան յետոյ արդէն, տեղի կ'ունենար առաջին բախումը, Թանտուրէկի մոտերը:

Թանտուրէկը շրջապատուած է փոքրիկ բլուրներով ու ամուր դիրքերով: Ինձ արուած հրամանի համաձայն, պէտք էր ձորակի ուղղութեամբ դէպի գիւղ յառաջանայի: Աջ կողմի դիրքերը յանձնուած էին կողակներուն, որոնք քաջ կը կոռուէին արդէն թշնամի ուժերուն հետ, իսկ ձախ կողմը մեր խումբերու շղթան էր, որ մինչեւ ոուս հետեւակներու գրաւած դիրքերը կ'երկարէր:

Արեւը քանի վեր կը բարձրանար, այնքան աւելի կը սաստկանար կոխիլ: Թշնամին, թարմ ուժեր ստանալով, յամառորէն կը շարունակէր դիմադրել: Երկու կողմէն ալ մահաբեր գնդակներ կը սուրային անընդհատ՝ խլելով մարդկային թանկ կեանքեր: Հայ հրամանատարը, մեր սիրելի Արմէն Գարոն, նստած իր ոսկեգոյն նժոյգին վրայ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու սուրացող գնդակներուն, դիրքէ դիրք շրջելով՝ կը խրախուսէր մարտնչող զինուորները:

Այս տողերը գրած վայրկեանիս իսկ աշքերուս առջեւ կը պատկերանայ անոր պարթիւ հասակն ու վայելուց կազմուածքը՝ և դուրս կուգայ երկար ու խոր հառաջանք մը սրտէս:

Կէս օրուան մոտ էր: Գիւղը շղթայի մէջ էր առնուած: Տղերքը ոգեւորուած, անդուլ ու անդադար գնդակներ կ'արձակէին: Թշնամին շշմած՝ լքած իր դիրքերը, դուրս կուգայ դաշտ ու կը նահանջէ: Մերոնք ալ, դուրս գալով դիրքերէն, ոգեւորուած սկսան հետապնդել թշնամին:

Բաւականին մոտեցած ըլլալով գիւղին, կտեսնեմ անոր պարպուած ըլլալը: Սակայն, անակնկալի մը չհանդիպելու համար, ստիպուած եղայ

քիչ մը ետ շարունակեց կրիւր: Քիչ յետոյ, հեռադիտակի օգնութեամբ, կը տեսնեմ, որ Սուրէնը իր տասնեակով կոչերու ուղղութեամբ դէպի զիւլ կը յառաջանա: Մարտիրոսն ալ իր կարգին, ձախ կողմէն սկսած կը յառաջանար: Տեսնելով տասնապետներուս յառաջխաղացումը՝ ակամայ ես ստիպուած էի յառաջանալ, երբ Արմէն Գարոն, որ այդ ժամին հասած էր քովս, ըսաւ.

- Ղազար, ոուսերու նահանջի պատճառաւ ստիպուած ենք մենք ալ նահանջել: Այդպէս է հրամացուած հրամատարույթնենքն: Խմբապէտ Տիգրանին կարգադրեր եմ քո թիկունքը պաշտպանել, մինչեւ որ դուր յաջողիս ձորակին դուրս գալ:

Քայլ առ քայլ նահանջելու հրամանը տւի, որ շատ զարմանալի երեւաց գէնքի ընկերներուս: Բոլորն ալ նոյն հարցը տուիին.

- Քեոի, ինչո՞ւ նահանջել սկսանք, երբ յառաջանալ պէտք էր:

- Այսպէս կը պահանջէ մեր գործերակերպը, - կը պատասխանէի իւրաքանչիրին թութակի պէս գոց ըրրած դասս:

Յանկարծ, մեծ եղաւ զարմանքս, երբ մեր աջ կողմի բլուրը, որ մինչ այդ կողակներէն էր գրաւուած, ամայի տեսայ: Թշնամին կ'աշխատէր գրաւել այդ բարձունքը: Ուրիշ կերպ գործել ու մտածել անհնար էր այդ ժամին: Բլուրը անպայման պէտք էր գրաւեինք:

Անմիջապէս Ասլանը դէպի այդ դիրքերը ուղարկեցի՝ հրահանգելով, որ գրաւէ ու ապահովէ մեր նահանջի զիծը: Դրութիւնը շատ լուրջ էր: Զախ թեւն ալ իր կարգին սկսած էր նահանջել: Թշնամին երես առած մեր այսպիսի վարմունքն՝ կրկնակի թափ ու եռանդ էր տուած իր յարձակումներուն: Չորակի մէջն էր ինք տակաւին ու փանալու ենթարկուած գուցէ, եթե չըլլար Սուրէնի տասնեակը, որ շատ մեծ դէր ունեցաւ այդ կոուին: Գրաւած ձորակին գլուխը գտնուող դիրքերը՝ գնդակներ կը տեղացնեէր, յառաջանալ աշխատող թշնամու գլխին:

Տիգրանը, որ մեր թիկունքը պաշտպանելու գործն էր ստանձնած, առանց որեւէ լուր տալու, հեռացած էր արդէն: Կէս շրջապատուած դրութեան մէջ կը գտնուէինք: Տեսնելով դրութեան փափկութիւնը, երկրորդ տասնեակ մըն ալ ուղարկեցի Ասլանին օգնելու, իսկ ես մնացեաներով կ'աշխատէի դուրս գալ անիծեալ ձորակին:

Ճակատագրական այս նոյն վայրկեանին, ինձ օգնութեան հասաւ գնդացիրային կիսաջոկատ մը երկու գնդացիրներով: Շնորհի վերջիններուն միայն, մենք կրցանք դուրս գալ ձորակին: Հազիւ դուրս էինք եկած, երբ Ասլանի, Նախիջեւանցի Մարտիրոսը ու մէկ քանիներու ծանր վիրաւորուած ըլլալու լուրը ստացայ: Ռուս կողակներ, դրած զանոնք ձիերու վրայ, յաջողեր էին փախցնել ու Դէրէկի հիւանդանոցը փոխադրել:

* * *

Հոս կ'ուզեմ քանի մը տողերով արձանագրել հայ բժիշկի մը անձնագոհ ծառայութիւնը:

Օրբամասի սանհիտարական բաժնի ընդհանուր պետ էր հայազգի բժիշկ Տէրտէրեանը, որ յայտնի Դաշնակցական մըն էր: Այն վերաբերմունքը, զոր ան ցոյց կուտար դէպի վիրաւոր գինուորները առանց ազգի խարութեան, վեր է ամէն մէկ գնահատութենէ: Անոր ցոյց տուած հայրական վերաբերմունքը կը թէրեւցնէր վիրաւոր զորքի ցաւերը ու մոռցնել կուտար անոր վերքերուն պատճառած կակիծները: Մէկ խոսքով, մաքուր ու արժանիքներու տէր հայ մըն էր, որ ամէն մէկ գնահատանքի արժանի է:

* * *

Կանոնաւորուած էր զրեթէ մեր կէս - խուճապային նահանջը, երբ կրկին ստացանք հրամանատարի յարձակողականի անցնելու հրամանը:

Բայց սիսալը ուղղերուն մէջ բաւական ուշացած էր արդէն: Նահանջը սուրբ էր նստած մեզ: Այդ իսկ պատճառաւ մեր հրամանատարը օգնական ուժեր խնդրեց ու, ստանալէն յետոյ միայն, կրկին յարձակողականի անցնելու հրաման տուալ:

Դարձեալ որոտացին հրացանները նախկինէն շատ աւելի ուժեղ թափով մը: Թշնամին ալ ոգեւորուած՝ շարունակեց կռուիլ, անհամար զոհեր տալով:

Գիշերը վրայ հասաւ: Խաւարը պատեց սար որ ձոր: Օգտուելով առիթէն՝ իւրաքանիւր կողմ ետ նահանջեց, աւելի յարմար դիրքեր զրաւելու համար:

Յաջորդ օրը ստացանք Դութախի զրաւման ու կրկին ետ վերադարձուելու լուրը: Գերիշխող դիրքերը թշնամի ուժերու ձեռք գտնուելուն պատճառաւ, մերոնք յարմար տեսեր էին պարպել Եփրատի եզրին գտնուող այդ փոքրիկ գիւղաքաղաքը ու ետ նահանջել:

Այսպիսով, Դութախի եւ Թանդուրէկ զրեթէ նոյն բախտին կ'արժանանային, մէկ քանի անզամներ ձեռքէ ձեռք անցնելէ յետոյ:

* * *

1914-ի շրջանին, Դէրէկի եւ Թանտուրէկի մեր մէկ քանի յաջող կրիւներէն յետոյ, հրամայուեցաւ թողնել այդ ճակատը ու Խաստուր փոխադրուիլ, որ Ալաշկերտի շրջանին մէջ Կարին տանող ճանապարհի վրայ կը գտնուի: Ունի մոտ 150 տուն բնակչութիւն, զուտ հայերէ բաղկացած:

Որպէսզի թշնամին չնկատէ մեր ուժերու տեղափոխութիւնը, ստիպուած եղանք գիշերով ու այն ալ մաս առ մաս ճանապարհորդել: Առաջնը իմ խումբս էր որ ճամբայ ելաւ Ալաշկերտ անցնելու:

Յաջորդ օրը Չլկանի (Քառասուն Ալբիր) էինք հասած արդէն, երբ հեռախոսով հետեւեալ բերանացի հրահանգը ստացայ Արմէն Գարոյէն:

«Նահանջելու ընդիանուր հրաման կայ: Յայտնեցէք զիւղացիներուն ու թելաղրեցէք, որ ձեզ հետ անյապաղ գաղթեն: Քեզ կը յանձնեմ գաղթականութեան ճանապարհները ապահովելու գործը»:

Քիչ յետոյ պատահմամբ քովս եկաւ Եփան-Թափէցի Տէր Արսէն քահանան, որ մեր խումբի զինուորագրեալ քահանան էր: Յայտնեցի հեռախոսի միջոցաւ ստացած հրամանս ու խնդրեցի, որ յայտնէ ժողովողին, ու խոստացայ ամէն օժանդակութիւն:

Լուրը շշմեցուցիչ էր եւ կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ ժողովուրդին մէջ: Սարսափելի էր պարզուած տեսարանը: Պատերու տակ, ճանապարհերու վրայ, ամենուրեք ուր մարդկային աշքը կարող է թափանցել, տեղի կ'ունենար զարհուրելի իրարանցում: Ուշակորոյս բազմութիւն մը, մարդկային հեղեղ մը, առանց երկար բարակ մտածելու, շարժման մէջ էր այդ ժամին: Ամէն մարդ, փոքրէն սկսեալ մինչեւ ամենածերը, իր կեանքը փրկելու մտահոգութեամբ թողած էր տունն ու տեղը, ծննդավայրն ու նախնիներու յիշատակներով սրբացած մայր երկիրը, կ'ածապարէր ժամ առաջ հեռանալ այն վայրէն, ուր անսովոր մահը կը սպասէր իրեն գրկաբաց, հայ կամաւորական ուժերու նահանջէն յետոյ:

Հայ զիւղացին, հայ շինականը շատ լաւ էր ճանչցած թուրքի հոգեբանութիւնը ու շատ լաւ զիտէր թէ ինչեր, ինչ բարբարոսութիւններ ընելու ընդունակ էր թուրք զինուորն ու պաշիպողուրը, մանաւանդ այսպիսի պարագայի մը, երբ ետ վերադառնալու ու ազատ-համարձակ գործելու առիթը կը տրուի կրկին իրեն:

Մայրը՝ գրկած իր ծծկեր երեխան, հայրը՝ շալակած անհրաժեշտ պիտոյքը, տղան բոնած պառաւ մամիկի ձեռքէն, հազարներով հեղեղի նման յորձանք տալով կը քալէին հա կը քալէին միշտ դէպի հարաւ, անդադար դէպի յառաջ, առանց պահ մը նոյնիկու հետ նայելու:

Անբախտութեան հայրենիքի այս դժբախտ զաւակները քանի քանի անզամներ միշտ այսպիսի դժբախտ օրեր ունեցան:

Կէս օրուան միջոցին, ամայացած էր գրեթէ բոլոր շրջանը: Մէկ քանի շալակաւորներ կը տեսնուիին միայն, որոնք արագ քայլերով կ'ածապարէին հեռանալ՝ իրենց սիրելիներուն միանալու համար:

Գաղթականութեան մեկնումն յետոյ միայն, շարժուեցաւ նաև զորքը:

Մինչեւ Ղարաքիլիսէ ինձ էր յանձնուած գաղթականութեան թիկունքը ապահովելու գործը: Ճանապարհին, մեծ աղէտներու կը հանդիպէր ժողովուրդը: Բնաւ պիտի շմոռնամ դէպք մը, որ մինչեւ այսօր ալ թարմ է մնացել յիշողութեանս մէջ:

Անգամ մը, երբ երեխաներով բեղցուած սայլերէն մէկը Եփրատը կ'անցնէր, ամբողջութեամբ կուլ զնաց ջուրի հոսանքին: Սառած գետը, տեղի տալով սայլին ծանրութեան, ձեղքուելով՝ իր ալիքներուն մէջ առաւ սայլը: Հոսանքը, խլելով փոքրիկները, քշեց զանոնք ու քիչ յետոյ ծածկեց սառոյցին տակ:

Քանի՛, քանի՛ այսպիսի դէպքեր տեղի ունեցան իմ եւ ընկերներուս աշքերուն առջեւ:

Երկու օր անընդիատ քալելէ յետոյ, հասանք Ղարաքիլիսէ:

Ամբողջ օր մը այստեղ մնալէ ու գաղթականներուն հանգիստ տալէ յետոյ, լուսաբացին ճամբայ ելանք դէպի Դիաղին, այնտեղէն Արծափի վրայով Իգդիր եւ յետոյ Երեւան անցնելու համար:

Դէպի Դիաղին տանող ճանապարհը կ'անցնէր Կուայ, Մանկասար, Էվմալ, Գիւղաձոր եւ Դաղլիջայ գիւղերու մէջէն՝ ընթանալով հարաւ արեւելք ուղղութեամբ:

Դաղլիջայի մէջ զորքը կանգ առաւ: Այստեղէն մինչեւ Դիաղին երկարող ճանապարհը բաւական վտանգաւոր էր գաղթականութեան համար, քանի որ Ծաղկաձորի ստորոտը գտնուող քրտութիւնը անվնաս կը մնար իր տեղը՝ յաւատարմութիւն յայտնած ըլլալով մեզ: Կրնային գաղտնի յարձակումներով նեղել անոնց այն ալ արդէն հալումաշ եղած, անզէն գաղթականութիւնը: Զէ՞ որ այդպիսիներու հանդէպ քրտերն ու թուրքերը շատ քաջ էին:

Կողակներու վաշտ մը, ինչպէս նաեւ մեր ձիաւորները ընկերակցեցան գաղթականութեան, ապահովելու համար անոր ճանապարհը:

Յաջորդ օրը, գաղթականութիւնն ու զորամասը հասած էին Դիաղին: Այստեղ՝ երկութի բաժնուելով ուղղուեցանք սահման, մէկը Գորուն-Մոսունի եւ երկրորդն ալ Արծափի վրայով՝ Կովկաս անցնելու:

Մենք առաջինի հետ էինք: Երեկոյեան, երկար քայլելէն յետոյ, Մօսուն հասանք, - այն Մօսունը, որ տարիներ առաջ իմ առաջին անգամ ըլլալով թշնամի ուժերուն դէմ-յանդիման կռուելու վայրն էր եղած:

Քանի մը օր յետոյ, անցանք Իգդիր: Գաղթականութեան մէկ մասը մնաց այդտեղ: Չմոռնամ յիշելու որ մեր նահանջէն յետոյ, ոռւսական զորքը կը շարունակէր իր դիրքերուն վրայ մնալ:

Էնվէր փաշայի գլխաւորութեամբ, թուրքերու Կարս-Սարըդամիշ ուղղութեամբ բաւական յառաջանալն էր որ ստիպէց մեզ նահանջել: Այս դրութիւնը երկար չտեսեց սակայն: Վրայ հասաւ Ախուլկինսկի գունդը, որ լաւ դաս մը տալով թուրքերուն՝ յետ նետեց զանոնք մինչեւ Էրզրումի պատերուն տակ:

Այսպիսով փրկուեցաւ կովկասը իրեն սպառնացող առաջին վտանգէն:

* * *

Երկար շմսացինք Իգդիր: Հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնելով, ճամբար ելանք դէպի Երեւան, այնտեղէն ալ Քանաքեռ:

Քանի մը, օր յետոյ այդտեղ՝ մեզ միանալու եկան նաեւ կամատրական միւս գունդերը:

Քանաքեռ հաւաքատեղի էր, զինուորական տեսակէտով մեծ յարմարութիւններ կը ներկայացնէր: Ունէր քարաշէն զորանոցներ ու զինուորական մարզանքներ ու զինավարժութիւններ կատարելու յարմար դիրքեր:

Սպանուածներու ու վիրատրուածներու պակաս եղած տեղերը լրացնելէ յետոյ, սկսանք փորձերու:

Կամատրական ուժերը բաժնուած էին չորս կարեւոր գունդերու:

Առաջինը Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ, կը գործէր պարսկական սահմանէն դէպի Վան տանող ուղղութեամբ:

Երկրորդը, Դրոյի հրամանատարութեան տակ, Դութախէն - Հին Բայազէտ երկարող ճակատին վրայ:

Երրորդը՝ Քեռիի եւ չորրորդը Համազասպի հրամանատարութեան տակ, կը գործէին մեզմէ հիւսիս:

Այսպէս էին դասաւորուած հայկական ուժերը մեր առաջին նահանջէն առաջ:

Սակայն, այսպէս շմսացին յետոյ:

Բացի Անդրանիկի գունդէն, այդ միջոցին Քանաքեռ կը գտնուէին մնացեալ երեք կամատրական գնդերն ալ:

Մեր ստացած տեղեկութիւններու համաձայն, Վարդանի եւ Գ. Նժեհի նախաձեռնութեամբ կազմուած էր նաեւ հինգերորդ գունդ մը, որ վրայ հասած նահանջի պատճառաւ՝ ստիպուած էր Ալեքսանդրապոլ մնալ:

Երեւանի Ազգային Խորհուրդի եւ Դաշնակցութեան Կեդր. Կոմիտէին որոշումով, Արմէն-Գարոն եւ Դաշնակցական Խէջոն պաշտոնով Ալեքսանդրապոլ ուղարկուեցան: Վերոյիշեալ պատզամատրութիւնը նպատակ ունէր Վարդանին ու Նժեհին համոզելով՝ կազմւած խումբը մեզի միացնել:

Այս մեկնումէն քանի մը օր յետոյ, գործը յաջողութեամբ վերջացած ըլլալով, նորակազմ ուժերը չորս գունդերու վրայ կը բաժնուէին արդէն: Նժեհէր բանակը վերակազմելու պաշտոնով մեզ միացաւ:

Մեր Քանաքեռ եղած միջոցին, աշքառու փոփոխութիւններ կատարուեցան: Կամատրական բանակը հետզիետէ դուրս կուգար իր նախկին ձեւէն: Խումբերը վաշտերու եւ խմբապետներն ալ վաշտապետներու կը վերածուէին: Այդ ժամանակ, Դրոյի հիւսնդութեան ու Արմէն Գարոյի ալ բացակայութեան պատճառաւ, գունդը Խէջոյին էր յանձնուած:

Քանաքեռ կը գտնուէր նաու փոխ-զորավար Օօղը, որ ընդհանուր հրամանատարութեան կողմէ մեզ մոտ ներկայացուցիչ էր նշանակուած:

Բաւական հայասէր էր: Մինչեւ Վանի գրաւումը, մեզմէ անբաժան մնաց: Անոր ներկայութեան ու ցուցմունքներով էր որ տեղի կ'ունենային կամատրական բոլոր գունդերու զինավարժութիւններն ու ռազմական փորձերը:

Սուտ մեկուկէսէն երկու ամիս մենք մեր զինավարժութիւններով էինք զրահած, երբ բոլորովին կազմուրուած մեզ մոտ եկաւ Դրոն ու վերստին ստանձնեց Բ. Գունդի հրամանատարութիւնը:

Մեր պարապ ժամերուն, ունէինք լաւ ժամանց: Առանձին նուիրատուներէ փոքրիկ տոպարակներու մէջ զետեղուած նուէրներ կը ստանայինք: Իւրաքանչիւր տոպարակ իր մէջ պահուած ունէր պատմութիւն մը:

Անզամ մը, երբ հրամանատարական կազմի ու շտապի անդամներու ներկայութեան օօրքը կրկին նոր նուէրներ կը ստանար, հետևեալը պատահեցաւ. -

Ստանալով իմ բաժին նուէրը, բոլորի ներկայութեան բացի տոպարակը եւ կարդացի զետեղուած տոմսակը, ուր հետևեալն էր գրուած:

«Քաշալը զնաց տանձի, վախենում եմ՝ զլուխը խանձի»:

Եւ որովհետեւ իմ ալ զլուխը քաշալ էր, եղած զուգաղիպութիւնը բոլորի ծիծաղը շարժեց:

Ինչպէս որ ամէն ինչ վերջ ունի, այնպէս ալ մեր ծուլութեան վերջը եկաւ: Ընդհանուր հրամանատարութեան կողմէ քննիչ էր եկած ներկայ գտնուելու ռազմափորձերուն: Այստեղ, ուր ժամանակ մը ցարական բանակները կը կոխվրտէին, այժմ հայկական զորագունդերու ռազմադաշտն էր դարձած:

Տրուած հրամանի մը վրայ, սկսան տեղի ունենալ ռազմափորձերը, որը զինուրական փայլուն տողանցքով մը վերջացաւ ու քննիչի հաւանութեան արժանացաւ: Արդիւնքը զոհացուցիչ էր:

Խմբապէտ Վարդանին, որ խումբի բաժանուելուն պատճառաւ անպաշտօն էր մնացել յանձնուեցաւ ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնը: Այսպէս էր Ազգային Խորհուրդի ու Հ. Յաշնակցութեան Բիւրոյի միջնորդ գումարուած խառն ժողովի որոշումը, որ տեղի ունեցած էր Ռուստոմի նախագահութեամբ: Ներկայ էին եղած նաեւ զօրաբանակի կառաւարական կցորդ Օօջլը, Համասկիւրը եւ ուրիշները:

Տրուած էին նաեւ հետևեալ որոշումները -

1. Երեք գումարտակները միացնել մէկ անուան տակ՝ կոչելով զայն «Արարատսկի օսրեատ (Արարատեան զորաբաժին)»:

2. Զինուրներու հրամանատար նշանակել Խէչոյին:

Նախքան մեկնելը, քաղաքացիք հիւրասիրեցին հրամանատարական կազմը «Օրիանտ» հյուրանոցի մէջ: Այստեղ՝ բաւական տաք մթնոլորտի մը մէջ, լաւ ժամանակ անցընելէ յետոյ, մեկնեցանք բանակատեղի:

Յաջորդ օրը, տրուած հրամանի վրայ, կամաւրական երեք գումար-տակները կազմ -պատրաստ ձամբայ ելան:

1915-ի ապրիլ 15-ն էր: Երեւանի Աստաֆեան փողոցի վերի ծայրեն մինչեւ Զանգուի կամուրջը երկարող ձանապարհի վրայ երկու կողմերը խոնուած էր երկսեռ բազմութիւն մը, որ անհամբեր հայ գորքի անցքին կը սպասեր: Յուզիշ էր տեսարանը, երբ փողոցի ծայրին ի յայտ եկաւ հայկական զորքի առաջին վաշտը: Շաղկեփունջերու անձրեւ մըն էր որ կտեղար զորքերու գլխին: Բարեկամաներ, մայրեր ու զաւակներ, խորունկ համբոյրներ կը դրոշմէին ճակատներու ու շրթունքներու վրայ: Հազարաւոր ձաներ, անվերջ հուռաներով կը թնդացնէին մքնոլորտը: Փոքրիկ երեխաներ ու պատանիներ, զորքերու կողքէն քալելով, կ'երգէին հայկական ազգային երգեր: Լացն ու ծիծաղը իրարու ընկեր էին դարձած:

Երբ դուրս էինք եկած քաղաքէն, բոլորին ալ երազ թուաց կատարուածը: Գուցէ շատեր համոզուիին ատոր, եթէ ճանապարհի երկայնքին շարուած հայկական գիւղերու մեջէն անցնելու ժամանակ չկրկնուէր այս նոյն տեսարանը:

Երեւանէն-Էջմիածին երկարող ճանապարհի հայկական գիւղերէն գիւղացիք իրենց ամենալաւ ուտելիքներով ու ամենայարգի գինիով կը հիւրասիրէին մեզ: Օր մը մնալէ, Ամենայն Հայոց Հայրապետի բարի մաղթանքները լսելէ ու Արարատեան զորամասի դրոշի օրինութիւնը կատարելէ յետոյ, յաջորդ լուսաբացին ճամբայ ելանք եւ երեկոյեան Իգդիր հասանք:

Այսքան երկար չէր ըլլալ ի հարկէ մեր ճամբորդութիւնը, եթէ չըլլար ժողովրդի հիւրասիրութեան միջոցին կորսնցուցած ժամանակը:

Քանի մը օր այդտեղ մնալէ յետոյ, լուր ստացանք, որ ոուսական զորքանակի հրամանատարը իր երկու աղիւտանտներու ընկերակցութեամբ պիտի այցելէ բանակատեղի, որ քաղաքէն դուրս բաց դաշտի մը վրայ կը գտնէր:

Հրամանատարը դիմաւորելու համար պատույ պահակ էինք ուղարկած, իսկ մենք՝ բոլոր վաշտապետներս վաշտերով միասին, կազմ եւ պատրաստ հրամանատարի գալուստին կը սպասէինք: Շատ չանցած, կառով բանակատեղի ժամանեց զորավար Օկանովսկին, Դրոյի եւ առիւտանտներու ընկերակցութեամբ: Պատույ առնելէ յետոյ, առանձին ուշադրութեամբ սկսաւ քննել բոլոր վաշտերն ու վաշտապետները: Այստեղ էր որ առաջին անգամ ըլլալով՝ ուստիրներ ստացանք վաշտապետներս: Զորքերը ունէին արդէն:

Իգդիր էինք, երբ ստացուեցաւ Վանի Արամի մէկ գրութիւնը, որով անմիջական օգնութիւն կը խնդրէր մեզմէ:

Այս լուրը ստանալին անմիջապէս յետոյ, լրացնելով մեր զինուորական պէտքերը, ճամբայ ելանք: Այստեղ ալ նոյն տեսարանը տեղի ունեցաւ, ինչ որ Երեւանի մէջ:

Գեղեցիկ օր մըն էր, երբ մենք բաւական քայլելին յետոյ հասանք Օրգով: Այստեղ գիշերելէ յետոյ առաւտո կանուիս անցանք ու կրկին անգամ ըլլալով՝ ոտքերնիս մայր հողի վրա դրինք հրձուանքով:

Թափառիզներու մոտ միացանք ռուսական զորքին եւ հարաւ-արեւմուսք ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ:

Թափառիզները կը գտնուին պարսկական սահմանագլուխի մոտ ե-նած փոքրիկ լեռնաշղթայի մը ստորոտը, որ Հին-Բայազէտը կը բաժնէ Արարայի դաշտէն:

Այստեղ գիշերելէ յետոյ, յաջորդ առաւտո բոլոր զորամասերը առանձին ուղղութիւններ վերցնելով՝ սկսանք դէպի հարաւ շարժիլ: Մենք՝ Սօյուղ Սուի, իսկ 3-րդ եւ 4-րդ զօրամասերը՝ Կէավրէ-Շամէի ուղղութեամբ սկսած էինք յառաջանալ: Զինուորական դասաւրումով, Շամազասպը՝ կեղրոնք, Քեռին՝ ձախ ու մենք՝ աջ թեւն էինք գրաւած:

Այս ժանապարհը, որով կը յառաջանայինք, ձիաւորներու համար անյարմար էր. Դրօն, վերցնելով ձիաւոր ջոկատները իր հետ սկսաւ հարթ ճանապարհով ընթանալ:

Մենք՝ վեր, միշտ դէպի վեր կը մազլցէինք, հասնելու համար այն փոքրիկ բարձրութեան գագաթը, ուր որոշուած էր նախապէս առաջին հանգստի կայանն ընել:

Ուշ երեկոյեան հասանք կատարը: Այստեղ գտնուող փոքրիկ տարածութեան մը վրայ, որ ձիւնով էր ծածկուած, մաքրելէ յետոյ, գետեղեցինք մեր վրանները: Ոչ որի մտքէն կանցնէր որ յաջորդ օրը, առաջին հանդիպումները պիտի ունենայինք արդէն թշնամի ուժերուն հետ:

Այդ օրուան հերթապահութեան կարգը Փոքր Տէլի Ղազարինն էր:

Կարծես չէր բաւել եղած ձիւնը, կէս գիշերին սկսաւ կրկին ձիւնել մինչեւ առաւտո:

Յաջորդ օրը, հաւաքելով վրանները, ճամբայ ելնելու պատրաստութիւններ կը տեսնէինք: Մինչեւ ծունկերը բարձրացած ձեան մէջէն երկու ժամ անընդհատ յառաջանալէ յետոյ, սկսանք զարիվար դէպի դաշտ իջնել: Օրուան վար կ'իջնէինք, ձիւնը այնքան կը նօսրանար, այնպէս որ երբ դաշտ հասանք, ձիւնի ոչ մէկ հետք գտանք:

Յառաջապահութեան հերթը իմս էր այդ օրը: Բաւական երկար քայլելէ ու մանաւանդ դժուարանցանելի խորխորուտներ ու քարեր կտրելէ յետոյ միայն, դուրս եկանք ուղիղ ճանապարհը:

Արդէն Արարայի նշանաւոր դաշտն էինք մտած: Առաջին գիւղը, որուն հանդիպեցանք ճանապարհին, ամբողջութեամբ պարպուած ու ան-

մարդաբնակ էր: Այստեղ՝ քիչ մը հանգիստի նստելէ յետոյ, կրկին ձանապարհ ելանք աւելի հարաւ իջնելու:

Երկրորդ գիւղը նոյնպէս պարապ գտանք: Զարմանալի այն էր որ թշնամի ալ չկար:

Սակայն, այդպէս չմնաց մինչեւ վերջը: Երրորդ գիւղի մոտ, ստիպուած եղանք կանգ առնել ու դիրք գարւելով՝ թշնամու զնդակներուն պատասխանել, մինչեւ մեր գորքերը մեզ հասնելը:

Հրացաններու սակաւարիւ որոտումներէն հասկացայ, որ թշնամին այնքան ալ մեծ կարեւորութիւն տալու աստիճան ուժ կեղրոնացած չունէր այդտեղ: Կասկածու ստուգելէ յետոյ, հրամայեցի յարձակողականի անցնիլ: Թշնամին շուարումի մատնուեցաւ: Ան լրեց իր դիրքերը և խելակորույս փախուստի դիմեց:

Գիւղ մտնելով՝ տեսանք թշնամու ունեցած կորուստը: Վիրաւոր գորքերու բերնէն իմացայ, որ մեր դէմք կուտղները եղած էին Համիտիյէ քիւրտերը, շատ քիչ քանակութեամբ կանոնաւոր ջոկատներու հետ միասին:

Առաջին եւ երկրորդ գիւղերու մեջ մեր աչքերուն առջեւ պարզուած տեսարանը ստիպեց մեզ ձիաւորներ ուղարկել զանազան ուղղութիւններով՝ հասկանալու համար թէ Ապաղայի մնացեալ գիւղերուն մեջ որեւէ հայ մարդու կենդանի շունչ կարելի՞ է գտնել: Անոնց վերադարձէն յետոյ, տրուած զեկուցումէն հասկացանք, որ շրջաններու մեջ ալ կատարուած էր այն, ինչ որ կը սպասուէր արդէն:

Սարսափելի տեսարաններ կը պատկերանային մեր աչքերուն առջեւ, երբ ականատես զորքերը կը պատմէին տեսածները:

ԲԵՐԿՐԻ ՂԱԼԱՅԻ ԿՈՒԻԾ

Աբաղայի դաշտէն բխող աղբիւրներու ու ակերու առատ ջուրերը ի մի հաւաքուելով, կը կազմեն Բանդի-Մահու փոքրիկ գետակը, որը Բերկրիի կողերուն քսուելով, կ'երթայ ու Վանայ լիճը կը թափուի: Այս գետի հոսանքն ի վար, աջ եւ ձախ ափերուն, հազարաւոր դիակներ կային դիզուած: Անկասկած որ հայու դիակներ էին ատոնք, քանի որ կոտորածը սարքողները թուրքերն էին եւ ոչ հայերը, հետեւաբար կատարուողը անզէն ժողովուրդն էր սարսափելի էր տեսարանը, նամանաւանդ մինչեւ շրջականներն իսկ տարածուած էր զարշահոտութիւնը: Հայր եւ մայր, տղայ եւ աղջիկ, երեխայ եւ պատու, անկենդան դիզուած էին այդտեղ իրար քով, թուրք ոճագրոծ ձեռքը խորութիւն չէր գտած: Չէ՞ որ այսօրուան ծծկեր երեխան ու աշխոյժ պատանին, վաղուան հայ քաղաքացին պիտի դառնային, չէ՞ որ անոնք ալ իրենց նախնիքներու օրինակին պիտի հետեւէին, ուրեմն կը նշանակէր որ նոյն չափով յանցաւոր են ու զարդերու արժանի: Կարծես բնութիւնն ալ, մարդկային ամէն մեկ արժանիք, ալ աւելի ճիշդը ա-

մէն մէկ չարիք փորձելու խաղերը խեղճ հայուն գլխին կը կատարէ: Ինչո՞վ էր յանցաւոր այդ ժողովուրդը: Աստուած, Աղամ եւ Եւան պատժելու համար զանոնք զրկեց դրախտէն, Բարելոնի աշտարակի շինութեան ժամանակ, շփոթեց ազգերու լեզուն ու ջրհեղեղ սարքեց, իսկ հայ ժողովուրդի թշուառութիւնը մարմանացնելու համար, թոյնի ու լեռի անհամար հեղեղներ թափեց, ու զազանային ջարդեր սարքեց: Այս բոլորը ըլաւ անոր համար միայն որ հայր զէնքի փոխարէն խաչն էր զրկած ու անոր հլու քարոզիչը դարձած: Աստուած ալ կարծես մարդոց մէջ քօնտրաստ ունեցողները կը սիրէր:

Անողորմ փորձ էր կատարուածը, սակայն, ի՞նչ ընել, վերջացած գործողութիւն էր արդէն: Սիսալ է ըսել, որ բորենիին ու զայլին աւելի վաս ու գիշատիչ զազան չկայ աշխարհի վրայ: Կայ թուրք զազանը որ իր յօշտելու նորաձեւ մեթոդով վաղուց է գերազանցած շատ մը ուրիշ զազաններ, որոնք եթէ խոսելու կարողութիւն ունենային, յուսահատութենէ մղուած բողոքելով պիտի հրաժարէին իրենց զազանութիւններէն, որովհետեւ երբեք չպիտի կարենային թուրքի մը նման, դիակներ յօշուել, հազարաւոր կեանքեր խամրեցնել: Ի՞նչ մէծ է եղած տարբերութիւնը այստեղի եւ քիչ մը աւելի հարաւ գտնուած հայերու ճակատազիրի մէջ: Առաջինը վարած Աստծոյ խաչին, Յոյսին ու Հաւատքին, զոհ է դարձած թրքական բարբարոսութեան, իսկ միւսը՝ զէնքով, վարօղով ու ոռւմբով հրաշքներ կը գործէր, փրկելով հազարաւոր կենաքեր, յաղթանակներու նոր էջեր բանալով հայոց պատմութեան մէջ:

Թրքահայատանի ամէն անկիւնէն ու շրջանէն անցած միջոցին, բացի այն մէկ քանի շրջանները, որոնց պիտի հասնիմ աւելի յետոյ իմ յուշերուս մէջ, տեսանք այն նոյն սահմոկեցուցիչ պատկերը, զոր առաջին անգամ գիւղին մէջ, իւրաքանչիւր զինուորի սրտին մէջ բնազդաբար «վրէժ» լուծելու զաղափարը ծնունդ կ'առներ:

Որքան կը յիշէմ, Բայազետ-Ազա գիւղէն դուրս եկանք ապրիլ 26-ին: Վերոյիշեալ գիւղէն մին է ու կը գտնուի Բանդի-Մահու գետակին աջ կողմը: Քիչ հեռու, արեւելքի ուղղութեամբ կը գտնուի Գրիշկ գիւղը, իսկ հարաւարեւելք յայտնի Խաչանը: Շղթայաձեւ դէպի հարաւ կ'իջնէինք: Բաւական մոտեցած էինք Բերկրի Ղարային, երբ վրայ հասած խաւարի պատճառաւ, ստիպուած եղանք կանգ առնել ու այդտեղ զիշերել: Անմիջապէս պահակներ ուղարկեցինք զանազան ուղղութիւններով, որոնք վերադառնալով, թշնամի ուժերուն բացակայութիւնը յայտնեցին: Կէս քուն, կէս արթուն գիշեր մը անցընելէ յետոյ, քառորդ օր վաղ առաւտեան ճամբայ ելանք: Այստեղէն, գետն ու ճամբան փոքրիկ ձորակի մը միջով, զուզընթաց մինչեւ Բերկրի դուրս կ'ընթանան: Պէտք էր այստեղէն տակալին, գետի ձախ ափը անցնիլ, քանի որ ճամբան այդ կողմով կ'ընթանայ ու նամանաւանդ՝ յարձակման ենթակայ եղող քաղաքը գետի այդ եզերքին կը գտնո-

ւեր: Կամուրջը, որ գետի երկու ափերը իրար կը միացնէր, քանդուած էր խորքերէն: Յարմար տեղ կը փնտրէի, երբ Մարտիրոսի վաշտէն 16-17 տարեկան երիտասարդ զինուորի մը՝ Ռուբէն Խաչատուրեանի¹) գետն անցնելը տեսայ: Դրոյի մէկ հրամանին վրայ, նետուելով գետը, առանձին դուրս եկաւ դիմացի ափը ու իր այս յանդուգն քայլի համար, ստացաւ «Սրբ. Գեորգի» չորրորդ աստիճանի շքանշան մը: Երիտասարդ զինուորի այս քայլը վարակիչ դարձաւ բոլորի համար: Քիչ յետոյ, բոլորն ալ զուրը մտած, կանցնէին դիմացի ափը: Դրոն, իր հետ վերցուցած ձիաւոր ջոկատները, անցաւ յառաջ: Քանի կը յառաջանայինք, այնքան նոր ու նոր ամայացած զիւղերու կը հանդիպէինք, իսկ թշնամիի հետք բնաւ չկար: Տեղտեղ միայն գառնուվներու փոքրիկ հոսերու կը հանդիպէինք, որը մեր սեփականութիւնը կը դարձնէինք, մեր ազգակիցներուն մալլ-միւլքը համարելով զանոնք, հալալ էր մեզի:

Դրոյի հեռանալէն մէկ քանի ժամ յետոյ, կը լսէինք հրացանի որոտումներ: Քիչ յետոյ ժամանող սուրհանդակը, կոփւր սկսած ըլլալուն լուրը կը բերէր մեզ: Արազացուցինք մեր քայլերը, հետաքրքիր էր տեսնել իւրաքանչիւր զինուորի մէջ պահուած, ժամ առաջ կռուի դաշտը հասնելու տեսչը, անոր շտապ շտապ քայլերէն. քայլ չէր, այլ վազք: Քանի կը մոտենայինք, այնքան աւելի լաւ կը պարզուէր քաղաքի դիրքը:

Կոփւր տեղի կ'ունենար Բերկրիի ճանապարհէն բաժանուող ու դէպի Արձէշ ու Ականց տանող ճանապարհի վրայ: Ես իմ վաշտով միացայ Դրոյին, պահելու միաւորներու թիկունքը, իսկ մնացեալները սկսան դէպի քաղաք յառաջանալ: Կոփւր երկար շտեւեց, որովհետու թշնամին Արձէշ տանող ճանապարհով սկսաւ նահանջել: Քիչ յետոյ, բոլորս միասին Բերկրի կը մտնէինք: Թշնամին ամէն ինչ ձգած ու հեռացած էր քաղաքէն: Ուտեստեղէնի նեղութիւն բնաւ չէինք քաշեր: Մեզ չարչարող միտքը, Վանի ու շրջակայ ապստամբ ժողովուրդի վիճակն էր: Կ'ուզէինք օր առաջ, մեր եղբայրներուն օգնութեան ձեռք պարզել: Գուցէ վաղուց Վան մտած կ'ըլլայինք, եթէ չլար ոուս բարձր հրամանատարութեան դանդաղ շարժուելու հրամանը:

Այդ զիշեր Բերկրի մնալէ յետոյ, յաջորդ օր ճամբայ ելանք: Քանի կը յառաջանայինք, այնքան աւելի վատ ու զազանային արարքներու ականատես կ'ըլլայինք, այնքան աւելի շէն զիւղերու ողբացող ամայութիւնը կ'տեսնէինք: Գիշերը, ստիպուած եղանք քրտական զիւղի մը մէջ մնալ: Այլտեղի քանի մը քրտերէն իմացանք բաւականաչափ հայերու Լիմ կողի մէջ ապաստանած ըլլալու լուրը: Ո՞վ զիտէ որ մէկ նոր Մովսէսն էր զանոնք այդտեղ առաջնորդողը, բնութեան այդ մէկ անկիւնին մէջ գտնելու համար իրենց փրկութիւնը:

¹ Հետազային, Մոկսի կոփւներու ընթացքին սպանուելով, քաղուեցաւ տեղոյն հայկական գերեզմանատան մէջ:

Ապրիլ 29-ին, մեր քայլերը դէպի ծովեզը ուղղելով, կէս օրուան միջոցներուն, հասանք Տիրամտը գիւղը. դիակներու գարշահոտութեան պատճառաւ, այդտեղ չմնացինք երկար: Մինչեւ իսկ գիւղի եկեղեցին լեցուած էր դիակներով: Այդտեղէն անցանք Փիրղարիք, որտեղին մաս մը գինուորներ Աշոտի առաջնորդութեամբ դէպի ծովափի յառաջացան: Այդտեղէն՝ իրենց հայ նշաններով հասկցնելով, կը յաջողին կղզիի մէջ ապաստանած հայերու ուշադրութիւնը իրենց վրայ հրաւիրել: Քիչ յետոյ, փախստական ժողովուրդը, ստուգելով մեր հայ ըլլալը, մակոյկներով լեցուած ցամաք կ'իշնէին արդէն: Այստեղ միայն առաջին անգամ ըլլալով էր որ մենք կը լսէինք կատարածի ահրելի պատմութիւնը:

Ձինուորներու հսկողութեան տակ, ժողովուրդը տեղաւորելէ յետոյ, ծովեզրով դէպի Վան սկսանք յառաջանալ: Բաւական մը յառաջացած էինք, երբ թնդանոթի ձայներ լսուեցան, ձայները հարաւին կուզային ու շատ պարզ էր, որ թուրքերը կրկին Վանը ոմբակոծել էին սկսած: Ամբողջ գիշեր մենք լսեցինք թնդանոթի խուլ որոտները: Դրոն, իր հետ վերցուցած ձիաւոր ջոկատները, հարթ ճանապարհով, իսկ մենք՝ Գիւսնոցի եւ Աւերակի ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ: Եթէ չլային ճանապարհի ընթացքին պատահած մէկ քանի փոքր ընդհարումները, որոնք բաւական ժամանակ խլեցին մեզմէ, գուցէ այդ օրը իսկ Վան մանէինք: Թշնամու փոքրիկ ու անկանոն ուժերու երբեմնի յայտնումները, ստիպեցին մեզ կանգ առնել ու ապահովելու համար մեր թիկունքը, որոշ հետախուզութիւններ կատարեցինք: Աւարտելով մեզ համար շատ անախորժ, սակայն անհրաժեշտ աշխատանքը, երկու օր յետոյ միայն Վան ուղղուղեցանք: Ցերեկ էր արդէն, երբ քաղաքի պատերուն մոտ մեզ դիմաւորելու եկած քաղաքիք Դրոյի ժամանումը եւ թշնամի ուժերու հեռացնալը մեզ կ'իմացնէին: Ի պատի մեզ, մեծ ընդունելութիւն էր կազմակերպուած, ժողովուրդի, աշակերտ-աշակերտուիններու, ինչպէս նաև պաշտոնական անձնաւորութիւններու ընկերակցութեամբ, «ուռա»ներու անվերջ աղաղակներով, քաղաք կը մտնէինք: Այստեղ՝ իւրաքանչիւր փողոցի մէջէն անցած ժամանակ, պատուհաններէն ծաղիկներ կը նետուէին, փունջեր կը նուիրուէին, իսկ երոիքներէն ու փողոցներէն ազատույթեան երգեր կ'երգուէին:

Անցնելով Խաչ-Փոխանուվ, ուղղուեցանք մեզ համար որոշուած բանակատեղին:

Մեր ժամանումէն մէկ երկու օր յետոյ, իրենց գորամասերով քաղաք մտան Համազասպն ու Քեռին, որոնք նոյնպէս մեծ պատիւններու ու ընդունելութեան արժանացան: Միայն Անդրանիկի գորաբանակն էր, որ 4-5 օր յետոյ Վան կը հասնէր. հակառակ վանեցիններու կողմէ եկած խնդրանքներուն, նա մերժեց միշտ քաղաքէն դուրս մնալով:

Քանի մը օր Վան մնալէ ու հանգստանալէ յետոյ, մայիս 5-ին մեկնեցնք դեպի Հայոց Զոր: Երկու օր քալելէ ու Բերդակի, Աստուածաշէնի ու Հնդստանի վրայով դեպի հարաւ իջնելէ յետոյ, Հայոց Զորի շրջանի մեջ գտնուող նշանաւոր Հիրձ զիւղի մէջ բանակ դրինք: Այս զիւղի մէջ էր որ դաւադրութեամբ սպաննած էին Իշխանը իր մէկ քանի զինուորներով. ասոնք Շատախի ապստամբ հայ առիւճները խաղաղացնելու մտահոգութեամբ, թուրքերու հետ միասին որպէս պատուիրակութիւն հոն կ'երթային: Դիզուած հայերու դիակները փոսի մը մէջ թաղելով, Իշխանի ու իր թիկնապահներու՝ Պողոսի, Խրանի եւ Միհրանի դիակներն ալ Վան փոխադրել տուինք տեղույն հայկական գերեզմանատան մէջ թաղելու համար:

Շատախ երթալու համար, պէտք էր Գէօրան դաշտով անցնեինք: Վերոյիշեալ դաշտը շրջապատուած է լեռներով եւ ունի մոտաւորապէս 20-30 զիւղեր, քրտական ազգաբնակչութիւնով: Ճանապարհը Հիրձէն դուրս գալով, կ'ընթանայ կիրճի մը միջով, որը այդ պահուն գրաւուած էր թշնամի ուժերէն: Անհնար էր այդտեղին անցնիլ: Պէտք էր տարբեր միջոց գտնել: Կարձատեւ խորհրդակցութենէ մը յետոյ, Ձեմիւակը, Եապոնը եւ Սուրովը իրենց ձիաւոր ուժերով այդտեղ մնացին, իսկ մենք՝ վանեցի Տիգրանի առաջնորդութեամբ, սարերու վրայով անցանք թշնամու թիկունքը: Մեր այսօրինակ գործելակերպը տեսնելով, թշնամին խուճապահար փախուստի դիմեց, լրելով այնքան ուժեղ դիրքերը: Գրաւելով կիրճը, անցանք յառաջ ու մտանք Գէօրան դաշտ: Այդ դաշտի իւրաքաչիւր զիւղը գրաւելու միջոցին, ստիպուած էինք առանձին կրի մղել: Եւ որքան կը փոքրանար թշնամու ձեռքը գտնուող զիւղերու թիւը, այնքան աւելի կը սաստկանար կրիւը:

Վաշտովս, արեւմուտք ինկած սարերու ստորոտը գտնուող զիւղերու ուղղութեամբ կը գործէի: Կոխւներու ընթացքին, ամենէն աւելի զորեղ ընդհարումը ունեցանք Աղվուտի մոտ, ուր թշնամին ուժեղ ընդդիմութիւն մը կազմակերպելու ջանք չէր խնայած: Սակայն, այստեղ ալ թշնամու բոլոր ջանքերը ամլութեան դատապարտուեցան: Գիւղը շրջապատուած էր արդէն: Քիչ յետոյ, ստանալով յարձակողականի անցնելու հրամանը, կարգադրեցի անմիջապէս գործի ձեռնարկել: Ուժեղ հրացանաձգութենէ մը յետոյ, «ուրա»ներով զիւղ լեցուեցանք շնչասպար: Գիւղին մէջ փնտուութներ կատարելէ յետոյ, աղայի քէօշկէն դուրս արինք բաւական թիւով հայ կիներ, որ մինչ այդ բանտարկուած կը մնային այդտեղ: Կոռուի յաջողութեան, ինչպէս նաև հայ կիներ գտնելու լուրը տեղեկացուցի Դրոյին:

Աղվուտի գրաւումով, ամբողջ Գէօրան դաշտի տերն ու տիրականը կը դառնայինք: Թշնամի ուժերու ոչ մէկ հետք: Աղվուտի գրաւումով, մեր ձեռքը կ'անցնէր հարուստ աւար, եւ մօս 5-6,000 գլուխ ոչխար: Գիշերը այդտեղ անցնելէ յետոյ, առաւտեան ձամբայ ելանք դեպի Շատախ: Ճանապարհին, մեզ դիմաւորելու էր եկած Փեսան Դաշտի հերոս Լեւոն Շա-

դոյեանք իր մէկ քանի ընկերներուն հետ միասին: Զինուորական կարգադրութեան մը հետեւանքով, Տէլի Ղազարը իր վաշտով միացաւ Լեւոնին, իսկ մենք՝ աջ ու ձախ գտնող լեռներու մէջէն անցնելով, մտանք Սեւտիկուն. Գէօրան դաշտեն հոսող ջուրերը հաւաքուելով կը կազմէն գետակ մը, որը Սեւտիկունէն ու Շատախին անցնելով, կ'երթայ Տիգրիսին միանալու: Գիտին ճիշդ մօսը, մեզ դիմաւորելու էր եկած գիտի ժողովուրդը իր քահանայի առաջնորդութեամբ: Միասին դէպի գիտ ուղեւորուեցանք, եւ հոն բանակ որինք: Զանազան ուղղութիւններով պահակներ ուղարկեցինք, թշնամու հետքը գտնելու: Կոռուի ծարաւ էինք ու թշնամուն հանդիպել կ'ուզէինք: Այդ գիշերն իսկ մշակուեցաւ յաջորդ օրուան գործունեութեան յատակագիծը, որով միւս օրն իսկ Շատախի վրայով յարձակուել կը յանձնարարուէր, տեղույն հայ ազգաբնակչութիւնն ալ ժամ առաջ փրկելու համար:

Լուսաբաց է, դեռ ճանապարհ չենք ելած, երբ մեր լաւագոյն սուրհանդակներէն Տիգրան Բաղրամարեանի միշոցաւ, հետեւեալ լուրը կը ստանանք Շատախին. -

«Թշնամին փախուստի դիմեց, լրելով իր յարմարագոյն դիրքերը - ազատ ենք»:

Այսպէսով ջուրը կ'իյնար մեր ծրագիրը: Հակառակ մեր ակնկալութեան, առանց կոռուի երեք ժամ յետոյ Շատախ կը մտնէինք Հաշկանցի վրայէն անցնելով:

Մեր Շատախ հասնելէն երկու օր յետոյ, կարեւոր գործով Դրոն Վան կը մեկնէր, իսկ վեց օր յետոյ, ճակատի ընդհանուր հրամանատար Նիքոլաեւէն կը ստանայինք հետեւեալ հրամանագիրը, որ կը պահանջուէր անմիջապէս գործադրել:

«Ղասրի-Շիրինի ուղղութեամբ լաւ եւ մանրակրկիտ հետախուզութիւն կատարելով, արդիւնքը ինձ տեղեկացնէք. հետախոյզներուս բերած տեղեկութիւններուն համաձայն, թշնամին այդտեղ կը կեղրոնացնէ իր ուժերը:

ՆԻՔՈԼԱԵՒ»

Տեղացի հայերէն քանի մը հոգի առաջնորդ վերցնելով, դեռ լոյսը չքացրած, Ղասրի-Շիրինի ուղղութեամբ ճամբայ ելայ: Այդտեղ ստիպուած էինք գիշերել, ճանապարհին ձեռք ձգած մէկ քանի քիւրտերէն տեղեկացայ, որ թշնամին մաս առ մաս անորոշ ուղղութիւններով դէպի հարաւ է մեկնած: Յաջորդ օրը մինչեւ Փիրբաղասան յառաջանալով, ամենուրեք ամայութիւն տեսայ: Ուրեմն, որոշ շափով ճիշդ էր գերի մնացած քիւրտերու տւած տեղեկութիւնները, որ կասկածով ընդունեցինք նախապէս: Երկու օր վերջը կրկին Շատախ վերադարձանք:

Այստեղին հիւսիս-արեւմուտք կը գտնուի Մոկսը: Տեղույն հայ ժողովուրդն ալ զէնք էր բարձրացուցած թշնամույն դէմ, իրեն առաջնորդ ունենալով Հին ֆետայի Լաթօն:

Նժդեհը, հետք առած Մեսրոպի եւ Մարտիրոսի վաշտերը, մեկնեցաւ դէպի Մոկս: Մինչ այդտեղ հասնելը, մերոնք կ'ունենան մէկ քանի կրիներ, որոնցմէ ամենէն աւելի նշանակելին Սէօքան գիւղինն է: Վերոյիշեալ գիղը կազմուած է 2-300 տուներէ: Բացի տեղացի ժողովուրդէն, այդտեղ հաւաքուած էին նաեւ շրջաններէն փախած բաւականաչափ գինուած թշնամի ուժեր: Մեսրոպը իր վաշտով Կախրի հասնելով, թշնամի ուժերու Սէօքանի մէջ կեղրոնացած ըլլալու լուրը կ'իմանայ գիւղացիներէն: Հաւաքելով գիւղին զէնք վերցնելու ընդունակ երիտասարդութիւնը, միացուցած իր վաշտին, աւելի մեծ ուժով դէպի Սէօքան յառաջանալով, գիշերով կը պաշարէ գիւղը: Լուսաբացին, թշնամին պաշարուած ըլլալը տեսնելով, կը սկսի յուսահատ կրուի: Մերոնք, կրուելով, քայլ առ քայլ կը սկսին դէպի գիւղ յառաջանալ: Կոփրը կը շարունակուի մինչեւ գիշեր: Օգտուելով խաւարէն, թշնամին լքելով իր դիրքերը, փախուստի կը դիմէ, բաւականաչափ սպանուած ու վիրաւոր թռողնելով կրուի դաշտը: Մերոնց կորուստը եղած է երկու սպաննուած եւ հինգ վիրաւոր:

Մենք Շատախ էինք տակաւին, երբ հետեւեալ գրութիւնը ստացայ Նժդեհէն. –

«Սիրելի Ղազար,

«Մեսրոպը Կախրի շրջանն է: Սէօքանի կողմը ուժեղ կրիւներ տեղի կ'ունենան, թշնամին բաւական ուժ կեղրոնացուցած ըլլալով, ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կուտայ, գրութիւնս ստանալուդ անմիջապէս օգնութեան հասիր:

Բարեւներով՝ ՆԺԴԵՀ

Մոկս, 1 յունիս, 1915»

Դեռ լոյսը չբացուած, վաշտովս անմիջապէս ճամբայ ելայ: Բաւական ճամբայ կտրած էինք արդէն, երբ կը ստանամ երկրորդ գրութիւն մը, որով Սէօքանի թրբական ուժերու պարտութեան լուրը իմացնելով կրկին Շատախ վերաբառնալ կը թելադրէր: Փոքրիկ հանգիստէ մը յետոյ, նոյն ճանապարհով Շատախ վերադարձանք: Մեզ հետ միասին, քաղաք ժամանեց Դրոն, իր հետ ունենալով մեր լաւագոյն տղաներէն Գագա Տէր Օհաննեանը: Յաջորդ օրն իսկ, ձիաւորները հետու վերցուցած, Դրոն մեկնեցաւ Ախրամար: Հեծելազորի բացակայութեան պատճառաւ, պահակութեան գործը բաւական դժուարացաւ: Պէտք է ըսել սակայն, որ այս դրութիւնը երկար չտեւեց: Հեռախոսով, մենք ալ Ախրամար մեկնելու հրաման ստացանք: Նախ քան մեկնելը, մոտ կանչելով գիւղական առաջնորդները, մեր մեկնելու լուրը հաղորդելով, կրկին իրենց յանձնեցի գիւղին պաշտպանութիւնը:

Նոյն օրը ճանապարհ ելնելով ու գիշերը Փեսան Դաշտ կտրելով, յաջորդ օրը հասանք Ախթամար:

Կամաւորական բոլոր գունդերը, ինչպէս նաեւ ոռւսական զորամասերը, հաւաքուած էին այստեղ: Քաղած տեղեկութիւններու համաձայն, թշնամին այստեղին ալ առանց կրիփի ձգած հեռացած էր: Մինչ մենք նոր կեղրոնացումներ ու պատրաստութիւններ կ'ըննեինք, անդին՝ Մոկսի եկ Կառլարի շուրջ, մեր եւ թշնամի ուժերուն միջեւ լուրջ բախումներ տեղի կ'ունենային: Ախթամար հասնելու երկրորդ օրն իսկ, յառաջ շարժուելու հրաման ստացանք: Մենք՝ ծովափով պէտք էր յառաջանայինք: Որքան կ'առաջանայինք, այնքան աւելի դժուար կը դառնար մարդկային կենդանի շունչ գտնելլ: Ամենուրեք դիակներ ու անհամար դիակներ: Ծովափը ամրոջութեամբ դիակներով էր ծածկուած: Ծովը դուրս էր նետած զանոնք, կարծես ինքն ալ դէմ ըլլար այդպիսի անմեղ զոհեր ընդունելու իր ծոցին մէջ:

Երեկոյեան հասանք Ռշտունեաց գաւառի Սորք գիւղը ու բանակ դրինք: Խումս ու Օրանց, երբեմնի այդ շէն հայկական գիւղերը, ամայի գտանք: Թշնամի համախմբումները հասկանալու մտադրութեամբ, Սորքէն հետախոյզներ ուղարկեցինք: Վերջիններու քերած տեղեկութիւններէն հասկացանք, որ թշնամին այնքան ալ հեռու չէր գտնուէր: Հազիւ քիչ մը հանգստացած էինք, երբ ստացանք կազմ ու պատրաստ գտնուելու առաջին հրամանը: Նոյն գիշերուան ժամը 2-ին, կը ստանայինք երկրորդ հրամանը, անմիջապէս յառաջ շարժուելու: Գիշերուան այդ ուշ ժամուն ճամբայ ելնելով, մինչեւ լուսարաց քայլեցինք հա քայլեցինք: Առաւոտեան, թշնամին նկատելով մեր յառաջխաղացումը, թնդանոթային կրակ բացաւ մեր դէմ: Մենք ընդունեցինք կրիւը: Անդրանիկը ծովափէն, Քեռին՝ ձախէն ու մենք կեղրունէն սկսանք գործել, մեր թիկունքն ունենալով Համազասպը: Թշնամին հետզհետէ աւելի կուժեղացնէր կրակը: Հետզհետէ հասան մեր թնդանօթները ու սկսան գործել: Դաշտայինները՝ շովափէն ու լեռնայինները՝ ձախէն: Զակառակ յունիսեան տաքերուն, կրիւր կը շարունակէր կատաղի թափով: Ժամը 4-ին մոտ է: Ոչ մէկ կողմ ընկրկելու նշան ցոյց կուտար տակալին: Թուրքերը, ամուր կառչած էին իրենց դիրքերուն: Թշնամու ամենակարեւոր դիրքը որ կը գտնուէի Սորք գիւղի ճիշդ դիմացը, մեր թնդանօթաձիգներու ուշադրութեան առարկան էր դարձած: Մէկ ժամ յետոյ, թշնամին չկարենալով դիմանալ թնդանօթի քանդիչ հարուածներուն, լքելով դիրքերը, վախուսի դիմեց: Հայ զինուորը խրախուսուած թշնամու այս քայլէն, դէպի թշնամի դիրքերը յառաջ նետուեցաւ: Քիչ յետոյ, թուրքերու տէրն ու տիրականն էինք: Այս կոռուի ընթացքին մեր ձեռքը մնաց ճոխ աւար, ինպէս նաեւ երկու թնդանոթ եւ բազմաթիւ գերիներ: Թշնամին ունեաւ բազմաթիւ սպանուածներ ու վիրաւորներ, իսկ մենք զոհ տուինք 11 սպանուած ու 25 վիրաւոր:

Դիրքերու մեջ գիշերելէ յետոյ, յաջորդ յառաջխաղաման նոր հրաման ստացած ըլլալով, ձամբայ ելանք դէպի Դատուան:

* * *

Դատուանը փոքրիկ քաղաք է, ընկած Վանա լճի ափին, դէպի արեւմուտք: Այդտեղ կվերջանայ Վանա լիճը: Ունի նաւահանգիստ, որը բաժնուած է քաղաքէն: Բացի քաղաքէն, թշնամին գրաւած էր նաեւ քաղաքին ճիշդ դիմացը գտնուող անառիկ ու բարձր դիրքերը:

Թշնամու դիրքերը ուսումնասիրելէ ետք, մեր հրամանատարութիւնը որոշեց գրոհով գրաւել հակառակորդի դիրքերը: Այդ կարճատեւ կռուի մեր յատակագիծը հետեւեալն էր. Անդրանիկն ու Դաշնակցական Խէչոն ծովափով պիտի յառաջանային գրաւելու Դատուանն ու նաւահանգիստը, իսկ մենք՝ թշնամի դիրքերու ուղղութեամբ, Քեռին՝ Բաղէշ երկարող լեռնաշղթայի վրայով, պէտք էր հարուածէր ձախէն ու հարաւ արշաւէր: Յարձակողականը պիտի սկսէր արշալոյսը չբացուած:

Դեռ նոր էր լուսացած, երբ սկսաւ հրացանաձգութիւնը: Քիչ յետոյ, թշնամին կը պատասխանէր մեզ: Մերոնք դիրքէ դիրք անցնելով կը մոտենային թշնամու դիրքերուն: Այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ երեկոյ: Օգտելով խաւարէն, թշնամին սկսած էր ինչ որ նոր դասաւորութիւններ կատարել: Թուրքերու դիրքերուն ամենամոտը ըլլալով եւ նկատելով անոնց շարժումները, ուզեցի ստուգել կատարուածը ու տեղեկագրել հրամանատարին:

Սութին մեջ յառաջանալով, տեսայ անոնց նահանջի պատրաստութիւնները, պէտք էր օգտուիլ առիթէն ու գիշերով յարձակիլ թշնամու վրայ անոր նահանջը խուճապային դարձնելու համար: Տեղեկացնելով Դրոյին, յարձակումի հրաման խնդրեցի: Քիչ յետոյ սուրհանդակս կը բերէր պատասխանը, որով ինձ իրաւոնք կը տրուէր, յարմար նկատած ձեւով գործի ձեռնարկեմ:

Ժամը գիշերուան 9-10-ն էր: Շրջելով բոլոր դիրքերը, հրահանգներ տուի զինուորներուն: Վաշտիս աչքի զարնող ութնեակներէն խումբ մը կազմելով, հետս առած ձամբայ ելայ դէպի թրքական դիրքերը: Մեր ձանապարհը բաւական տեղ անտառներու մէջով կ'անցնէր: Բաւական մոտեցած էինք արդէն, երբ անտառը վերջացաւ եւ բաց դաշտ ելանք: Դութախցի Մանուկին իր ութնեակով յառաջապահ էի նշանակած. հասնելով թշնամու առաջին գծի վրայ ինկած դիրքերուն, ամայի կը գտնեն, նոյնը եւ երկրորդին մէջ: Ապահով ըլլալու համար, կ'ուղղուին դէպի երրորդ գծի դիրքերը: Սողալով, կը յաջողին գաղտագողի դիրքերէն ներս սպրտիլ: Պահակը որ քնած է եղեր, տղոց ունաձայներէն արթննալով, կը սկսի կրակել: Կը սկսի գիրկընդիսառն կոჩի: Պահակապետ թուրք տղան, սուրբ քաշած կը յարձակի Մանուկի վրայ, վերջինս, զնդակի մէկ հարուածով

տեղն ու տեղը կը սպաննէ տղան: Սակայն, Մանուկի կեանքն ալ երկար չի տեւեր, իրենց պետի մահը տեսնող թուրք զինուորները յարձակուելով Մանուկի վրայ, կը սպաններն զայն: Այդ կռուին, գլխէն կը վիրաւորուի Մենօն: ՄԻնչ կոհիր այս ձեւով կը զարգանար խրամներու մէջ, մենք կը հասնինք կռուի վայրը և «ուրա»ներով դիրքերէն ներս կը խուժենք: Զարհուրեի էր թշնամուն համար ստեղծուած դրութիւնը, չկարենալով տոկալ հայ կտրիձներու յանդուզն յարձակումներուն, լրելով այդ դիրքը, թշնամին փախուստի դիմեց, փամփուշտի պակասութեան պատճառաւ ստիպուած եղանք ոչ միայն այդտեղ կանգ առնել, այլ նաեւ դէպի մեր նախկին դիրքերը նահանջել: Այս կռուի ընթացքին վիրաւորուեցաւ կարնեցի Խաչիկը:

Գիշեր է: Զբաղած ենք աւելի յարմար տեղերու վրայ դիրքեր պատրաստելու գործով: Հրացանաձգութիւնը կը շարունակուեր: Մենք մեր լուսարձակի օգնութեամբ տեղատարափ գնդակ կը թափենք թշնամու գլխին: Արշալոյսը մոտ էր. անհամբեր արեւի ծագելուն կը սպասենք. դեռ նոր էր բացուած արշալոյսը, երբ հետեւեալ հրամանը կը ստանամ Դրոյին.

«Մեր ձիաւորները գրաւած են նաւահանգիստը, սիկ Անդրանիկը, յաջողած է մտնել Դատուան, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն»:

Մինչ մենք զբաղած թշնամու հետ, անդադար կոի կը մղէինք, ծովի հիւսիսային կողմէն մերթ ընդ մերթ լը լսուին թնդանոթի խուլ որոտներ: Մեր դիրքերը համեմատաբար բարձր ըլլալով միւս դիրքերէն, կէս օրուան մոտ հեռադիտակը ձեռքիս բարձրացայ մոտակայ բլուրին վրայ, ստուգելու համար կատարուածը: Հեռադիտակի օգնութեամբ, տեսայ այն կորիր, որ տեղի կ'ունենար Խլաթի և Ալճաւազի ուղղութեամբ: Մէկ բան միայն պարզ էր: Ո՞վքեր էին կռուողները: Կը պատրաստուի տեղեկագրել տեսածս, երբ ստացայ հրամանատարի (Դրոյի) գրաւոր տեղեկութիւնը.

«Սիրելի Ղազար.

«Զորավար Նազարբէզեանը իր գորամասով լճի հիւսիսակողմը կը գտնուի. գրաւած է Խլաթը. անցնելով կամուրջը, նրա յառաջապահները կռուի են բռնուած Սոխորդի վրայ:

Բարեւներով՝ ԴՐՈ

Լուրը անխմջապէս վաշտիս հարորդեցի: Մեծ էր մեր ոգեւորութիւնը: Տղաքը, քաջալերուած, սկսան երգել: Քիչ չանցած, թշնամին անօրինակ թափով սկսաւ կրակ տեղացնել: Չէինք գիտեր ինչպէս մեկնինք թշնամու այս քայլը: Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ այս բուռն հրացանաձգութեանէն յետոյ, թշնամին լրելով դիրքերը փախուստի դիմեց. ջոկատապետ Մէխսակը, դուրս զալով առաջին դիրքերէն եւ թշնամու նահանջը տեսնելով, բարձրածայն կանչեց. «Պրն. Վաշտապետ, թշնամին փախաւ»: Մենք ալ մեր կարգին, շղթայ բռնած հետեւեցանք առաջին դիրքի տղոց օրինակին.դիրքերը հետդիետէ մեր ձեռքը կ'անցնէին: Սուրիանդակներու մեզ բերած

տեղեկութիւններէն կ'իմանայինք, որ թշնամին ոչ միայն այստեղ, այլ եւ ամբողջ ճակատի վրայ փախուստի է դիմած, լրելով իր այնքան ուժեղ դիրքերը: Հայ բանակը «ուռա»ներով կ'ողջունէր իր այդ օրուան յաղթանակը:

Կարելի չէ չիշել որ այդ օրուան բազմաթիւ գոհերու շարքին, ունեցանք նաև թանկապին զոհ մը յանձնիս Դաշնակցական Խէջոյի: Խէջոն զինուորներով իրախուսուած թշնամու խուճապային փախուստէն, կը հետապնդէ զայն մինչեւ Գրգուտի ստորոտը: Թշնամին, որ ինչպէս կ'երեւի, նախօրոք դիրք էր գրաւած այդ սարի լանջերուն վրայ, զնդացիրային կրակ կը բանայ յառաջացող հայ մարտիկներու գլխին: Այդտեղ է որ ճակատէն ու կուրծքէն զարնուելով կ'իյնայ Խէջոն: Միասքը, քանի մը ուրիշ զինուորներու օգնութեամբ, դիակը վերցնելով կը յաջողին նահանջել դէպի նախկին դիրքերը: Ստուգելով տարաբախտ ընկերոց մահը, նաւով Վան կը փոխադրնե, ուր զինուորական մեծ պատիւներով կը թաղուի եղբայրական գերեզմանցի մէջ, իր այնքան սիրած զինուոր-ընկերներու կողքին:

Սարի գագաթը բարձրացած՝ կը փնտուի Մանուկի դիակը: Չափացանց կը սիրէի այդ տղան յանդուզն ու քաջ: Գտնելով, թաղեցինք այնտեղ, ուր քաջաբար ինկած էր ինք, ապահովելով մեզ փայլուն յաղթանակ մը: Այդ օրուան փայլուն յաղթանակի առիթով, Դրոն կը շրջէր ամենուրեք, իրախուսելու ու շնորհաւորելու զինուորները:

Պայծառ զիշեր էր: Զինուորները սաստիկ յօգնած՝ սկսան երկարիլ գետնի վրայ: Գիշերը անցաւ խաղաղ, արանց որեւէ միջադէպի: Առաւոտեան, հետեւեալ իրահանգը կը ստանամ Դրոյէն, սուրհանդակի միջոցաւ.

«Ղազար, առանց ժամավաճառ ըլլալու, վաշտովի միասին Դատուան անցիր, խաղաղութիւնը կատարեալ է: Դրո:»

Նախաճաշէն ետք, ճամբար ելնելով, կէսօրուան մոտ հասանք Դատուան: Բոլոր զօրամասերը այդտեղ էին կեղունացեր: Ժամը 2-ի միջոցին, յառաջ շարժուելու իրաման մոտեցաւ: Անդրանիկի ու մեր գունդը, ոռուսական զորամասի մը հետ միատեղ, շարժուեցանք Գրգուտ ու Ներրովի լեռներու ուղղութեամբ, իսկ Քեռին եւ Համազասպը, ոռուսական մէկ ուրիշ զորամասի հետ դէպի Բիթլիս: Երեկոյեան, հասնելով հայկական Ջրհոր գիւղը, բանակ դրինք: Այդտեղէն, գիշերուան մթութեան մէջ, յստակ կերպով կը տեսնէինք Բիթլիս յառաջացող բանակի վարած խառույկները: Առաւտեան, տակաւին լոյսը չբացուած, երկուքի բաժնուած դէպի Մշոյ դաշտ ուղղուեցանք: Անդրանիկը պէտք էր Շամիրամով անցնէր, իսկ մենք հիւսուվ: Դէպի Մշոյ դաշտ առաջացող ուժերու ընդհանուր իրամանատար էր նշանակուած հայազգի զորավար Նազարեգեանը:

Նեղ ճանապարհէ մը անցնելէ յետոյ, երեկոյեան ժամը 5-ին հասանք Սերոք Փաշայի զիւղը՝ Սոխորդ, ուր եւ բանակ դրինք: Հազիւ նստած էինք հանգստանալու, երբ Դրոն կանչեց զիս: Այդ օր կրկին հերթապահ էի: Նա-

հանջի հրաման ստացած ըլլալը ինձ հաղորդելով Դրոն, հրահանգեց կազմ ու պատրաստ լինել ու նահանջել կանոնաւոր կերպով:

Հրամանը ստանալիս հազիւ մէկ ժամ էր անցած, երբ մենք նահանջել սկսանք: Կը նահանջէինք բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ: Նահանջի ճանապարհը ծովի հիւսիսակողմով կ'անցնէր, այսինքն՝ Խլաթ, Ալճաւազ, Ականց ուղղութեամբ: Լուսարացին հասանք Խլաթ, այդ երբեմնի շէն քաղաքը որ այժմ դարձած էր աւերակ:

Մեր նահանջի գծին ձախ կողմը, ոչ այնքան հեռու կանգնած էր Սիփանը, որպէս կենդանի վկայ կատարուած վայրագութիւններու: Դէպի աջ, ծովն էր տարածուած, կապոյտ սաւանի նման: Անցնելով Արծէկէն, երեկոյեան ուշ ատեն, հասանք Աստիլձեւազ: Տեսարանը այստեղ ալ նոյնն էր: Գիշերը քաղաքէն դուրս բանակ դնելէ ու հանգստանալէ յետոյ, յաջորդ առաւտեան Արծէշի ուղղութեամբ շարունակեցինք նահանջել: Երեկոյեան հասանք Արծէշ: Այստեղ որոշուած էր աւելի երկար մնալ: Այստեղ մեզ միացան մոտ 100-150 Վարդենիսցի հայ ընտանիքներ, որոնք Հասրաթի առաջնորդութեամբ, խոյս տալով շարդէն, յաջողեր էին նահանջել ուս զորքին միանալ, որը Կոփի ու Մանազկերտի վրայով, կուգար մեզ միանալու: Չորս օրուան երկար հանգիստէ մը յետոյ, անցանք Բերկրի Ղալա:

Միւս զորամասերն ալ մեզ հետ միաժամանակ սկսած էին նահանջել լի հարաւային ափով: Նժեկեր եւ Մեսրոպը, Սոկսի, Կառկառի, Գէօրան դաշտի, Շատախի եւ Վանի հայերը տեղահան ընելով, տեղական ուժերու հետ միասին կուգային մեզ միանալու, Բերկրի Ղալայի մէջ, մենք պատրաստուած էինք կանգ առնել, ապահովելու համար նահանջող գաղթականութեան ու զինուորական ուժերու նահանջի գիծը: Երկու օր զուր տեղը սպասելին յետոյ, գաղթականութեան ուշանալուն պատճառաւ, ճամբայ ելանք դէպի Վան, ստուգելու յապաղման պատճառները: Ճանապարհին, Զանիկ գիտի մէջ, հանդիպեցանք խուճապով փախչող ժողովուրդի առաջին կարաւանին: Մեզ հետ առնելով այդ գաղթականութիւնը, վերադարձանք Բերկրի: Հետզիետէ հասան բոլորը: Կուգային ու փոքրիկ հանգիստէ մը յետոյ կը շարունակէին ճանապարհը: Այսպէս շարունակուեցաւ չորս օր անդարձար, մինչեւ վերջին կարաւանին հետ միասին Բերկրի ժամանեց նաեւ Մեսրոպը իր վաշտով: Օր մը առաջ եկած էր նաեւ Նժեկերը, որ հիւսնդացած էր տիֆոյով: Նախնական անհրաժեշտ օգնութիւնը հասցնելով իրեն, ճանապարհ դրինք դէպի Երևան:

Բերկրիէն սկսեալ, ճանապարհը կ'անցնէր կիրճի մը մէջէն, որը Աբաղայի դաշտին մոտ կը վերջանար: Մինչ գաղթականութիւնը շտապով կը նահանջէր, լի հիւսիսային կողմով ալ կը յառաջանար թրքական կանոնաւոր բանակը, նպատակ ունենալով գրաւել Բերկրիի կիրճը, այսպէսով կտրելու համար նահանջող զորքի ու ժողովուրդի ճանապարհը: Դրո-

յի կարգադրութեամբ, Մարտիրոսն ու ես մեր վաշտերով, Եապոնի հրամանատարութեան տակ, բարձրացանք Սրբ. Տէր Յուլիկայ որդու սարը, այդտեղէն արգիլելու համար թշնամու յառաջիսաղացումը: Այստեղէն յստակ կերպով կը տեսնէինք թէ ինչպէս զաղթականութիւնը շարան-շարան, հեծեալ պահակներու մէջով կ'անցնէր անվերջ:

Եկաւ եւ մեր նահանջի հրամանը, միացած զաղթականութեան վերջին մնացորդներուն, Ճամբայ ելանք գիշերով ու առաւտեան հասանք Արադայի Բայազէտ-Աղա գիւտը:

Ամբողջութեամբ Աբրադայի դաշտն էինք արդէն: Այլեւս վտանդ չկար: Կարելի էր զաղթականութիւնը առանձին ճգել: Զինուորները հաւաքելով, վաշտերը կանոնաւրեցինք ու ճամբայ ելանք: Այստեղ Մեսրոպէն տեղեկացանք որ Քեռին ու Համազասպը Պարսկաստան են անցէր, բաւականաչափ զաղթականութեան հետ միասին:

Յուլիսի վերջերուն էր, երբ զաղթականութեան հետ միասին Խօսիր հասանք: Ուստի բանակը որ Բերկրիէն-Բայազէտ-Աղա էր անցած, կրկին ետ վերադառնալու հրաման էր ստացած: Քանի մը օր այդտեղ մնալէ յետոյ, անցանք Երեւան: Ամիս մըն ալ Նորք մնալէ յետոյ, անցանք Քանաքեռ: Երեք ամիս այստեղ մնալէ յետոյ, ճակատ մեկնելու հրաման կը ստանայինք: Այստեղ ինձ փոխանորդ նշանակուեցան Տիգրանն ու Սէրզոն, իսկ Նժդեհին՝ գնդապէտ Եղոր Տէր Աւետիքեանը, որ մինչեւ կամաւորներու ոուսական բանակին փոխանցումի շրջանք մնաց մեզ մօտ:

1915, նոյեմբերի 11

Երկար ու դժուարին ճանհապարհորդութենէ մը յետոյ, կրկին ճակատն ենք, այս անզամ սակայն բոլորովին տարբեր գծի վրայ: Նոր Բայազիտէն մեր ուժերը բաժնուեցան իրարմէ: Մէր մէկ զորամասը դէպի Վան գնաց, իսկ մենք՝ Բաթնոս: Այսպիսով, նպատակ ունէինք խոշոր օղակի մը մէջ առնել Պուլանուխը, ուր բաւականաչափ ըմբոստ քիւրտ ցեղեր կային:

Այստեղ՝ Բաթնոս շրջանի մէջ էր նաեւ գնդապէտ Նասկովը իր զորաբաժինով:

Բաթնոս եւ Խամուր, երկու տարբեր զաւառակներ են, Արձեշի զաւառին սահմանակից: Ճիշդ մոտն է Խամուրի փոքրիկ լեռնաշղթան, որ կանգնած է միայնակ այդ հարթ դաշտավայրին վրայ: Երկու շրջաններն ալ ամայացած էին: Աշխատող ձեռքերը չկային այլեւս:

Այստեղ հասնելնուս երկրորդ օրը դեռ փոխ-վաշտապետներէս Տիգրանը հիւանդացաւ: Ուղարկեցինք Երեւան: Անոր յաջորդէց Նոր Բայազիտի Օթրաքըլու գիւղացի Բաղալը:

Այստեղ, Բաթնոսի մէջ, մոտ 40-50 օր մնալէ յետոյ, Խնուս մեկնեցանք: Այս ժամանակամիջոցին կ'ունենայինք զինուորական վարժութիւն-

ներ ու պահակութեան պաշտոն, որ սաստիկ ցուրտի պատճառաւ մէկ ժամ կը տեւէր:

Մինչ հետեւակազորքը պահակութեամբ ու զինուորական վարժութիւններով կը գրադէր, անդին՝ ձիաւորներն ալ տարբեր պարտականութիւններ ունեին: Հետախուզութեան գործն ալ անոնց էր յանձնուած:

Օր մը, մեր հետախոյզներէն տեղեկացանք, որ թշնամի ուժերը մեզմէ 15-20 վերստ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուին: Դրոն, լուրը ստանալէն անմիջապէս յետոյ, հակառակորդի ուժը հասկնալու մտադրութեամբ՝ փոքրիկ յարձակում մը կազմակերպէց: Հետք վերցուցած մեր ամբողջ ձիաւորներն ու ոռու կողակներու ջոկատ մը, գիշերանց ճամբայ ելաւ ու, առաւտու կանուի պաշարեց Կոփը, ուր կեղրոնացած էին թշնամի ոչ ստուար ուժերը: Վերջինը, յանկարծակիի եկած, լիեց քաղաքը եւ փախուստի դիմեց:

Յարձակումը ցոյցի բնոյթ ունենալուն պատճառաւ, մերոնք երկար չմնացին այդտեղ: Զգելով Կոփը, հեռացան՝ կրկին դէպի Բաթնոս ուղղուելով:

Թշնամին, կարծելով որ մերոնք գբաղած կ'ըլլան, հաւաքական ուժերով գրոհ տուաւ քաղաքին վրայ: Սակայն, մեծ եղաւ անոր զարմանքը, երբ ներս խուժելով՝ զայն ամայի տեսաւ:

Դէկո. 27

Հրամանատարի կարգադրութեամբ, Սիփանի ուղղութեամբ հետախուզութիւն կատարելու համար, փոխ ջոկատապէտ Յակոբը ամբողջ ջոկատով ճամբայ կ'ելնէ: Մոտ 20 վերստ մը կը յառաջանայ: Երբ թշնամիի հետք չի գտներ, ես կը վերադառնայ:

Սակայն, քրտական զիւղի մը մասով անցնելու պարագային, ուժեղ յարձակումի կ'ենթարկուի թշնամին, որ դիրքը գրաւած՝ կարկուտի նման գնդակներ կը տեղացնէ մերոնց գլխին:

Առաջին առթիւ, շփոքութիւնը ծայր կ'առնէ մեր շարքերու մէջ: Սակայն, տեսնելով վերահաս վտանգը, մերոնք կ'ինքնամփոփուին եւ կը սկսին պատասխանել թշնամու գնդակներուն: Փոքրիկ, բայց ուժեղ հրացանաձգութենէ մը յետոյ, երկու կողմերն ալ կը սկսին նահանջել:

Ոչ ոք կը նշմարէ փոխ վարչապէտ Յակոբի բացակայութիւնը այդ վայրկենախին: Երբ բաւական հեռացած կը լինին ու ապահով կը զգան ինք զինքնին, կը տեսնեն Յակոբի ձիուն առանց տիրոջը լինելը:

Գիշերուան այդ մոլթին ես վերադառնալը կրկին յոգնութիւն, մանաւանդ վտանգաւոր նկատելով, յարմար կը նկատեն շարունակել ճամբան: Ուշ գիշեր բանակատեղի հասնելով՝ կը պատմեն եղելութիւնը:

Դէկո. 28

Վաղ առաւոտեան, վեր կենալով, շարունակեցինք մեր ճանապարհը հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ: Ժամը երկուքը անց էր, երբ մենք այն վայ-

ըր հասանք, որտեղին հեռադիտակի օգնութեամբ կարելի էր տեսնել Արձեշի դաշտը, ինչպէս նաև անոր միջով յառաջացող ոռւսական զորամասը:

Մեր ներկայութիւնն ու քրիստոնեայ ըլլալը ցոյց տալու համար, թնդանոթի չորս հարուածներ խաչաձեւ արձակուեցան օդին մէջ: Ու բաւական մը յետոյ, երբ երկու բանակները դէմ առ դէմ էինք կանգնած՝ եռքայրական ձեռք պարզելով իրարու, «հուռա»ներու միահամուռ աղաղակ մը թնդացուց երկինքը:

Քանի մը ժամ իրարու ընկերակցութիւնը վայելելէ յետոյ, ջերն ողջերթ ներով բաժնուեցանք իրարմէ, անոնք՝ դէպի Արձեշ, իսկ մենք՝ Բաթնոս:

Համաձայն երկու բանակներու հրամանատարական կազմի խորհրդակցութեան որոշումներուն, յարաբերական շղթան ամուր պահելու համար, նախապէս որոշուած կէտերու վրայ պահակախումբեր կը նշանակէինք:

Եթէ մէկ-մէկ հանգիստ ու անկախ կեանք վարող քաղաքացիներ ըլլայինք եւ կամ, եթէ իրաքանիւր զինուոր իր ընտանեկան յարկին տակ գտնուէր այդ գիշեր, անտարակոյս աւելի ուրախ ու լաւ ժամանակ պիտի անցընէր: Չէ որ դէկտեմբերի 31-ն էր:

Տրուած հրամանի վրայ, ընթրիքէն յետոյ բոլորս ալ երկարեցանք հանգստանալու, առանց նոյնիսկ պահ մը այդ գիշերուան նշանակութեան եւ ուրախութիւններու մասին մտածելու:

Այդ օր վեր կենալով՝ սկսանք շնորհաւորել միմեանց: Չէ՞ որ Նոր Տարի է: Հրամանատար, զինուոր, բոլորն ալ կը շնորհաւորեն իրար:

Որքա՞ն քաղցր են նման առիթները պատերազմի դաշտին վրայ: Հեռու մտերիմներէդ ու ընտանիքէդ, ամենէն անծանօթը անզամ սրտիդ մոտ կը գտնես: Ի՞նչ է մեզ այդպէս իրար կապողը՝ մահը թէ սեւ կապարի կոյր բախսը:

Ժամը 10-ին ճամբայ ելնելով՝ երեկոյեան ուշ ատեն հասանք Բաթնոս:

Այստեղ զինուորները ունին տարբեր ու շահարեր պարապմունք մը. իրաքանչիւր զինուոր պեղումներ կատարող է դարձած: Երբ ազատ են հերթապահութենէ կամ որեւէ ծառայութենէ, քաղաքը շրջելով փնտուուեներ կը կատարեն: Անկասկած որ հնույեանց պեղումներ չեն աստոնք, այլ ցորենի, զարիի եւ կարգ մը տարբեր արմտիքներու: Փախչող թէ կոտորուող ժողովուրդը, նախատեսելով վտանգը, իր մարող հարստութիւնը թաղած է գետնափոր նկուլներու եւ կամ հորերու մէջ:

Հրամանատարութիւնը, քաջալերելու համար այս պեղումները, մէկ փութ զարիի կամ ցորենի համար, 25 կոպէկ կը վճարէ զինուորներուն: Այսպիսով, թէ՝ բանակը եւ թէ՝ զինուորները կ'օգտուին առիթէն:

Յունուար 6

Ծննդեան տոնի առիթով զորքը քէֆ ունի, իսկ մենք՝ վաշտապետներս ու փոխ վաշտապետներս հրաւիրուած ենք Դրոյի մոտ ձաշի: Այդտեղ է նաեւ ոռու սպայութիւնը:

Նոյն գիշերուան քէֆին ինձ սեղանի կառավարից ընտրեցին: Ոռու հիւրեր ունենալու պատճառաւ, անարմար էր որ հայերէն խօսէինք: Ինքս ալ այնքան հմուտ չէի ոռուերէնին, այդ պատճառաւ ամէն անզամ, երբ ունէ մէկուն կենացը կը խմէինք, փոխանակ «զա վաշի թօսք» ըսելու, միշտ ալ «զա վաշի թօսք» կ'ըսէի, - բան մը, որ չափազանց կը ծիծադեցնէր ներկաները:

Զղայնացած՝ կ'ուզէի հրաժարիլ պաշտօնէս: Առանց գիտնալու սակայն, թէ ի՞նչ էր ծիծադին առիթը: Դրոյն քովս գալով՝ բացատրեց պատճառը, որմէ յետոյ ես ալ սկսայ ծիծադիլ: Շարունակեցինք քէֆը մինչեւ ժամը 3-ը: Բաժնւեցանք իրամմէ շատ լաւ տրամադրութեան տակ:

Ահա այսպէս անցուցինք 1916-ի Ծննդեան օրը:

Յունուար 7 եւ 8

Նոր վեր էինք կեցած, երբ յառաջ շարժուելու հրամանը ստացանք վերէն:

Անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնելէ յետոյ, յաջորդ առաւտ տակաւին լոյսը չբացուած՝ զօրքը ձամբաւ ելաւ դէպի Խնուս:

Այնպէս էր կարգադրուած որ ես իմ վաշտով, ինչպէս նաեւ զորամասի տնտեսական մասը իր փոխ օգնականով այստեղ մնայինք: Վարիչը՝ Օհաննէս Գուրանեան գնաց Դրոյի հետ: Այստեղ՝ Բաթնոսի մէջ ինձ մոտ էր նաեւ վաշտիս զրագիրը, Ներսէս անունով Իգտիրցի լաւ տղայ մը, որին չափազանց շատ կը սիրէի:

Այդ օր ստացայ հրաման մը, որով հետեւեալը կը հաղորդուէր.

«Ով կ'ուզէ, կարող է սպայից վարժարանը մտնել: Այդպիսինները ազատ արձակեցէք»:

Այս լուրը ստանալէն քիչ յետոյ, Ներսէսը ինձ ներկայացաւ, խնդրելով որ զինքը ազատ արձակեմ, որպէսզի կարենար զինուորական վարժարանը այցելել: Ուրախութեամբ ընդառաջ գացի այդ վառվորուն երիտասարդի խնդրանքին: «Երբ կ'աւարտես, կրկին ինձ մօտ կուզաս, հա՞, ասացի»:

Խօսք առաւ ու մեկնեցաւ, եւ այդ եղաւ մեր վերջին տեսակցութիւնը

Ներսէսի տեղը, վաշտիս զրագիր նշանակեցի Գողթանի Ազուլիս գիւղացի Մակար Մակարեանը:

Յունուար 15

Հեռախոսի միջոցով ստացայ Դրոյի հետեւեալ հրամանը,-

«Խնուսի շուրջ երկու օր յամառ կրիւներ ունենալէն յետոյ, թշնամին լրեց ու փախաւ: Քաղաքը մեր ձեռքն է: Օպօն ու զորքը հաւաքելով, շուտով մեր մոտ եկուր: Այդտեղ գտնւող Վիրաւորներ Ղարաքիլսէ ուղարկէ»:

Նոյն օրն իսկ ճամբայ ելնելով՝ երեկոյեան հասանք Բուրնի-Պուլախ: Ստիպուած էինք գիշերել:

Այստեղ՝ հետեւեալ անախործ դէպքը պատահեցաւ մեզ հետ. -

Ինձ յատկացուած փոքրիկ տնակի մը մէջ պէտք էր գիշերէի: Ինձ հետ միասին էին նաև տնտեսական բաժնի օգնական Վարդանը (Զօկ) եւ վաշտիս գրագիր Մակարը: Տան առաստաղը, յատակը եւ պատերը ամբողջութեամբ եղէգէ խսիրով էին ծածկուած:

Վառարանի խողովակը առաստաղը ծածկող խսիրի մէջէն կ'անցնէր: Ծառայող ոուս զինուորին հրամայեցի, որ աւելի զգոյշ ըլլայ ու քիչ փայտ գետեղի վառարանին մէջ, որպէսզի սեւէ անախործ դէպք չպատահի յանկարծ:

Սենեակը բաւական տաքցած էր, երբ բոլորս ալ թուլցած տաքութենէն, երկարեցանք քնանալու: Կէս գիշերին, Մակարը վեր կը կենայ, վառարանը մինչեւ բերանը փայտով կը լեցնէ ու կ'երկարի քնանալու: Խողովակները նախ տաքնալով ու ապա կարմրելով՝ կը բռնկեցնեն եղէգէ խսիրը: Կրակը տարածուելով՝ աւելի մեծ համեմատութիւններ կը ստանայ:

Քունի մէջ կը լսեմ պահակներու «պաժար, պաժար» (հրդեհ) ձայները: Սակայն, երազ կարծելով՝ կը շարունակեմ քնանալ, միշեւ որ լսեցի Վարդանի զարհուրած ձայնը.

- Քեռի, քեռի, վեր կաց, հրդեհ կայ, շուտ արա:

Վեր ցատկեցի պառկած տեղէս, եւ ի՞նչ տեսնեմ՝ կրակի լեզուներ պաշարեր են մեզ: Մաուզէրս, եափունջիս ու փամփշտակալս առած, հազի կարողացանք դուրս նետուիլ պատուհանէն: Հազուստներս, ձիուս թամբը, ու մանաւանդ արխիտը հրոյ ճարակ դարձան: Մինչեւ այժմ ալ ցաւով կը յիշեմ արխիտիս կորուստը:

Փոխ վաշտապետներուս ու զինուորներուս ունեցած աւելորդ հագուստները վրաս յարմարցնելով՝ արեւածագին ճամբայ ելանք դէպի խնուս:

Յունուար 16

Շատ հետաքրքրական է խնուսի դիրքը: Շինուած է ժայռերու պատուածքի մը մէջ, ուրկից գետ մը կը հոսի սուրալով: Ունի քանի մը նորաշէն տուններ, որ կառուցուած են բուն լեռնադաշտակին վրայ:

Այս քաղաքը օդով, ջրով եւ հողով հարուստ քաղաք մըն է: Բոլորովին խոպան ու աւեր է այժմ: Զկան զայն շէնցնող ձեռքերը: Կանգնած կը մնայ եկեղեցի մը՝ Սր. Աստուածածին անունով: Տունները մեծ մասամբ քարշէն են:

Սեր վաշտին մէջ գտնուող քանի մը խնուսի տղաներէն կ'եզրակացնէի որ հաստատակազմ, առոյզ ու գեղեցիկ քնակիշներ է ունեցած այս քաղաքը: Ափսո՞ւ սակայն, որ ոչ մէկ հայ գտանք այդտեղ:

Քաղաքը լեցուեցաւ ոռւս ու հայ զինուորներով: Ստիպուած եղանք 2-3 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուտդ Ղարա-Զօպան զիւղին մէջ բանակ դնել:

Դրոն կրկին Երեւան մեկնեցաւ եւ մեր զորամասը ենթակուեցաւ գնդապետ Տէր Աւետիքեանին:

Յունուար 7-ին, այստեղ ժամանեց նաեւ գնդապետ Նասկովը իր զօրաբաժնով:

Քանի մը օրուան հանգիստէն յետոյ, հրաման ստացանք դէպի հարաւ-արեւմուտք շարժուելու:

Յունուար 21

Կամուրջի վրայով անցնելէ յետոյ Խնուսի գետը՝ դէպի Ֆոփոիկ յառաջանալ սկսանք: Մեզ հետ էր նաեւ ոռւսական զօրամաս մը, որ Խնուսէն դուրս գալով՝ մեզ միացաւ:

Այդ օրուան մեր յառաջապահները լապինսկի կոզակներն էին:

Բիւրականեան լեռներու կօղերէն ծալը առնող գետակի մը եզերքէն հոսանքն ի վար կը յառաջանային անտրտունց: Արեւածագէն բաւական մը յետոյ, երբ մէկ-երկու ժամուան ճամբայ կտրած էինք արդէն, հանդիպեցանք թշնամի ուժերուն եւ ստիպուած եղանք կոուի բռնուիլ:

Շղթայ կապած՝ մեր ժամանակաւոր դիրքերէն սկսանք կրակել: Տեխնիքական կարգ մը պատճառներով թնդանօթները միասին չէինք վերցուցած: Այդ իսկ պատճառաւ մեր գործը բաւական դժուարացաւ: Կոիւր մինչեւ ուշ զիշեր տեւեց: Վերջապէս մոտակայ զիւղը նահանչելով, այստեղ զիշերեցինք:

Գիշերը մերթ ընդ մերթ լսելի կը դառնային մեր եւ թշնամի պահակներուն միջեւ տեղի ունեցող փոքրիկ հրացանաձգութիւնները:

Յունուար 22

Վաղ առաւտտեան, վիրաւորները Խնուս ուղարկելով, յառաջ շարժուեցանք: Նախորդ օրուան թշնամու դիրքերը ամբողջութեամբ ամայի գտանք: Խնչպէս կ'երեւէր, թշնամին ալ իր կարգին մեզ նման նահանջած էր, հաւանաբար աւելի լաւ դիրքեր գրաւելու մտադրութեամբ:

Մեծ ուշադրութեամբ ու շղթայ բռնած՝ կը յառաջանայինք: Ժամը 10-ի աստեններն էր, երբ յանկարծ կրկին իրարու հանդիպեցանք: Կոիւր ծայր տուաւ: Տէլի Ղազարը առաջէն, ես՝ ձախէն ու Մարտիրոսը կեղրոնէն դիրք գրաւելով՝ սկսանք մեր յարձակումը: Զախ կողմիս դիրքերը գրաւուած էին ոռւսական զորքերէն: Տեղի անյարմարութեան պատճառաւ իրարմէ կտրուեցանք առաջին առթիւ:

Սու երկու ժամ տեւող կոիւր մը յետոյ, հետեւեալ գրաւոր հրահանգը ստացայ հրամանատար Եգորէն.

«Մեծ¹ Ղազարին.

«Տէկ Ղազարի ու Մարտիրոսի վաշտերը գրոհով գրաւեցին Դամքի գիւղը: Թշնամին նահանջեց քու դիմացը գտնուող գիւղերը: Աշխատէ կապ հաստատել ձախ թէւիդ վրայ գտնուող ոռու զորամասի հետ:

«Հրամանատար՝ Եզոր»:

Կէսօրը անցած էր, երբ իմ ու ոռուական ուժերը իրարու միացան:

Տեսնելու բան էր, թէ ինչպէս մեր զինուորները, արհամարհելով թշնամու արձակած զնդակները, դէպի թշնամի դիրքերը կը նետուին: Երկար շտեւեց այդ, սակայն: Թշնամին, ժամանակ մը եւս շարունակելով դիմադրել մեր կտրիճներուն, նահանջի դիմեց, որուն յաջորդեց խուճապային խելակորոյս փախտատը:

Այս կրուի ընթացքին, երկու վիրաւորներ միայն ունեցանք: Թշնամին բաւական մը տարածութեան վրայ հալածելէ յետոյ, յաղթողի մը յատուկ ծիծաղը երեսնուս ու արհամարհանքը շրթներուս, վերադարձանք Դամքի, ուր հաւաքուած էին մնացեալ բոլոր զորամասերը: Նախապէս վառուած խարույկներու շուրջը բոլորուելով՝ չորցուցինք մեր ձիւնէն թրջուած հագուստներու գուլպաները:

Դամքիի ու Ֆռփոխիկի երկու օր տեսող կոհիներու ընթացքին ունեցանք ընդամենը 10 վիրաւոր, որոնցմէ երկուքը ծանր: Վերջին երկուքը պատգարակով խնուս ուղարկեցինք:

Յունուար 23

Ճամբայ ելնելով՝ սկսանք դէպի Չարպուհուր յառաջանալ: Մեզ հետ էր զնդապէտ Նասկովը իր ուժերով:

Կրկին վերելք ունինք: Ամէն կողմ ձիւնով հաւասարապէս ծածկուած էր: Երբեմն մինչեւ մէջքերնիս խրուելով ձիւնի մէջ, ու երբեմն ալ գլորուելով՝ անտրտունջ կը շարունակէինք մեր առաջիսադացումը: Ծիծաղելով ու բարձրածայն աղադակելով կ'երթայինք, կարծես հարսնիք ըլլար մեր գացած տեղը:

Այսպէս, երեք ժամ անընդհատ հոգեհան վերելքը շարունակելէ յետոյ, շրջեցանք անդիի երեսին ու սկսանք զարիվար իջնել: Կը յառաջանայնք ուրախ ու զուարժ: Ոչ ոք չէր ուզեմ տեսնել իր գլխուն վրայ սաւառնող կենարի անստուգութեան խտացած ամպերը: Ոչ ոք կը մտածէր իր ապագային վրայ: Հայրենի երկրին հիասքանչ տեսարանները հմայեր էին կարծես բոլորս: Բոլորս ալ գերմանացիին նման կը մտածէինք. «Մեռնելու պարագային ալ հոս կ'ուզեմ մեռնիլ»: Եվ ճիշդ որ այդպէս էր: Մեռնիլը անոյշ կ'երեւէր մեզ այս լեռներու ու ձորերու մէջ:

¹ Զիս ու Տէյլի Ղազարը իրարմէ զանազանելու համար, զիս Մեծ Ղազար կը կոչէին, քանի որ տարիքով ալ մէծ էի անկէ:

Առաջին իսկ գիտը կանգ առինք հանգստի համար: Հազիւ վառած էինք խարոյկները, երբ մահաբեր գնդակներ ֆշալով մեր բովկն սուրալ սկսան: Ինչպէս կ'երեւէր, մոտերը գտնուող թշնամին էր, որ նկատելով մեր խարոյկները՝ մեզ վրայ գնդակներ կ'արձակէր:

Ամէն մէկ հաւանականութեան հանդէպ պատրաստ գտնուելու մտահոգութեամբ, բոլորս ալ գրեթէ ոտքի վրայ անցուցինք մինչեւ լուսաբաց:

Յունուար 24

Առաւտեան շարունակեցինք դէպի հարաւ իշնել կրկին: Թշնամու ոչ մէկ հետք կար:

Այսպէս շարունակելով, առանց ոեւէ կարեւոր ընդհարում ունենալու, երեք օր յետոյ Մուշ կը մտնէինք:

Ճանապարհին, բախտը ունեցանք տեսնելու Կուրաւուն, հպարտ Աղջակը, յայտնի Սուլուխն ու Մշոյի դաշտի կարգ մը այլ գիտերը, որոնք ուսկէ տառերով արձանագրուած են հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ: Ճանապարհին հետ զուգընթաց դէպի հարաւ կ'ընթանար Զարպուհուրայ ջուրը, որ կը բխի Պինկէօլէն, որ ճանշուած է շրջակայքի բնակիչներէն Մուրատ Սու անունով:

Մշոյ դաշտի ընդարձակ հովիտը, շրջապատուած է բարձր լեռներով: Ո՞վ գիտէ, ի՞նչ մեծամեծ դէպքերու վկայ ու ականատես են եղած այդ դաշտն ու լեռները: Անոր չքնաղ պատկերը յուզիչ է հայ սրտերու: Որքա՞ն Ճիշդ էին ու ի՞նչ անուշ կը հնչէր ժողովուրդի երգը. –

«Մշոյ սարեր մշուշ է,

Իր հողն ու ջուր անուշ է»...

Յունուար 27

Մուշ ենք: Քաղաքը կառուցուած է Տաւրոսեան լեռնաշղթայի տակ, լայնարձակ ձորաբերանի մը առջև: Ճիշդ մէջտեղը ունի բլուր մը, այժմ անբնակ ու աւերակ: Քաղաքի տուները կառուցուած են այս բլուրի կողերուն ու վարը գտնուող դաշտավայրերին մէջ: Լեռնէն վար կը հոսի փոքրչիկ գետակ մը, որ կ'երթայ ու կը միանայ յայտնի Մեղրագետին կամ այլ անունով Գարա Սուին: Ունի հինգ քարաշէն եկեղեցիներ, երկու թէ երեք իշեւաններ ու բազմաթիւ ջրաղացքներ, փոռուած գետի երկայնքին: Ունի փոքրիկ շուկայ մը, մոտ 300-400 կրպակներով, ամբողջութեամբ ամայի: Արեւմտեան կողմը կը գտնուին քաղաքին պտղաքի պարտէզները:

Ո՞ր մէկ մշեցին ցաւով չի յիշեր իր երկրի դամոնն ու շլորը, շաղգամն ու սպիտկուկը, սխտորուկն ու քմուկը: Մշեցիք շատ հիւրասէր ժողովուրդ են եղած անցեալին մէջ: Սակայն, ափսոս որ ոչ ոք կար մեզ հիւսասիրող, երբ հայ զօրքը Մուշ մտաւ:

Մշոյ դաշտի մոտ 70 հայկական գիտերն ալ ամայի են: Քաղաքի մոտ 700 հայկական տուներէն եւ ոչ մէկը մարդաբնակ կրցանք գտնել: Մշուշը

ամառ ձմեռ անպակաս ըլլալուն պատճառաւ, կ'ըսէ աւանդութիւնը, այդ քաղաքը Սուշ է կոչուեր:

Մշոյ քաղաքէն ճիշդ հարաւ կը գտնուի Սասունը, որ բաժնուած է առաջինէն Տաւրոսեան մեռնաշղթայով: Դեռ յաջորդ օրը, յունուար 28ին, սուրիանդակներ ուղարկեցինք Սասուն՝ ծանոթանալու համար այդ քաջասիրտ ու ըմբոստ ժողովուրդի ճակատազրին: Կ'ուզէինք իմանալ թէ արդյոք ժողովուրդ մնացեր է այդ անարիկ լեռներու մէջ:

Քանի մը օր յետոյ Սասուն ուղեւորուած զինուորական զօրախումբը եւս վերադարձաւ իր հետ բերելով մոտ 300-400 հոգի սասունցիներ, որոնք մինչ այդ խոտով ու զանազան բոյսերով վայրենիներու նման կրցած էին իրենց կեանքը քարշ տալ բարձրաբերձ լեռներու ու անանցանելի կիրճերուն մէջ: Ասոնց հետ էին Զօլօն, Կարօն (Միրուքք), Մանուկը եւ կարգ մը ուրիշ հին ֆետայիներ:

Թողելով սասունցի գաղթականները Սուշի մէջ Գաղթականական Մարմնի խնամքին, շարժուեցինք դէպի արեւելք, Երփակի ու Վարդենիսի ուղղութեամբ: Թշնամին եւս այդ գծով կը նահանջէր: Դէտք էր հետապնդէինք զայն, մանաւանդ որ բացի նահանջող թրքական կանոնաւոր ուժերէն, կային բազմաթիւ քիւրտեր, որոնք յաճախակի յարձակումներով կը նեղէին մեր հետախոյզներն ու փոխադրական գործով զինուորները:

Մեր առաջին յարձակումը այդ ուղղութեան վրայ տեղի ունեցաւ Մարնիկի, Զիրկէթի ու Նօկի մոտերը: Այս երեք գիւղերն ալ Մեղրագետի մոտերը կը գտնուին:

Այս շրջանի աշիրէթապետներն էին եղբայրներ Սուսա պէկ, Նհօ պէկ եւ Ղասրմ պէկ (Դաշնակցութեան երբեմնի բարեկամը): Ունէին քոյր մը՝ Կուլօ անունով, որ այրի էր մնացած: Վերոյիշեալ քրտուիին իր եղբայրներէն աւելի մեծ համակրանք կը վայելէր քիւրտ ազգաբնակչութեան մէջ ու ունէր առանձին աշիրէթ:

Փետրուար 5

Ծուսական զորամասի հետ միասին դուրս եկանք Սուշէն:

Օդը խոնաւ էր: Թանձր մշուշը պատած էր ամէն կողմ: Առանց մեզմէ քասան քայլ հեռուն տեսնելով՝ պոչ բռնած կը յառաջանայինք ձիւներու մէջէ:

Անցնելով Դերկեվանքէն, ուշ ատեն հասանք հայկական Խասգիւղ գիւղը: Գիշերը այդտեղ մնալէ յետոյ, առաւտեան շարունակեցինք ճանապարհը:

Կէսօրը անցած կ'ըլլար, երբ մեր յառաջապահները մոտեցած ըլլալով Նօկ գիւղին, ուժեղ յարձակման կ'ենթարկուին: Մերոնք, անմիջապէս դիրք գրաւելով՝ կը սկսին պատասխանել արձակուած զնդակներուն:

Լսելով հրացանաձգութիւնը, դէպի Նօկ փութացինք, Իսկ ուսական զօրամասը անջատուելով մեզմէ՝ դէպի Մարնիկ ուղղուեցաւ:

Երկու ժամ տեսող կոիւէ մը յետոյ, երկու գիւղերն ալ միասնաբար գրեթէ նոյն բախտին արժանացան: Թշնամին կը փախչէր, իսկ մենք տէր կը դառնայինք գիւղերուն: Հաւաքուած շրջակայ գիւղերուն մէջ, աննպատակ գնդակներ կ'արձակէին մեր գտնուած գիւղի ուղղութեամբ, առանց նկատի ունենալու որ խաւար է ու հետեւաբար անօգուտ: Այդպիսի դրութեան մը մէջ, չինք կրնար հանգիստ նստիլ կամ քնանալ: Այսպէս հաւաքականօրէն, առանց զինուորին անհրաժեշտ քունք քաշելու, մնացինք մինչեւ առաւոտ:

Լուսաբացին վեր կենալով սկսանք դիրքերով ու այլ նախապատրաստական աշխատանքներով զբաղի: Այդ օրը հանգիստ կրնայինք առնել, քանի որ ապահոված էինք գիւղը ամէն յարձակում:

Փետրուար 7

Շարունակեցինք մեր յառաջիւադցումը դէպի հարաւ-արեւելք: Յետնապահ էի: Վաշտիս կէսը Նոկ ձգելով՝ միս կէտով հետեւեցայ զորամասի յառաջիւադցումին: Սակայն, հազիւ Մարնիկ էինք հասած, երբ ուժեղ հրացանաձգութիւն մը լսեցի թիկունքէնլ Պատճառը ինձ անծանօթ էր: Քիչ անցած, ստացայ փոխվաշտապետ Սէրգոյի տեղեկագրութիւնը, որ հետեւեալն էր. –

«Պրն վաշտապետ.

«Թիւրտերը Ծիրգէդի ուղղութեամբ, մեծ ուժերով յարձակուելով մեր վրայ, զբաւեցին գիւղը: Կոփուր կը շարունակուի ուժեղ կերպով: Թշնամի ուժերը գերազանց են: Սպաննած ու վիրաւորներ ունինք արդէն: Ժամ առաջ օգնութիւն ուղարկէ:

«Փ. վաշտապետ՝ Սէրգո»

Ներկայանալով հրամանատարին՝ ցոյց տուի ստացած տեղեկագիրս: Մեր խոսակցութեան վերահասու եղաւ մեր լաւագոյն սպաներէն Տէր Օհանեանը, որ անձամբ ներկայ եղած ըլլալով կոռուին՝ աւելի պարզօրէն կ'ըներ կռուի նկարագրութիւնը:

Մինչ մենք զբաղած էինք Նոկի մէջ կռուի բռնուած ուժերուն օգնութիւն ուղարկելու խնդրով, լսեցինք նաև տարբեր հրացանաձգութիւնը մը, որ յառաջացող զօրամասերու կողմէն կուգար: Հրացանաձգութեան ձայնին միացաւ զնդացիրային կրակը: Այեւս կասկած չկար, որ թշնամին ամբողջ ճակատին վրայ յարձակողականի է անցած:

Մինչ կռուի դաշտը կը ժամանէինք, մերոնք արդէն գիւղը լքած՝ սկսած էին նահանջել: Տեսնելով մեր ներկայութիւնը՝ խրախուսուած եւ հակայարձակողականի անցան: Ուժերս երեքի բաժնած՝ օղակի մէջ առինք գիւղը:

Սէց բերեմ հետաքրքիր դէպք մը, որ տեղի ունեցաւ այդ ժամանակ: Նահանջի միջոցին, երբ մենք տակառին կռուի դաշտ չինք ժամանած, զինուորներէն մէկը ծանր կերպով կը վիրաւորուի թշնամիի գնդակէն: Վի-

բաւրուտղին ընկերը, տեսնելով իր ընկերոց վիրավորուած ըլլալը, զայն շալկելով մոտը գտնուադ խոտի դեզերէն մէկուն կը մոտենայ եւ ընկերն ու զինքը կը պահէ խոտի դեզին մէջ: Այսպէսով կը խուսափի թշնամու ակնարկէն ու մանաւանդ գալիք հաւանական խժդութիւններէն: Երբ մենք միացեալ ուժերով սկսանք յառաջանալ, որ չէր խուսափած խոտի դեզին մէջ պահուած հայ զինուորի ուշադրութենէն, ան դուրս եկաւ իր թագստոցէն, եւ սկսաւ կրակել նահանջող թշնամու վրայ:

Երբ մենք յաջողած էինք քրտերը վանել գիտէն, վերոյիշեալ զինուորը՝ շալակած իր ընկերը՝ գիտ եկաւ:

Այդ կոռուին, ընդամենք 6 սպաննուած ու 10 վիրաւորներ ունեցանք:

Գիշերը պահակները նշանակելով՝ հանգստի երկարեցանք:

Կէս գիշերին, հրամանատար Եգորէն, հետեւեալ տեղեկութիւնը ստացայ, -

«Միրելի Ղազար.

«Հրացանակիր 3-րդ եւ 4-րդ գունդերը, գնդապետ Եաղուպովի հրամանատարութեան ներքեւ, Մուշէն դուրս են եկած դէպի մեզ գալու: Այս գիշեր հաւանաբար Խասզիւղ մնան ու վաղը այդտեղ ժամանեն: Պատրաստ եղիր լաւ և նորունելութիւն ցոյց տալու»:

Լուրը, անմիջապէս փոխ վաշտապեներուն իմացուցի: Լուսաբացին, Խասզիւղի ուղղութեամբ պահակներ ուղարկեցի:

Այդ օրը մշուշը բաւական մը վերցած էր: Մշոյ դաշտը մտնելէս յետոյ, առաջին անգամ ըլլալով էր որ այս տեսակ եղանակ կը տեսնէի:

Կէսօրուան մոտ, ստացայ գնդապետի՝ գիտին մոտեցած ըլլալու լուրը: Ընդառաջ երթալով՝ գիտ առաջնորդեցի ու կացութեան մասին գեկուցում տուի:

Թէյով հիւրասիրուելէ ու քիչ մը հանգստանալէ յետոյ, ճամբայ ելան դէպի Մարնիկ երթալու:

Այդ գիշեր մենք եւս ստիպուած եղանք այդ տեղ անցնելու:

Փետրուար 9

Մենք ճամբայ ելանք Զիրգէտ երթալու:

Երբ բաւական մը մոտեցած էինք գիտին, թշնամին նկատելով մեր յառաջխաղացումը՝ սկսաւ կրակել: Դիրք գրաւելով՝ սկսանք պատասխանել արձակուած գնդակներուն: Մեզ հետ միասին ունէինք թնդանօթաձիգներու վաշտ մը երկու թնդանորթներով, որոնք անխնայօրէն կը ծեծէին թշնամի դիրքերը: Ամենէն աւելի ուշագրաւ էր գիտին մէջ կառուցուած սպիտակ շէնքէն ցոյց տրուած թշնամու ընդդիմութիւնը: Այդտեղ հաւաքուած բաւականաշափ քիւրտերը, երեւի իրենց պարտութիւններէն գազանացած, յանդգնորէն դէմ կը դնէին մեր կտրիճներու յարձակումին՝ արզիկելով անոնց յառաջխաղացումը:

Տեսնելով այս, թնդանօթաձիգներուն հրամայող ռուս տղան՝ կարգադրեց այդ ուղղութեան վրայ կեղրոնացնել հարուածները: Սարսափելի էր գիւղին այդ սպիտակ շէնքին մէջ կեղրոնացած քիւրտերու դրութիւնը, թնդանօթի ռումբերու աւերիչ ուշադրույթեան առարկան դառնալէն յետոյ:

Հրամանը արձակուելէն յետոյ, շատ շանցած՝ գիւղն ու մանաւանդ ճերմակ շէնքը, որ յամաօրէն մինչեւ վերջին բոպէին կանգնած կը մնար մեր ուժերուն դիմացը, հողին հաւասարեցան: Կարելի չէր այլեւս այդտեղ մնալ: Թշնամին փախուստի դիմած ըլլալով, «հուտա»ներով գիւղ մտանք:

Զիրգէտի գրաւումէն յետոյ, յաջորդաբար առանց կարեւոր ընդհարումներու, մեր ձեռքն ինկան շրջակայրի բոլոր գիւղերը: Մեր դկմը կոռուող քրտական ուժերը իրենց աշիրկթապեսուհու առաջնորդութեամբ Մարկանի վրայով դէպի հարաւ կը նահանջէին:

Այստեղ՝ Զիրգէտի մէջ պահակ ձգելով՝ վերադարձանք Նոր, իսկ ռուս տղան, որ մինչ այդ մեզ հետ էր եղած կոիներու ընթացքին, նոր կարգադրութեան մը յետեւանքով Մարնիկ մեկնեցաւ:

Մինչ մենք զբաղած էինք շրջանները մաքրելու գործով, անզին՝ գնդապէտ Եադուպովը միացած Նասկովի ուժերուն, դէպի Բաղէշ կ'ուղղուէր: Ասոնց հետ միասին էր նաև Տէլի Ղազարար իր կիսավաշտով:

Քաղաքէն հիւսիս գտնուող հարթ դաշտավայրին վրայ, միանալով Ախլաթի կողմէն եկող զորավար Աբացելի եւ Անդրանիկի զորամասերուն, հաւաքական ուժերով դէպի հարաւ կը շարժին: Երբ բաւական մոտեցած կ'ըլլան քաղաքին, Անդրանիկի կարգադրութեամբ, Տարոնցի Սմբատը, արեւելեան կողմը գտնուող լեռնաշղթայի վրայով առաւօտեան ժամը 3-4-ի միջոցներուն, քաղաք կը մտնի յանկարծ եւ մեծ իրարանցումի կը մատնէ թշնամին: Վերջինը, անել դրութիւնը տեսնելով ու ամէն ինչ վերջացած համարելով, «Ալլահ» կը կանչէ ու նետուելով ասպարէզ, գիրկընդիառն կոռուի կը սկսի, որ մոտ մէկ ժամ կը տեւէ: Հայկական ու ռուսական համեմատաբար աւելի մեծ ուժերու ներս խուժումը տեսնելով, ամէն ինչ ձգած՝ կը լքէ քաղաքը եւ խուճապահար փախուստի կը դիմէ: Կը փախչէր Սղերդի ուղղութեամբ, Բաղէշի գետի եզերքով: Թշնամին սարսափած էր արդէն: Այդ իսկ պատճառաւ մերոնք կանգ կ'առնեն քաղաքի մէջ:

Այժմ քանի մը խոսքերով նկարագրենք այն քաղաքը, զօր աւանդութեան համաձայն՝ էշ մը պաղած ըլլալուն պատճառով, **Պաղ-Էշ** են անուանած եւ որ հետզիեսէ Բաղէշի է վերածուած ժողովրդի բերնին մէջ:

Քաղաքը ունի գեղեցիկ տեսք մը, մասամբ ձորերու եւ մասամբ ալ բլուրներու կողերուն վրայ կառուցուած ըլլալուն պատճառով:

Ճիշդ մէջտեղը, բարձր ու ապառաժոտ սարի մը վրայ դեռ կանգուն կը մնան բեկորները բերդի մը, որ ըստ հին աւանդութեանց, իբր թէ Ալեք-

սանդր Մեծի կողմէն կառուցուած է, երբ այս թագաւորը դէպի Պարսկաստան կ'արշաւէր՝ անցնելով Հայաստանի վրայէն:

Բաղէջ ունի հինգ նշանաւոր քաղեր՝ Աւետ կամ Հէրսան, Զէյտան, Գրզլ-Մէսճիտ, Թաշ Մահալէ եւ Գոմս: Այս քաղամասերը, կապուած են իրար հետ քարաշէն կամուրջներով: Քաղաքը ունի չորս եկեղեցիներ, որոնցմէ ամենանշանաւոր ու հաստատունը Կարմրակ Սր. Նշանի եկեղեցին է: Բացի ասկից, մնացեալ երեքը Ս. Գէորգ, Հինգ Խորան ու Սր. Սարգիս, առքատիկ ու բաւականին խարխուլ վիճակ մը ունին:

Բաղէջ ունի հարուստ քարահանքեր, ուրկից կը հայթայթուին շէնքերու յատուկ քարերը: Այդ իսկ պատճառաւ, շէնքերն ու փողոցները մեծ մասամբ քարաշէն են: Քաղաքացիները այս քարին Փուտ Քար անունը կուտան:

Երեք գետեր քաղաքը զանազան մասերու կը բաժնեն, ատոնցմէ մին Գոմաց ձորի միջով ու յետոյ Ամրտօլու մենաստանին առջեւէն կ'անցնի: Երկրորդը՝ Ծաղքորու ու երրորդն ալ Ավէխու ձորերէն կուզայ: Խնդիր-կատար մենաստանին առջեւ, անոնք իրար կը միանան, սրբնթաց վազքով մը դէպի հարաւ կ'ուղղուին՝ կազմելով Բաղէջի գետը:

Բացի վանքերէն ու եկեղեցիներէն, Բաղէջի մէջ ազգային ունի հնութեան մնացորդ չկայ:

Այստեղ չպիտի ուղեմ քաղաքի վաճառականական կամ ժողովրդի գիտակից ու ազգասէր ըլլալու կամ չըլլալու մասին խոսիլ, քանի որ այն պարագային երբ Բաղէջը մեր ուժերէն գրաւուեցաւ, բացի ամայի ու ողբացող շէնքերէն, հայու ունեէ կենդանի շունչ չէր գտնուեր: **Պատմական Սալնոյ ձորի** բլուրներու ու ձորերու մէջ կառուցուած շէնքերն ու գիւղերը, վանքերն ու մենաստանները աւերակ են այժմ: Միայն գետերն են որ խշշալով կ'երթան թաւալզոր դէպի հարաւ, եւ ամպերու մէջ թաղուած լեռներն են որ կը մնան մէկ-մէկ կենդանի, սակայն անխոս ու խորհրդաւոր վկաները կատարուած ահաւոր ոճիրին:

* * *

Բիթլիզի գրաւումէն մէկ շաբաթ յետոյ, Բուլանըխի շրջանը անցնելու հրաման ստացանք:

Հրամայուած էր մանրակրկիտ հետախուզութիւն կատարել: Հրամանը ստանալուն յաջորդ օրն իսկ ճամբար ելանք դէպի Բուլանին, որ օղակի մէջ առած ըլլալով՝ չէինք այցելած տակուին:

Ապահովութեան տեսակետով անհրաժեշտ էր այս արշաւանքը, որ մոտ 10-12 օր տեևեց:

Այդ միջոցին, քանի մը անկարեւոր կոհիւներ ունեցանք, զոր հարկ չես զգար արձանագրելու: Ըսեմ միայն, որ այդ շրջագայութեան միջոցին, անցնելով Նազիկ լիի եզերքով, Բլէճանով, Կիզակ ու Ցրօնքով, լաւ գործ կատարելէ յետոյ, Մուշ Վերադարձանք:

Մարտ 10

Հազիւ քանի մը օր յետոյ, տրուած հրամանի մը վրայ, հայ եւ ոուս զորամասերը միասին զինուորական կարգով ճամբայ ելանք դէպի արեւմուտք:

Կ'անցնեինք հարթ դաշտով, որ ձմեռուան այդ եղանակին ծածկուած էր ձիւնով: Երեկոյեան հասանք Մշոյ դաշտի Ղըզըլաղած գիւղը: Ռուսական ու հայկական հետեւակ ուժերը մնացին այստեղ, իսկ կողակները շարունակեցին մինչեւ հայկական Մէյտան գիւղը, որ Եփրատի ձիշդ ափին կը գտնուի: Ղըզըլաղաճի մէջ մեր առաջին գործը եղաւ մեզ համար գիշերելու յարմար տեղ գտնել:

Գիշերը վրայ էր հասած արդէն ու լուսինք իր արծաթափայլ շողերով կ'ողողէր ամրող գիւղը: Ամենուրեք խաղաղ ու հանդարտ էր: Միայն գետերն էին որ հսկայ գոռումով իրար կը խառնուէին՝ խանգարելով գիւղը մեռելային լոռութիւնը: Զորքը այնքան էր յոգնած, որ գետերու աղմուկը անոր «նանին» եղաւ ու ախործելի քուն մը պարզեւեց զինուորին:

Մարտ 11

Արեւածագէն կանուխ վեր կենալով, շարունակեցինք յառաջխաղացումը դէպի Զանկով:

Օդը կրկին ցուրտ, մշուշ ու խոնաւ էր: Թանձր ձիւնի մէջէն փոխն ի փոխ ճամբայ բանալով, հասանք Տաւրոսեան լեռնաշղթայի ստորոտը, ուրուն փէշերուն վրայ տարածուած է Զանկովը:

Հազար ու մէկ դժուարութիւններով, երկար ու հոգեառ վերելքէ մը յետոյ, վերջապէս գիւղ հասանք: Խարոյկները վառուեցան ու մենք հաւաքուած անոնց շուրջը՝ սկսանք տաքցնել մեր ոսքերն ու շորերը, որ ցուրտէն փայտ էին դարձած:

Քիչ յետոյ հասաւ եւ թէլէֆոնի ջոկատը անհրաժեշտ մասերով: Շատ էինք յոգնած, սակայն ի՞նչ ընել, տեղի վտանգաւոր ըլլալուն պատճառաւ, պէտք էր յարմարագոյն դիրքեր գրաւել՝ կանխելու համար թշնամու կողմէն ըլլալիք ամէն մէկ յարձակու: Երկար մազցումներէ յետոյ, պահակներ նշանակելով վերադարձանք Զանկով:

Իմ վաշտովս այստեղ ձգեցին զիս, իսկ միւսները վերադարձան Ղըզըլաղաճ:

Մարտ 12

Առաւտուն վեր կենալով, տեսանք ոուսերու դէպի արեւմուտք յառաջխաղացումը մեր աջէն: Անոնք ալ մեզ նման դժուարություններու կը հանդիպէին ձիւնի ու քամիի պատճառով: Երբ անոնք ալ իրենց կարգին հաստատուեցան մեր մոտերքը, անմիջապէս մարդ ուղարկեցինք ու կապ հաստատեցինք հետերնին:

Վաշտիս կէսը դիրքերը ձգեցի, իսկ միւս կէտով վերադարձայ Ղըզըլաղաճ: Երեք օր այստեղ մնալէ յետոյ, կրկին շարժուելու հրաման ստացանք:

Մարտ 15

Գնդապետ Նասկովի հրամանատարութեան տակ, ձիաւորներու 3 վաշտ, 6-րդ հրացանաձիգ գունդէն երկու վաշտ ու հետեւակ հայ ուժերը, հետերնին ունենալով լեռնային երկու թնդանոր ու գնդացիրային ջոկաս մը երկու գնդացիրներով, զիշերուան ժամը 1-ին, Եփրատի ձախ ափով շարժուեցանք դեպի արեւմուտք, Գէնչի ուղղութեամբ:

Այստեղ է, որ կը վերջանայ Մշյո ընդարձակ դաշտը արեւմուտքին ու կը մտնէ Գէնչի լեռներուն մեջ, իսկ արծաթափայլ Եփրատը Գէնչի սարերուն զարնուելով՝ ահազին գրգռոցով կը սուրայ նախ դեպի արեւմուտք ու յետոյ հարաւ:

Որբա՞ն գեղեցիկ էր շրջակայքը: Ճիշդ որ արժե, որ մարդ ճշմարիս սէր մը ունենայ իր այսքան գեղեցիկ հայրենիքին հանդէպ: Արդեօր մասսամբ այս գեղեցկություններէն հմայուած չէ՞ր որ գրաւուած հայ սրտեր իրենց կեանքը նուիրեցին անոր՝ զայն ուրիշին չձգելու համար: Ափսո՞ս սակայն, որ ոչ միայն ուրիշին ձեռքը մնաց, այլ քարուքանդ եղաւ:

Հաւատացած եմ, որ այդ ժամուն բոլոր հայ զինուորներու սրտին մեջ դեպի իրենց հայրենիքը տածած բուռն սէրը աւելի արծարծուեցաւ:

Այս շրջանը հարուստ է վանքերով, տաճարներով, մենաստաններով ու մեր բարեպաշտութեան եւ նախնի ճարտարապետութեան շքեղ յիշատակներով: Չէ՞ որ այստեղ էր որ հայոց հին հաւատքը՝ կոռապաշտութիւնը փոխուեցաւ ու նոր կյանքը տիրեց մեր աշխարհին: Սուրբ Լուսաւորիչի հրաշագործութիւնները առաջին առջիւ այստեղ էին, որ կատարուեցան:

Մարտ 16

Մեր յառաջապահները, հանդիպելով քշնամի ուժերուն, կι սկսին կոռուիլ, որ կը շարունակուի մինչեւ գիշեր, երբ խաւարը ծածկելով ամէն ինչ՝ կը ստիպէ կոռուող կողմերը կանգ առնել:

Յաջորդ օրը լուսաբացին, երկու կողմերն ալ վեր կենալով՝ կը շարունակեն կրիւը: Կրկին կը գոռզորան հրացանները, ու կը յաջորդէ ճարճատող գնդացիրային կրակը, որ կը տեւէ մինչեւ կէսօր: Թշնամին յամառորէն կը դիմադրէ մեր ուժերուն: Ժամը 3-4-ի միջոցներուն, թշնամին, չկարենալով դիմանալ յարձակման եւ մերթ ընդ մերթ կրակելով, կը սկսի նահանջել ու բաւականաչափ զոհ կուտայ: Մեր հետեւակները, մայրամուտէն առաջ Գէնչ կը մտնեն, իսկ ձիաւոր ուժերը, բաւական մը հալածելէ յետոյ թշնամին, ետ կը վերադառնան ու արեւմուտքէն քաղաք կը մտնեն: Այստեղ, տուներու մեջ խուզարկութիւններ կատարելէ յետոյ, դուրս կը բերեն բաւականաչափ հայ կիներ ու աղջիկներ, որոնք գեղեցիկ ըլլալուն առեւանգուած եւ բռնութեամբ քիւրտերու սեփականութիւնը դարձուած էին:

* * *

Մարտի վերջերն էր: Զիւնը սկսած էր հետզհետէ հալի: Օդը այնքան տաք էր, որ նոյնիսկ գիտին ճամբաները սկսած էին մաքրւիլ: Այդ օր դուրս էինք եկած դաշտ, փնտռութներ կատարելու:

Ամէն քայլափոխի, դիակներու կը հանդիպէինք, որոնք երկար ժամանակ ձիւնին տակը մնացած ըլլալով՝ ոմանք կմախքացած, ոմանք ալ լուծուած էին: Ամենուրեք նոյն սոսկալի տեսարանը կը պարզուէր մեր աշքերուն առջեւ:

Իմ բնակած տանը ձիշդ դիմացը կար եւ ուրիշ տուն մը, որ բաւական վնասուած էր: Օր մը, երբ նստած պատուհանին առջեւ, թաղուած էի մտածումներուս մէջ, յանկարծ, դիմացը գտնուող կիսաքանդ տանը պատերուն առջեւ, գլուխը ձեռքերուն մէջ առած, արտասուող մարդու մը ներկայութիւնը նշմարեցի: Հետաքրքրութեանս գոհացում տալու համար, դուրս եկայ սենեակէս եւ քայլերս դէպի այն կողմը ուղղեցի: Երբ մոտեցայ արտասուող մարդուն, հարցուցի:

- Ո՞վ ես, եղբայր, ի՞նչ մարդ ես: Ի՞նչ է պատահեր որ այդպէս կուլաս:

Մարդը, հայ ըլլալու հասկանալէ յետոյ, գլուխը վեր բարձրացնելով՝ ըսաւ.

- Ես չի լամ, հապա ո՞վ լայ, աղայ, քո ոտքերուն մատադ: Լամ, այո՛, լամ, որպէսզի սիտս գովանայ: Կը տեսնե՞ս այս դիմացի շէնքը, այս խոշոր բակը, փլած գոմը, ախտոր, բոլորն ալ իմս էին: Նահապետական ընտանիք ունէի ու այժմ՝ այդ բազմամարդ ընտանիքէն միայնակ եմ մնացած ու այն ալ հրաշքով՝ դառնալու համար կենդանի վկայ այս գիւղի մէջ գործուած ոճիրին:

Ու կը շարունակէր արտասուել, երկու ձեռքերով միեւնոյն ժամանակ ծեծելով գլուխը:

Հետո առնելով՝ սենեակս տարի ու թէյով հիւրասիրեցի: Երբ քիչ մը հանգստացած էր, հարցուցի.

- Եղբայր, ի՞նչպէս է եղեր, որ ողջ ես: Պատմէ ինչ որ տեսեր ես աշքերով:

Երկար շունչ մը քաշելէ ու հառաջանք մըն ալ արձակելէ յետոյ, այսպէս սկսաւ –

«Մեր գիւղը՝ Ղըզլաղաճ, բաղկացած էր 5-600 տուներէ: Բաւական հարուստ ու աշքի զարնող գիւղ մըն էր: Այսօր երբ ես՝ թափառականս նստած այս պատմութիւնը կը պատմեմ, ոչ ոք է մնացած բացի ինձմէ ու հինգ ընկերներէս: Մնացեալները, ոմանք ջարդուեցան ու ուրիշներ ալ առեւանզուեցան քիւրտերէն: Ընկերներս, որոնք այժմ Մուշ կը գտնին, բախտի բերումով են ազատուած, իսկ ես հրաշքով: Զարդէն առաջ, այդ

հինգ հոգիները գործով Սասուն էին զացած: Երբ կը լսեն ջարդի լուրը, այդտեղ աւելի ապահով գտնելով՝ հոն կը մնան:

«Քիւրտերը, միացած թուրք ասկեարներու հետ, երկու անգամ շրջապատեցին մեր գիւղը, սակայն այդ երկու անգամին ալ, շնորհի քահանային ու ալ աւելի հաւաքուած դրամին, կաշառք վերցուցին ու հեռացան գիւղէն: Շատ չանցած, անօթի գայլերու նման կրկին երեւացան օր մը: Այս անգամ, կրկին նոյն միջոցին դիմեցինք, կարծելով որ այդպիսով պիտի յաջորինք ազատուիլ կոտորածէն: Սակայն, չարաշար խարուած էինք:

«Չմոռնամ ըսելու որ այս անգամ, երկու հոսանք կար գիւղին մէջ: Մեծամասնութիւնը համաձայն էր դրամի ուժով կաշառել քիւրտերը, իսկ միւս մասը՝ երիտասարդությունը զինուած դիմադրութան կողմնակից էր: Առաջինը յաղթող դուրս եկաւ: Սակայն, որքա՞ն լաւ ըրած պիտի ըլլայինք, եթէ երկրորդին հետեւէինք:

«Գիւղին տէրտէրը, հաւաքելով մեր վերջին ունեցածը, տարա թուրքերուն յանձնելու: Վերջիները, դրամը վերցնելէն յետոյ միայն, ներս խուժեցին: Գիւղի ամենազեղեցիկ աղջիկներն ու կանայքը հաւաքելով, պահեցին իսկ մեզ՝ տղամարդիկս ու մնացեալ կիներն ու երեխաները հաւաքականորեն, եզերու նման խումբ-խումբ դէպի սպանդանոց առաջորդեցին: Ու չեմ պատմեր այն զարհուրելի տեսարանը, որ պարզւեցաւ այդ վայրկեանին աչքերուս առջեւ:

«Եկաւ եւ մեզ դուրս հանելու ու դէպի մարդկային սպանդանոցը առաջնորդելու մասը: Կը քայլէինք զլխիկոր ու յուսահատ: Մահուան հեռանկարը կանգնած էր մեր աչքերուն դիմաց: Ո՞հ, ինչ սարսափելի բռպենէր էին որ կ'անցնէինք: Բաւական մը յառաջացած էինք, երբ զլխուս մեջ ծնունդ առաւ փախուստի ծրագիրս: Յայտնեցի ընկերոջս ու խորհուրդ տուի ինձ միանալ: Ան չհամաձայնեցաւ: Ժամանակը կ'անցնէր, պէտք էր կամ առաջ գործի ձեռնարկէի՝ օգտագործելով հարմար առիթները:

«Անտառի մը մոտով կ'անցնէինք, երբ ես ընկերոջս «մնաք բարով» ըսելով փոխուստի դիմեցի: Ոստիկանը զիս հետապնդէց: Երբ բաւական մը մոտեցած էր, սկսաւ կրակել: Չեմ զիտէր ի՞նչ բերումով վար զլորեցայ յանկարծ: Ոստիկանը այս որ տեսաւ, զիս մեռած կարծելով «օիս, կէպէք» ըսաւ ու հեռացաւ:

«Երկար ժամանակ ուշաթափ մնալէ յետոյ, երբ ուշքի զալով բացի աչքերս, շուրջս միայն ամայութիւն ու երկնքի լողացող աստղերը տեսայ:

«Վեր կենալով, լեռնային ճանապարհներով, Սասուն անցայ: Այդտեղ բուժեցի վերքս, որ ստացած էի թուրքին գնդակէն- այս ըսելով, ժոյց տուաւ ուսին վրայ գտնուող ապին ու շարունակեց – Եթէ այս սպին չըլլար, ես ողջ չպիտի ըլլայի այսօր: Երբ դուք Մուշը գրաւելով զօրք ուղարկեցիք Սասուն, միացած այնտեղի ժողովուրդին, Մուշ եկայ: Այդտեղ, տեսնելով Գէնջի

գրաւումը, ճամբայ ելայ ու ծննդավայրս եկայ, վերջին անգամ ըլլալով տեսնելու անոր փլատակներն ու ողբալու համար անոր չարաբախտ ամայութիւնը: Ահա այսպէս եղաւ մեր գիտի կոտորածն ու իմ կենդանի մնալս»:

Վերջացնելով իր պատմութիւնը՝ գիւղացին առած, ուղղուեցայ դէպի այն ձորք, որ հազարաւոր հայ դիակներ էր կու տուած: Լացինք միասին այն անթաղ ու անմեղ մեռելներու վրայ, որոնք զոհ էին դարձած թրքական վայրագ բարբարութեան:

Մարտ 24

Գիշերը, Կուրտիկ թաղէն յառաջացող թշնամիի հետախուզական մէկ վաշտը, օգտելով մթութիւնն, կը մօտենայ մեր թի 1 դիրքին ու յանկարծ կը յարձակուի պահակներուն վրայ: Մերոնք շուարած, նախ իրար կ'անցնեն, սակայն շուտով ուշի գալով կը սկսին դիմադրել, մինչեւ որ դիրքապահներէն օգնութիւն կը ստանան: Տակաւին Ղըզըլաղած կը գտնուի որ 8-10 վերստ հեռաւորութեան վրայ է դիրքերէն: Այստեղէն, յստակ կերպով կը լսուէր հրացաններու որոտը: Երկու ձիաւորներով փութացի կոռուի դաշտը: Սակայն, նախ քան իմ այնտեղ ժամանելը, փոխ-վաշտապէտ Պատալը իր կիսավաշտով Զանկուէն հասած կ ըլլայ արդէն: Երկու ժամ տեւող կրիւէ մը յետոյ, յետ նետեցինք թշնամին:

Դէպքէն քանի մը օր յետոյ, Մարտիրոսը իր վաշտով եկաւ ինձ փոխարինելու, իսկ ես վաշտովս Ղըզըլաղած վերադարձայ հանգստանալու: Այդ անհրաժեշտ էր, որովհետեւ շուտով պէտք էր Սրբ. Յովհաննես վանքին պահակութիւնը ստանձնէ:

* * *

Մուշէն 1 ժամ հեռաւորութեան վրայ, Տաւրոսեան լեռներու փէշերուն վրայ դէպի արեւուտք, կառուցուած է Սրբ. Յովհաննէսի վանքը, որ այնքան ալ հոյակապ կառուցուածք չունի: Քովը գտնուող Սրբ. Ստեփաննոս եկեղեցին համեմատաբար շատ աւելի վայելուշ ու բարձր է, քան այս: Ներսը ամբողջութեամբ խաւար ու խոնաւ է:

Ղըզըլաղածն ճամբայ ենելով, երեք ժամ միշտ զարիվեր բարձրանալով՝ հասած էինք վանքը: Լաւ դիրք ուներ: Հիանալի էր օդն ու ջուրը, կարծես օդափոխութեան եկած ըլլայինք այդտեղ: Սակայն, օդափոխութեան եկողի մը համար չէ՝ որ անտարբերութիւնն ու անհոգութիւնը ամենամեծ պայմանն էն: Ինչպէս կրնայինք հանգիստ ու անտարբեր ըլլալ, երբ այդ բարձրութենէն, շրջակայրի ամայութիւնն ու մեռելութիւնը կը տեսնէինք:

Մեզ հետ գտնուող փախստականներէն տեղեկացանք, որ այդ բոլորի գլխաւոր դերակատարներն են եղած Կուզմագետուկի շրջանի գիւղերու վայրագ քիւրտերը: Բոլորս ալ անխստիր վրէժով էինք լեցուած: Կ'ուզեկինք ժամ առաջ այնտեղ ըլլալ ու հողին հաւասարեցնել այդ շրջանը իր գիւղերով: Մեր վանք հասնելէն 3-4 օր յետոյ ստացայ հրամանատարի մէկ

հրահանգը, որով կը թելադրէր ինձ անյապաղ իր մոտ երթալ: Միացած ուժերով նպատակ ունէր դէպի Կուզմագետուկ յառաջանալ:

Լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ զօրքերուն մէջ: Տեսնելու էր թէ ինչպէս զօրքը կ ուրախանար եկած լուրէն: Նոյն գիշեր վանքին մէջ մեծ խնջույք էր: Մինչեւ առաօտ երգելով ու պարելով անցուցինք: Առատութեան, կազմ ու պատրաստ վանքէն դուրս եկանք դէպի Ղրզրլաղած երթալու: Այս անգամ զարիվար ըլլալուն, աւելի դիւրին էր առաջ շարժելը:

Երբ զիւղ հասանք, ներկայացայ անձամբ հրամանատարին, եւ կացութեան մասին գեկուցում տուի:

Ապրիլ 13

Գարնանային պարզ գիշեր մըն էր ու հազարաւոր աստղեր կը պսպղային ջինջ երկնակամարին վրայ: Գիշերելէ յետոյ, վաղ առատութեան, բոլոր զորամասերը կազմ ու պատրաստ հրամանի կը սպասէին: Հրամանատարի հետ ունեցած փոքրիկ խորհրդակցութենէ մը յետոյ, բոլոր վաշտապէտներս մեր վաշտերուն մոտ վերադարձանք:

«Յառաջ», լսելի եղաւ մթութեան մէջէն հրամանատարի ձայն: Բոլորս ալ իրարու ետեւէ մէծ կարգապահութեամբ յառաջ շարժուեցանք:

Այդ օրուան յառաջապահը Տէլի Ղազարն էր իր վաշտով: Բաւական մը յառաջանալէ յետոյ, մոտեցանք թշնամի դիրքերուն: Հասած էր այն վայրկեանը, որուն օրեր շարունակ անհամբերութեամբ կը սպասէինք: Այստեղէն լեռնային բարձունքը կ երկարէր մինչեւ Կուզմագետուկի ամենաբարձր գագաթը, ուր կը միանար Կուրտիկ թաղին: Անոր ճիշդ ետեւը, դէպի արեւմուտք, կանգնած էր Գէնջը, իր բարձր սարերով: Գրաւելով մեզ համար յարմար դիրքեր, շղթայ կապած սկսանք յառաջ շարժուիլ: Մեր ետեին կուգար ձիաւորներու հարիւրեակը:

Թշնամիի դիրքերը համեմատաբար շատ բարձր ու բնութենէն առանձնապէս նպաստաւոր էին: Դէպի Եփրատ երկարող անոր դիրքերը, բաւական հեռու էին մեր դիրքերէն, իսկ ձախ կողմը գտնուողները թէեւ մոտ էին, սակայն բարձր: Իւրաքանչիւր վաշտ գրաւած էր իր համար նշանակուած տեղը: Զինուրական այսպիսի դասաւորումէ մը յետոյ, հրաման ստացանք քայլ առ քայլ յառաջ շարժուելու:

Սշուշը որ մեզ ծածկած էր թշնամիի ակնարկէն մինչ այդ, սկսաւ վերնալ հետզիետէ: Թշնամին նկատելով մեր յառաջխաղացումը, սկսաւ կրակել, որուն յաջորդեց գնդացիրային մահարէր կրակը: Փոքրիկ լուրթենէ մը յետոյ, ամբողջ ձակատի վրայ միահամուռ ուժով պատասխանեցինք թշնամիի արձակած գնդակներուն: Իմ վաշտիս ու թշնամիի դիրքերուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը հազիւ 1000 քայլ էր: Թշնամին ծածկուած էր նախօրք պատրաստուած դիրքերուն մէջ, իսկ մենք այդպիսին չունենալնուս՝ եթէ բախտի բերումով ունէ ծառի բունի եւ կամ քարի հանդի-

պէինք, այդ կ'ըլլար մեր յարմարագոյն դիրքը: Քանի կը շարունակուէր, փոխանակ նուազելու, այնքան կը սաստկանար կրիւր:

Գարնանային արեւը բաւական բարձրացած էր հորիզոնի վրայ: Անուշահոտ ծաղիկներու բուրմունքին հետ միասին, վառօդի այնքան ախորժելի ծուխը կը խուժէր մեր քիթերէն ներս, իսկ մահաբեր գնդակներու հազարաւոր սուլոցի ձայները կը խլացնէին մեր ականջները: Ըսենք սակայն, որ ոչ կարկուտի արագութեամբ տեղացող գնդակներու տարափը, ոչ վառօդի հոտը, ոչ ալ ստեղծուած դժմիսային դրութիւնը չէր վհատեցներ հայ կամաւորի վրէժով լեցուած սիրտը: Ան արծուի մը նման, դիրքէ դիրք ցատկելով, միշտ դէպի թշնամի դիրքերը կը յառաջանար:

Կէսօրին մոտ էր, երբ ստացայ հետևեալ հրահանգը.

«Մէծ Ղազարին.

«Այսու կը հրամայէմ ժամը ճիշդ երկութին զինուորական կարգապահութեամբ ետ նահանջել: Նոյն հրամանը տուած եմ նաեւ միեւ վաշտերուն:

Հրամանատար Եգոր»

Ժամը 1-ն էր, ուրեմն դեռ մէկ ժամ ժամանակ ունինք: Այդ ժամանակամիջոցին պէտք էր, որ անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ըլլային: Վաշտիս աջ թեւը, փոխ վաշտապէտ Սերգոյի հրամանատարութեան տակ, բաւական յառաջացած ըլլալով՝ մեզմէ գրեթէ կտրուած էր: Բացի այդ, տեղն ալ բաւական վտանգաւոր էր, փոքր անզգութիւն մը կրնար բոլորն ալ լուրջ վտանգի ենթարկել տալ:

Լուր ուղարկեցի եւ հրամայեցի անմիջապէս ու կարելի եղածին չափ աննկատելի կերպով ետ նահանջեն՝ թիկունքը ապահովելու ամէն միջոց ձեռք առած ըլլալով: Շատ չանցած, կիսավաշտը առանց ոեւէ կորուստի մեզ միացաւ:

Մեր գտնուած դիրքերու մէջ փոքրիկ հանգիստ մը առնելէ յետոյ, քայլ առ քայլ, շատ կանոնաւոր կերպով ետ նահանջեցինք: Բաւական մը նահնջած էինք, երբ հեռադիտակով տեսայ նաեւ միւս վաշտերուն նահանջը:

Իրիկնամուտէն մէկ-երկու ժամ առաջ, բոլոր վաշտերը ի մի էին հաւաքուած Ղրզըլաղաձի մոտերը գտնուող անասուններէն միոյն մէջ: Կարձատեւ հանգիստ մը յետոյ, շարունակեցինք մեր նահանջը դէպի Ղրզըլաղաձ: Քանի մը ժամ յետոյ, գիւղ կը մտնէինք անարգել:

Յաջորդ օրը ընդհանուր քննութիւն կատարելով՝ ստուգեցինք մեր կորուստի ընդհանուր քանակը:

Ա. Վաշտ՝ 5, վիրաւոր եւ 3 սպանուած, որոնց մէջն էր ենթասպայ Թաշկինաեւը:

Բ. Վաշտ՝ երկու սպաննուած եւ երեք վիրաւոր, որոնց մէջ Խնկոն:

Գ. Վաշտ՝ 3 վիրաւոր եւ մէկ անձ կորած-Նոր Բայազէտցի Մկրտիչը:

Զիաւորներու հարիւրակին սպաննուած էր թիֆլիսի մեր լաւագոյն տղաներէն ջոկատապէտ Քէօսէն եւ երկու վիրաւոր:

Սպաննուածները թաղեցինք Ղրզըլաղաճի եղբայրական գերեզանցին մէջ, իսկ վիրաւորները փոխադրեցինք Մուշի զինուորական հիւանդանոցը:

Մինչեւ այժմ մղած մեր կրիւները կարծես չին յօգնեցուցած հայ զինուորները: Այնպէս ուրախ էին որ, կարծես հարսանիքէ նոր վերադարձ ըլլային: Անհոգ էին ու անտրունօց: Մոոցեր էին ամէն ինչ բացի իրենց ընկերներու վարաժամ ու դառն կորուստը: Մահը ոչ մէկ արժէք ունէր այդ առիւծներու համար, քանի որ լաւ հաւատացած էին, որ այդ մահէն է որ ծնունդ պիտի առնէ հայուն ազատութիւնը:

Անցան օրեր: Մտանք Զատկի Աւագ շաբաթը: Բոլորս ալ զրեթէ անհամբերութեամբ Զատիկը կը սպասէինք:

Սրբ Յարութեան շաբաթ երեկոն էր:

Գիւղական փոքր եկեղեցին լեցուած էր զինուորներով, որոնք ջերմեռանդ սրտով կ'աղօթէին: Ոչ տէրտէր կար եւ ոչ դպիր, որ բուրվառ եւ ոչ ալ խունկ ու մոմ: Զանգակները կը դողանջէին, սակայն փոխանակ ժամկոչին, հայ զինուորն էր որ չուանը ձեռք առած կը հնչեցնէր զանգակն ու կը կատարէր եկեղեցական արարողութիւն իր գիտցած ձեւով: Պատարագ չէր, այլ աղօթք, ժամերգութիւն չէր, այլ Վրէժի երդում:

Աղօթքը վերջացավ: Բոլորս ալ կէս ուրախ տրամադրութեամբ տեղերնիս վերադարձանք: Կէս ուրախ էինք, որովհետեւ հեռու կը գտնէինք մեր սիրելիներէն ու մտերիմներէն, իսկ այդտեղ՝ չունէինք մեր ազգակիցները, որոնց հետ կարենայինք Զատիկը եղբայրաբար տօնել:

Փիլաւ, ձուկ ու պասկայ (ոռուսական խմորեղէն) բաժնուեցաւ զորքերուն: Վաշտապէտներս ու փոխ-վաշտապէտները մէկ սեղանի շուրջ էին հաւաքուած: Գինի կը բացակայէր: Զուրի գաւաթը ձեռիս, ոտքի կանգնելով, հետեւեալը ըսի:

«Զինակից ընկերներ, ճիշդ է որ այս զիշերուան անհրաժեշտ զինին կը բացակայէ այս սեղանի վրայ, սակայն հոգ չէ: Թո՛ղ այս ճերմակ ու անարատ հեղուկը ծառայէ մեզ որպէս զինի, ճիշդ այնպէս, ինչպէս ծառայեց Քրիստոսին, երբ ան հաւաքուած հարսնելորներուն ջուրը զինիի վերածեց: Խմելով, ի սրտէ կը մաղթեմ որ Աստուած մեզ առողջ պահէ մեր հայրենիքին արժանի ու պահապան զաւակները դարձնելով մեզ»:

Խոսքերուս յաջորդող «հուտա»ներէն յետոյ, միաձայն «Մեր հայրենիք»ը երգեցինք: Յետոյ հայկական ու ոռուսական պարեր պարելով՝ շարունակեցինք մեր քէֆը մինչեւ ուշ զիշեր:

Ճաշէն յետոյ, կրկին դաշտ դուրս եկանք: Ըմբշամարտութեամբ փորձեցինք մեր ժամանակը անցրնել: Ամենալաւ ըմբշամարտողը երկրորդ վաշտի աւագ ենթասպայ բաշզեարնեցի Պատուականը դուրս եկաւ:

Այսպէս, բաւական ուրախ մթնոլորտի մէջ անցուցինք Զատիկը:

Հազի գիւղ էինք վերադարձած, երբ լուր ստացանք, որ Դրոն կը վերադառնայ:

Յաջոր առաւօտ, վաշտապետներս հաւաքաբար զացինք զենքը դիմաւորելու: Շատ չէինք հեռացած գիւղէն, երբ իրար հանդիպելով՝ համբուրուեցանք մեր սիրելի հրամանատարին հետ: Ժամը 11-ին միջոցները գիւղ վերադարձանք:

* * *

Դրոյի ճակատ ժամանելին մոտաւորապէս մէկ շաբաթ յետոյ, հրամայուեցաւ զրաւել Կուզմագեատուկի շրջանը:

Բոլորս ալ առանց բացառութեան գործի լծուեցանք, ժամ առաջ կոռւի դաշտ կարենալ մեկնելու համար:

Այս գիւղի հանդէպ մեր վրէժինդրական ոգին տակաւին գոհացում չէր ստացած: Կազմ ու պատրաստ հրամանի կը սպասէինք: Մեծ եղավ մեր զարմանքը, երբ մինչեւ ուշ գիշեր ունեկ հրաման չստացանք:

Գարնանային մեղմ գիշեր մըն էր: Խաւարը պատած էր սար ու ձոր: Կէս գիշերուան մոտ հնչեց զինուորական փողի ձայնը, որուն իսկոյն եւ եթ յաջորդեց հրամանատարի գոռ ձայնը՝ «յառաջ»: Իրար ետեւէ սկսանք քայլել խաւարի մէջ:

Առաւօտը մոտ, սակայն ամենուրեք դեռ խաւար էր: Քիչ մըն ուշ ուժ ու թափ տալով մեր սրունքներուն՝ քիչ յետոյ կանգնած էինք արդէն Կուզմագեատուկի բարձունքներէն մէկուն վրայ:

Բոլորիս ակնկալած ժամը մոտեցած էր: Հրամանատարը, նշմարելով զորքի յոգնութիւնը, ու միւս կողմէ միշեւ լուսաբաց միջոց ունենալը, հանգստի նշան տուալ: Բաւական մը հանգստացած էինք, երբ կրկին լսուեցաւ յառաջ շարժուելու հրամանը: Ժամբայ ելանք: Երբ բաւական մը յառաջացանք, թշնամին նշմարեց մեր յառաջիսադացումը եւ սկսաւ կրակել:

Սարտիրոսի վաշտը, որ այդ օր յառաջապահութեան պաշտօն ունէր, չափազանց մոտեցաւ թշնամու առաջին դիրքերուն եւ գրոհով մը ներս խուժելէ յետոյ՝ սկսաւ գիրկընդիմառն կոռուի: Դրոն, նկատելով այս, հրամայեց առաջ անցնիմ ու օգնութեան փուրամ: Մինչ իմ այնտեղ հասնելը, կատաղի կրի կը մղուեր երկուստեք:

Մեր ժամանումը թուլցուց թշնամու կորովը, սակայն կը շարունակէինք կոռուիլ վայրագաբար: Քիչ յետոյ վրայ հասաւ եւ Տէլի Ղազարը իր վաշտով: Թշնամին, նախատեսելով իր պարտութիւնը, լրեց կոռուի ճակատը ու յետ նահանջեց:

Այս կոռի ընթացքին, որ տեսեց մոտ 3 ժամ, մեր ձեռքը գերի ինկան 40-50 -ի չափ թուրք զինուորներ, մեջն ըլլալով երկու չափուշ եւ մեկ պաշ չափուշ: Մերոնցմէ ծանր վիրաւորուեցաւ վաշտապէտ Մարտիրոսը եւ մեկ քանիներ, ու զոհ՝ 4-րդ վաշտի ֆեղպէպէլը եւ երկու զինուորներ:

Թշնամին, պարտութեան մատնուած ամբողջ ճակատի վրայ, կը նահանջէր կանոնաւոր կերպով: Իմ ձախ թեւի վրայ գտնուող ոուսական զորամասը մեծ քաջազործութիւններ ըլլաւ այդ կոռին միջին:

Տեղի տարածութիւնն ու դիրքերու անյարմարութիւնը, ինչպէս նաեւ կարգ մը այլ կարեւոր պատճառներ ստիպեցին մեզ, որ կանգ առնենք: Չնայած որ թշնամին պարտուած էր մեզմէ, վերոյիշեալ նկատառումներով, չշարունակեցինք մեր յառաջիսաղացումը: Եւ ան, օգտւելով առիթէն, աւելի յարմար ու նպաստաւոր դիրքեր գրաւելով, շարունակեց դիմադրել մեր յարձակումներուն, մինչեւ թարմ ուժեր ստանալը:

Ժար 2-ը մոտ էր, երբ թշնամին նոր ուժերով կրկին յարձակաման անցաւ: Մենք, բուռն հրացանածգութեամբ մը կ'արգիլէինք թշնամուն յառաջիսաղացումը: Այստեղ՝ վիրաւորուեցաւ Մարտիրոսի փոխ վաշտապէտ Մակեղոնը, որու հետեւանքով երրորդ վաշտի հրամանատարութիւնն ալ ինձ յանձնուեցաւ:

Կոհիւր կը շարունակուէր ուժգին կերպով: Երկու կողմէն ալ մահաբեր գնդակներ զոհեր կը խլէին: Իմ ձախ կողմս գտնուող ոուսերը նոյնպէս հակայարձակման կ'ենթարկուին: Այդ միջոցին է որ կը սպաննուի գնդացիրային ջոկատի պետը: Զորքը շփոթած փախուստի կը դիմէ: Շատ վատ հետեւանք պիտի ունենար ոուսերու այդ քայլը, եթէ չըլլար ենթասպաններէն մէկուն քաջ ընթացքը: Ատրճանակը ձեռքին, փախչող զօրքի դէմը կանգնած, կ'ստիպէ որ ետ վերադառնան ու դիմադրեն թշնամու յարձակումներուն: Այսպիսի ժեստով մը կը յաջողի զորքի մէջ վերահաստատել կարգը, որ սակայն երկար չտեւեց:

Ճիշդ այս միջոցին էր, որ ոուս հրամանատարը օգնութիւն կը ինդրէր Դրոյէն: Վերջինը, թէպէտեւ ոչ մեկ հնարաւորութիւն չունէր օգնելու, բայց եւ այնպէս կիսավաշու մը օգնութեան կ'ուղարկէ, այսպէտով քաջալերէրու համար ոուս զորքը: Սակայն մինչ այդ, ոուսերը արդէն նահանջել սկսած էին: Այսպիսի դրութեան մը մէջ, մենք չինք կրնար մեր դիրքերուն կառչած մնալ: Հրամանի մը վրայ, կատարեալ կարգապահութեամբ նահանջել սկսանք:

Թշնամին երես առած ոուսերու անկարգապահ ընթացքն, քայլ առ քայլ կը հետեւէր մեզ: Հազար ու մեկ տեսակ դժուարութիւննորվ, մեծ մասմբ Դրոյի շնորհիւ, կարելի եղաւ կանգնեցնել ոուս զօրքը:

Դրութիւնը բաւական մը այսպէս պահելէ յետոյ, կրկին յառաջ անցնելու հրաման տրուեցաւ մեզ: Ճիշդ որ կը պատրաստուինք յառաջ նետո-

ւիլ, եւ ահա սկսաւ հեղեղանման անձրեւ մը տեղալ, որ ստիպէց երկուստեք կանգնեցնել կոհիր: Վերսկսիլը անհնարին ըլլալով, վերադարձանք Ղրզլաղաճ:

Ունեցած էինք 15 մեռեալ, 35 վիրաւոր ու երկու անյայտ, մին բաշգեարնեցի ենթասպայ Մուկուչը:

Սանհիտարական կառքերով վիրաւորները Մուշ ուղարկեցինք, իսկ մեռելները թաղեցինք եղբայրական գերեզմանոցի մէջ:

Սայխս 5

Հրաման սպասեցինք մեկնիլ Ղրզլաղաճէն:

Մեր նահատակուած ընկերներուն վերջին մնաք բարով մը ըսելու պարտաւորութեամբ, խմբովին դէպի եղբայրական գերեզմանոցը ուղրուեցանք: Այդտեղ՝ արտասուրը աչքերնուս աղօթելէ յետոյ, հաւատացած եմ որ ներքնապէս հետեւեալ վրէժի երդուր կնքեցինք բոլորս առանձնապէս.

«Դուք ազնուօրէն կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը ու հպարտօրէն ինկաք այդ ճամբուն վրայ: Դուք՝ խիզախօրէն դիմադրուեցիք դաժան մահը ու ձեր սեւ մահով փայլ տուիք մեր կեանքին: Հանգչեցէք ընկերներ, հանգիստ ձեր ոսկորներուն: Մեզ կը մնայ քայլել ձեր փշոտ ճամբայէն ու լուծել ձեր բոլորի արդար վրէժը»:

Մինչեւ մեր գիտ վերադառնալը, զօրամասը կազմ ու պատրաստ, հրամանի կը սպասէր: Քիչ մըն ալ, եւ ահա հրամանատարի մէկ հրամանին վրայ ճամբայ ելանք դէպի Մուշ: Զինուրական նուազախումբը մեզ ընկերակցեցաւ մինչեւ գիտին ծայրը: Այստեղ ան կանգ առաւ, իսկ մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը ու երեկոյան Մուշ հասանք:

Այստեղ ստիպուած եղանք քանի մը օր սպասել:

Սայխս 10-ին ճամբայ ելանք Սրբ. Կարապէտ վանքի վրայով դէպի Զիարէթ անցնելու:

Դրոն ու Եգորը Մուշ մնացին, այդ իսկ պատճառաւ բանակի ժամանակաւոր հրամանատարութիւնը Տէլի Ղազարին յանձնուեցաւ:

Նոյն ճանապարհն էր որ կրկին կ'անցնէինք, որտեղէն առաջին անգամ ըլլալով Մուշ էինք մտած: Իրիկնամուտի մոտերը, Եփրատը անցնելով, հայկական նշանաւոր Սուլուխի մէջ բանակ որինք: Յայտնի հերոսներու ծննդավայրը եղած այդ գիտը, այժմ գրեթէ աւերակ էր եւ անմարդաբնակ: Չարագուշակ մեռելութիւնը տարածուած էր երբեմնի խաղաղ ու հարուստ երդիքներու տակ: Եթէ նոր Սերոբներ շատ ունենար այս գիտը, ինչպէս նաեւ ամբողջ հայ աշխարհը, հաւատացած եմ որ այս տիսուր ճակատագիրը չէր ունենար:

Այստեղէն ճանապարհը երկուքի կը բաժնի, մին դէպի արեւմուտք, միւսը դէպի հիւսիս: Պէտք էր դէպի արեւմուտք ուղղուէինք, սակայն Դրո-

յի մէկ նոր հրահանգը եկաւ փոխելու մէր նախապէս գծուած ծրագիրը: Համաձայն նոր կարգադրութեան, կը հրամայուէր դէպի Կիւմկիսմ անցնիլ:

Մայիս 12

Երկու օր Սուլուխ կենալէ յետոյ, ճաբայ ելանք դէպի Չարպուհուր, այնտեղին Կիւկիսմ անցնելու:

Ճանապարհը Եփրատի եզերքով կ'անցնէր: Մենք կը յառաջանայինք լքուած խճուղիով մը, հիասքանչ ձորի մը մէջէն: Մեզ չին հրապուրեր շուրջի դիւժիչ պատկերներնու բնական գեղեցկությունները, քանի որ մէկ հատ հայու շունչ չկար այդտեղ: Ո՛վ գիտէ թէ իշնչ ոճիրներու, յափշտակումներու, թալանի, կողոպուտի հանդիսատես եղած էր այդ ամբողջ ճամբան:

* * *

Կիւմկիսմ ենք: Անցած էր մոտ շաբաթ մը, երբ Եգոր Տէր Աւետիքեանը գալով տեղեկացուց որ շուտով նոր կարգադրութեան մը հետեւանքով կամաւորական գունդերը ոուսական պարտադիր ծառայութեան պիտի փոխանցուին: Այն կամաւորը, որի տարիքը դուրս չէր զինուորական ծառայութեան տարիքէն, պատրաստ էր մնալու ու ծառայելու, իսկ ան որ անց էր, ազատ էր հեռանալու կամ մնալու:

Այստեղ բաւական մը եւս մնալէ յետոյ, կարգադրուեալ, որ անցնինք Ղարդա Բազրարի ճակատը:

Մայիս 25

Առաւոտեան նախաձաշէն յետոյ, ճամբայ ելանք դէպի հիւսիս արեւմուտը:

Անցնելով ճանապարհին երկարող գետակը, պէտք էր Բիւրակնեան լեռնաշղթայի ստորոտով դէպի որոշուած վայրը յառաջանայինք: Ճանապարհը թէեւ գեղեցիկ ու հաճելի էր, սակայն մեզ համար գոնէ այդպէս չէր, մանաւանդ որ ջորիներու նման բերցուած կը քայլէինք նեղ ճամբաներէ, հազար ու մէկ տեսակ ներութիւններու ու դժուարութիւններու հանդիպելով:

Բաւական մը յառաջանալէ յետոյ հեռուէն ողջունեցինք Բինգեօլը, այս բարձր ու աննման լեռը: Ամէն կողմ գեղեցիկ ծաղիկներով ու կանանչ խոտերով էր ծածկուած: Նազարաւոր թոշուններ կ'երգին ճռուօղելով եւ պտոյտներ կը կատարէին օդին մէջ անհոգ ու անտարբեր ներքեւը կատարուած ոճիրին հանդէպ:

Անցնելով շարք մը գիւղերու մէջէն, երեկոյեան ուշ ատեն հասանք եղիտի գիւղ մը, ուր կանգ առինք հանգատանալու: Այստեղ ուշ ստիպուած եղանք քանի մը օր մնալ, մինչեւ նոր հրաման ստանալը:

Մայիս 20

Հրաման ստացանք յանձնել բանակը Եզրին, որ մեզ մոտ կուգար այս անգամ որպէս ոռւսական բանակի սպայ, հետք ունենալով նաեւ մէկ բանի ուրիշ սպաներ:

Մէկ քանի օրուան ընթացքին, բանակի ամբողջական յանձնումը կատարելէ յետոյ պատրաստուեցանք Կովկաս անցնելու՝ չուզելով ոռոս բանակի մէջ ծառայել:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշոտ Ներսիսյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru)

Ալեքսանդր Խաչատրյան - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ (Khachatryan.aleksandr@gmail.com)

Աննա Վարդանյան - Շիրակի Միքայել Նալբանդյանի անվան պետական համալսարանի ասպիրանտ (anneta.anna.vardanyan@mail.ru)

Արմեն Անդրիկյան - ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Կրոնի պատմության և տեսության ֆակուլտետի ասպիրանտ (armanandrikian@gmail.com)

Արմեն Ճուղուրյան - Տնտեսագիտության դոկտոր, ՀՊՏՀ պրոֆեսոր (Jarmen1@yandex.ru)

Գևորգ Ավետիսյան - ՀՊՄՀ կերպարվեստի ֆակուլտետի ասպիրանտ (avetisyangagik-5@aspu.am)

Խաչատոր Ստեփանյան - Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, (kh.stepanyan@gmail.com)

Խաչիկ Ճանոյան – Լրագրող, հրապարակախոս, (mhbt2010@gmail.com)

Կարեն Ալավերդյան – Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի «Կառավարչական հաշվառում և առողջիւ» ամբիոնի ասիստենտ, հայցորդ (karenalaverdyan@yahoo.com)

Հասմիկ Շափաղարյան - ԵՊՀ Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի դոցենտ, քաղ.գիտ.թեկնածու (Shahas73@mail.ru)

Հասմիկ Սայադյան – ԵՊՀ Սերվիսի ամբիոնի ասիստենտ (sayadyan.asmik@mail.ru)

Նոննա Խաչատրյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետի դոցենտ (nonnakhachatryan@yahoo.com)

**Նինել Սարգսյան – ՀՊՄՀ Հայ գրականության ամբիոնի հայցորդ
(ninelsargsyan@mail.ru)**

Վահե Դավթյան – Քաղաքագիտության դոկտոր, Վ. Բրյուսովի անվ. պետական համալսարանի UNESCO-ի մարդու իրավունքների, ժողովրդակառության ու քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ (vahe.davtian@gmail.com)

**Վալերի Թունյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
(tounyan@rambler.ru)**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԼՈՆԴՈՆԻ ԵՎ
ԼՈԶԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՄ ----- 3

ՎԱԼԵՐԻЙ ՏՈՒՆՅԱՆ

АНТИТЕЗИС ԳԵՆՈЦИԴԱ ԱՐՄՅԱՆ ----- 21

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊԱՏԱՄՔՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ ----- 32

ԱՄԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԴԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԺՀ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(XX-րդ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ) ----- 43

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱՐՄԱՆ ԱՆԴՐԻԿՅԱՆ

ՂՈՒԿԱՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՒՄ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԹԵՍԵՐԻ ՀԵՏ ----- 56

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՆԻՍԵԼ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

«ՆԵՐԿԱՅՈՒՄ ՀԱՆԳՐՎԱՆՈՂ ԱՆՑՅԱԼ» (Պատմության
շարունակականության ընկալումները Արմեն Մարտիրոսյանի
«Միջնադարի առավոտը» բանաստեղծությունների շարքում) ----- 65

ԱՆՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԲԱՂԱՌԻՉՈՎ ԻՍԿԱԿԱՆ

ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ ----- 70

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԳԱԳԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
«ԱՐԵՎԱՊԱՇՏ» ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ ----- 76

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

VAHE DAVTYAN
COAL INDUSTRY DEVELOPMENT POTENTIAL
IN THE REPUBLIC OF ARTSAKH IN THE CONTEXT
OF ENERGY INTEGRATION WITH ARMENIA ----- 82

ՀԱՍՄԻԿ ՇԱՓԱՂԱԹՅԱՆ
ԻՆՉՈՒ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՈՉ ԲՈՒՀ, ԹԱՎՀՅԱ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 94

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ
ՀՀ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾԻ ՀԱՇՎԱՊԱՀԱԿԱՆ
ՀԱՇՎԱՊԱՀԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ----- 105

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՒՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ՀԵՌԱՎԱՐ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ
ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԻ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ----- 115

ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՍՄԻԿ ՍԱՅԱԴՅԱՆ
ՈՒՍԿԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ----- 123

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ----- 133

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԼԵՆԴՐՈՒՀ ԽՈՒՐՇՈՒՐՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻՑ	-----	139
ԽՄԲԱՊԵՏ ՂԱԶԱՐ ՔՈՉԱՐՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ	-----	143
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	-----	195

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ։ Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով։ Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափ՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4։ Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով։ Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների ամենա կարգով, նշելով աղյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը)։ Հոդվածի բանալիքը բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են։ Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail)։ Հոդվածներն ուղարկել generalsepuh@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով։ Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (www.generalnews.am), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին։

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 3(8)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

**Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝
02.02.2018**

**Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – բր
շարք, բնակարան 39**

**Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-
56-25-19, 077 – 67-20-87**

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և խմբագրա-
կան խորհրդի կողմից երաշխավորվել են տպագրության 2020թ.
ապրիլ – մայիս ամիսների ընթացքում:

**Համարի պատասխանառու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 11.06.2020**

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ.փոստ՝ tirpublishinghoushe@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

